

KAVIKALPADRUMA.

OR

THE DHATUPATHA

OF

MAHAMAHOPADHYAY BOPADEVA

WITH THE

COMMENTARIES (DHATUDIPIKA)

OF

DURGADAS VIDYABAGIS

EDITED WITH ADDITIONAL NOTES

BY

PUNDIT SIVANARAYAN SIRQMANI

PROFESSOR, SANSEKIT COLLEGE, CALCUTTA

Calcutta.

SUR & Co 14 Duff's St

1897

सटीककविकल्पद्रुमः ।

स्यर्थात्

महामहोपाध्याय बोपदेवविरचित कविकल्पद्रुमोनाम

धोतुपाठः ।

इतिहासविद्यावागीश्वरत धातुदीपिकाख्यया टीकया, कमेत ।

श्रीशिवनारायणशिरोमणिभट्टाचार्य्येण

संस्कृतः परिशोधितय ।

कलिकतताराजधान्याम्

सुर एण्ड कोम्पानिना डफ्डीटस्यित

१८९७ चखकभरनात् प्रकाशित ।

PRINTED BY UPENDRA NÁTHA CHAKRAVARTÍ,
AT THE SANSKRIT PRESS,
No , 62, AMHERST STREET, CALCUTTA
1897

विज्ञापनम् ।

स खलु शाब्दिकशिरोमणिविर्षोपदेव कश्चिन् समये जन्मना कृतम देयमत्र भक्तार्थीदिति यथावदवधारयितुं न शक्यते । परन्तु सुरातत्त्वान्वेषिणः कतिपये कृतिन एवमवाङ्ग ! यथा— पञ्चवृषभरेन्दुने, शकसम्बसरे अर्थात् (११८२ शकाब्दे) हिलादिवत्सरन्यूनाधिक्येन स विषोपदेव कुलचित् प्रदेगे भिषग्व्यवसायिन केयवनाम्नो विमाल्भजन्मा विदुषो धनेश्वरमित्यादधिगतविद्यया बभूव । अथ दक्षिणापथवर्तिन्याः साम्प्रत (दौलतावाद) इति प्रसिद्धाया देवगिरिराजधान्या अधिपतेर्महादेवस्य सभापरिहृतपदमास्थाय तत्र निवसति यः । चतुर्वर्गचिन्तामणिनिबन्धकारो हेमाद्रिरपि तस्यैव राष्ट्र समस्तकरणाधीश्वर प्रधानामात्य आसीत् । तेन सह विषोपदेवस्य पर सौहार्दं समजनि । तत एव तेन हेमाद्रिश्चा प्रयोदित स हरिलीलाख्य सुक्ताफलनामधेयञ्च भागवतव्याख्यान निबन्ध । तत्र हरिलीलाटीकाया मन्त्रिहेमाद्रिस्तुष्टये इति, सुक्ताफलपत्र्ये च 'विद्वद्भनेशमिष्येण भिषक्केयवसूत्रना । हेमाद्रिविर्षोपदेवन सुक्ताफलमचीकरदिति' च निर्देशस्तयोरन्योन्यसौहार्दं सूचयति ।

अस्य कविकल्पद्रुमस्योपसंहारे केनचित् विषोपदेयमिष्ये—

‘यस्तीर्थं शब्दपाथोनिधिमसिद्धमिमं गोप्यद् वा सुराद्रौ

मिष्योऽकार्षीदनेय कविकुलतिलक कैयविर्षोपदेव ।’ इति यदुक्तं

तत्र कन्दोऽसुरोधात सुराद्रिमन्दो देवगिरिपर्यायत्वेन प्रयुक्त इति मन्यामहे । यत्र टीकाकारेण ‘सुराद्रौ सुमेरु पर्वते, सिद्धत्वात् सुमेरुगतिं सम्भवतीति व्याख्यात तत्र रचिकरमिति ।

शे.०५५. विषोपदेव. मन्त्रिमन्त्रिण्ड्राष्ट्यस्त्रिण्ड्राष्ट्यिन्द्रकमतमन्त्रिमन्त्रिण्ड्राष्ट्य. मन्त्रिण्ड्राष्ट्य. महार्धमणिनिचयबहुपादेयवचनजातञ्चाहृत्य तदायासमङ्गीकर्तुंमयज्ञाना सचेयतो व्याकरणबोधलिङ्गुनामन्त्रेणासिनां तदुपसंहारेण महोपचारमकरोत् । तस्यैवापार्थवत्प्रचलामण्ये विषोपदेवस्यायतिति कविकल्पद्रुमोनाम धातुपाठ । अथञ्च कपीनामभीष्टफलदाहृतया कविकल्पद्रुम इत्यन्वर्थनामधेयो धातुपाठ अस्य

यादृशपद्योगित्वेन सकलवैयाकरणसम्प्रदायेषु परमसमादरमर्हति, तत् सर्वं पन्थादौ पन्थकारेष्वैव यथावत् परिचायितम् । तत्र च कव्यचिन्तातोरारुह्याते ह्यत्रत्ये वा धातुनिरायेष्वया वे केचन कार्यभेदा भवन्ति, तान् सर्वान् निरकशेषमानेदयितुं तेन धातुना सह यदनुबन्धवर्णयोजनं कृतं, तेनैकेन पन्थकृत-कौशलेनायं धातुपाठ राजातीयान् सर्वान् जिगाय । अपराधि चाल पन्थे यानि पन्थकारपाठवानि सन्ति, तानि सर्वान्गल्यस्य प्रारम्भे परिभाषायां बोधितव्यानि । इह खलु धातुपाठे वे च धातवो बहुधादिभिर्नस्त्रीक्रियन्ते तानपचाय चतुःपञ्चा-यदधिक-सप्तदशमसंख्यका (१७१४) धातवः पठिता । इत्यञ्च संख्या गणनया नोपलभ्यते । यत आषाढ्येण प्रतिवर्गं या संख्यानिर्दिष्टा नदतुकारेषु अष्टम्यायदधिकसप्तदशमसंख्यका (१७१६) धातवो भवन्ति । तत्रादि ज्ञान-ठान्त-ज्ञानवर्गेषु निरूपितसंख्यानामेकैकेन ग्नूनत्वमस्ति । एतौऽहं यत्तत् तत् स्याभीभियन्त्यम् ।

इत्थं महद्वकषिकुलसादरसिञ्चोऽयं कविकल्पद्रुम आलम्बितेनैव महाभङ्गो-पाध्यायदुर्गादासविद्याभागीपरिचितधातुहीनिका समाख्यया टीकया सनाधी-कृत्य भया सुहितः । टीकाकारोऽयं दुर्गादासः शकनरपते मञ्जुदशमवादी प्रारम्भे नवहोदनगरे जातः । अथनामा नागदेवसार्थभौमोऽस्य पिता । तत्कृतं टीका स्योपज्ञोऽयं कविकल्पद्रुमं यथाविधि परिषेवनेन प्रसन्नोऽयं धातुपाठेषु विभिन्नवर्णना बहुवैयाकरणानां नामान्तपरिज्ञानमजीजनत् । यद्यथेवा टीका सुविदितव्यदकल्पद्रुमभिधाने तत्तद्वातप्रसङ्गे प्रायशः समुद्धृता, तथापि तन्मासावलम्बनेन भूषस्य निरपमेयव्याख्यानं न सम्भवतीत्यपराख्यपि चत्वारि-श्वष्टिताखिलितानि टीकादर्शकस्तकानि सन्दृष्ट्वा भया यथावति परिशोधितेयं टीका । अत्र च टीकायां बहुषु भागेषु यानि व्याख्यानपाठाकारमतान्तरौ-दाहरणादीनि भया योजितानि, तानि भूततः पार्थक्यप्रापनायं कुलचित् शुद्धान्तरेषु, पत्रांध, कुल वा इत्य () वन्दनीमध्ये सन्निवेशितानि । इत्याधोदाहर-णेषु यं सख्यापातं कृतं, स च राजनीयोरीन्दुभोजनठाकुरसहितकविरहस-न्नोऽसंख्यानुसारेणैव । अन्येषु टीकाकारदर्शितेषु महर्षितेषु च इत्यान्तरेषु तदनु-पन्थादिकमतसन्ध्याय यथासंभवं सर्वल्लोकादिषंख्या दर्शिता ।

इह भूत पन्थे आकाशेण अकारानादिषु सर्वेषु वर्गेषु सजातीयधातु-मसंख्योक्त्यः प्रतिवर्गं धातुसंख्या निरूपिता । तत्संख्यासङ्गमनाय भयापि

द्विवाद्याः सजातोया धातव एकयैव संख्यया निर्दिष्टाः । एतेनापि क्वचित् क्वचित् संख्यासङ्कृतिर्न जाता, तत् सर्व्वं तत्रैव टीकायां विष्टतमसि ।

यद्यप्येवं बङ्गलभाषासम्बन्धोक्त्य सर्व्वथास्य सौवस्वभादानाय यथामति हन-
यत्रोऽहं, तथापि प्रमादस्ववनशङ्कितः प्रतिक्षणमाकुलोभवामि । अत साम्प्रतं
सदयपाठकद्वन्द्वं सविनयमिदमभ्यर्षये, यच्चात्र स्वलितं दृश्येत तत् रूपया
विप्रापयितव्योऽहं भवद्भिरिति ।

शकान्दाः १८१८ ।
फाल्गुनस्य षष्ठदिवसे

श्रीशिवनारायण शर्मा
संस्कृत कलेज, कलिकाता ।

सटीककविकल्पद्रुमः।

नमो गणेशाय ।

शब्दाकरकरग्राममर्थमण्डलमण्डलं ।
ज्ञानात्मानमनाद्यन्तर्मादित्यं तसुपास्त्रहे ॥

टीका । नत्वा श्रीशगिरीशौ श्रीदुर्गादासशर्मणा क्रियते ।

कविकल्पद्रुमटीका विशदतरा धातुदीपिका नाम ॥

कति कति सन्त्यपि सन्तः सन्तोषं नोभजन्त इतरगुणे ।

ये परगुणलबलुब्धा दुर्गादासश्चमो भवेत्तेभ्यः ॥

मुख्याय छात्रवर्गाणामत्रेति परिभाष्यते ।

चन्त'स्याः स्युर्यवरला धसा इत्यादय स्वराः ।

उष्णाणः स्युः शप्सहा चन्त्यात् प्रागुपधा भवेत् ॥

श्रीवोपदेवो धातुपाठं चिकीर्षुः प्रारिम्भितपरिसमाप्तये
शिष्टाचारप्राप्तमङ्गलमाचरति शब्दाकरेत्यादि । तं प्रसिद्धं आदित्य-
सुपास्त्रहे वयमिति शेषः । तच्छब्दोऽत्र प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दं
नापेक्षते । तथाच—“तक्केयपाय प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्कश्चिथिल
चमर्थ्य” इति क.लिदासः । (१) ग्रन्थोत्कर्षस्यापनार्थमादित्यस्य
ग्रन्थस्वरूपता प्रतिपादयन् विशेषणान्वाह शब्दाकरेत्यादि । शब्दा-
नामाकर उत्पत्तिस्थानमाकाशस्तत्र करग्राम. किरणसमूहो यस्य

(१) न जाने स प्रधानो मे शूरहस्ती सदापद इत्यत्र स प्रसिद्ध इति
षट्भुज । इत्यधिक पाठ ।

तं । अर्थात् प्रयोजनानां मण्डलाय समूहाय (निखिलप्रयो-
जनानि साधयितुमित्यर्थः) मण्डलं चक्रवाङ् “स्यान्मण्डलं द्वादश-
राजके च देये समूहेऽपि च चक्रवाङ्” इति विश्वः । (उदय
इति यावत्) यस्य तं । तथाच—“आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्तं
ततः प्रजा इति, सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रिया”
इति च ख्यते । ज्ञानं आत्मा यस्य तं । न विद्येते आद्यन्तौ यस्य
तं नित्यमित्यर्थः । पक्षे तं प्रसिद्धं पूर्वतरधातुग्रन्थं उपास्यहे ।
आदित्यं सूर्यमिदं वेदितुमोपमा । “अयमस्यति मुद्राभञ्जनः पद्मि-
नीना” (१) मिति वदसाधारणविशेषणेनैव विशेष्योपस्थितिर्भव-
तीति तादृशविशेषणान्याच शब्दाकरेत्यादि । शब्दानामाकरा
वत्प्रतिस्थानानि धातव इति यावत्, त एव करग्रामः किरणसमूह
इव यस्य तं । अर्थात् (अभिधेयानां) मण्डलं मण्डलमिव
यस्य तं । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञानसाधनं (धातुरूपं) तदेवात्मा
यस्य तं । अनाद्यन्तमिति वेदाङ्गत्वानित्यमित्यर्थः ।

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ (२)

टीका । सर्वेषां (स्वपरश्रियाणां) प्रत्यर्थमादिशाब्दिकानां
मतमालोक्य क्रियते इति वक्तव्ये आदौ जयशब्दपूर्वकं तन्नामानि

- (१) अयमस्यति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
उदयगिरिवनाली बालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविषुरकोरुहन्दबन्धुर्विमिन्दन्
कृपितकपिकपोलकोडताम्रभक्तमामि ॥

- (२) काशकृत्स्नापिशली इति । पाणिमिव अमरश्च जैनेन्द्रश्च ते ।

सगृह्णाति इन्द्र इत्यादि । एते अट आदिशाब्दिका जयन्ति ।
अत्र जेस्तुवन्त्वास्तिवन्ती इत्यनुशासनादन्तुस्यानेऽन्तिः । जययुक्ता
भवन्त्वित्यर्थः ।

मतानि तेषामालोक्य सर्वसाधारणः स्फुटः ।

धातुपाठः स्वदाद्याद्यक्रमादन्तादिमक्रमः ।

कविकल्पद्रुमो नाम पद्यैर्निष्पाद्यतेऽव च ।

धातवः पठिताः पाठसूत्रलोकागमस्थिताः ॥

टीका । अथ ग्रन्थस्वरूपं निरूपयति मतानीति । तेषामष्टाना-
मादिशाब्दिकानां मतानि ग्रन्थानालोक्य पद्यैः श्लोकैः करणैः कवि-
कल्पद्रुमो नाम धातुपाठो निष्पाद्यते क्रियते मयेति शेषः । सर्वेषां
प्रवृत्त्यर्थं विशेषणान्याह सर्वसाधारण इत्यादि । सर्वेषां साधा-
रणः समानः सर्वसम्मतत्वात् । सर्वग्रन्थस्त्रिंशद् बह्वादिपरः तेन
लज्जतावित्यादीनां केनचिद्मन्यमानानामपि बह्वादिप्रसङ्गत-
त्वादिशेषन्यासः, क्रुङ्गत्यामित्यादीनाञ्च केनचिन्मन्यमानानामपि
बह्वादिप्रसङ्गतत्वान्तद्वर्जनमिति । स्फुटो व्यक्तः । धातवः पद्यन्ते
अस्मिन्निति धातुपाठो ग्रन्थः । अत् अकार आद्यो येषां (धातूनां)
ते अदाद्याः, ते (अकारादयो धातवः) आद्याः (आदिपठिताः)
यस्मिन् (कमे) सः अदाद्याद्य, स चासौ कमश्चेति अदाद्याद्यक्रमः,
सुष्ठु अदाद्याद्यक्रमो यस्मिन् (अदन्तादिमक्रमे) स स्वदाद्याद्यक्रमः,
अत् अन्तो येषां (धातूनां) ते अदन्ताः, ते (अकारान्ता धातवः)
आदिमा आद्या यस्मिन् (कमे) सः अदन्तादिमः, स चासौ
कमश्चेति अदन्तादिमक्रमः, स्वदाद्याद्यक्रमः अदन्तादिमक्रमो
यस्मिन् (धातुपाठे) स तथा । अकाराद्यादिधातुकमेण अका-

शौगमूल् गत्यामित्यत्र इमोऽभावः स्यां उप्रत्ययश्चानुबन्धोदितः ।
भादित्वं परस्मैपदश्च विशेषविधानाभावात् गणोदितमिति ।

परोऽनुबन्धः पूर्वेषामेकवाक्यस्यधातुषु ।
नाम्नेडितानुबन्धेषु न परेषाञ्च मध्यमः ॥

टीका । अथ परिभाषा भाष्यते पर इति । वाक्यमर्धकथन-
पर्यन्तम् । एकवाक्यस्थितधातुषु परः परधातुस्थोऽनुबन्धः पूर्वतरेण
सम्बन्धाभावेऽपि पूर्वेषां सर्वेषामित्यर्थः । यथा टीक टिक् टौक
तौक तिक्कङ् गत्यामित्यत्र ष्टकारडकारौ सर्वेषाम् । एवमङ्गाङ्क
पदे लक्ष्मणीत्यत्र अङ्गयतेः परस्थितौ तकारककारावङ्गयतेरप्यनु-
बन्धाविति । अस्यापवादमाह नाम्नेडितेति । नाम्नेडित द्विस्त्रि-
रुक्तमित्यमरः । पुनरुक्तैकानुबन्धेषु धातुषु नेयं व्यवस्था । तथाच
ष्टपत्क ष्टपतञ् चान्तावित्यत्र तकारस्य पुनरुक्तत्वात् अकारो न
पूर्वस्य । परिभाषान्तरमाह नेति । मध्यमो धातुहयमध्यवर्ती
अनुबन्धो द्वाभ्यां सम्बन्धोऽपि न परस्य । यथा ष्टपत्क ष्टपतञ्-
चान्तावित्यत्र ककारो न परस्य (परवर्तिन उभयपदिनो ष्टप-
धातोः ककारानुबन्धो नास्तीत्यर्थः) ।

तदाकारः सुखार्थोऽथानिष्ठाभावादिकर्मवेट् ।

इर्नुस्वानीरनिड्निष्ठ उः क्तावेडूस्तु वेट्क ष्टः ॥ .

चङग्रहस्वोऽथ ष्टृर्वा लृरङ्त्वानिर्वाथ एः सिचि ।

अष्टद्विरैर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन औरनिट् ॥

कश्चुरादिः किस्तुवा गः क्रगादि गिः प्रादिरप्यपूः ।

स ख्वादिर्घोरुद्रादिर्डस्तङ्त्वान् कर्त्तरि जात्मने ॥

जोज्वलाद्यो जिरद्यक्तष्टुः साधुर्दुस्त्रिमग्युतः ।
 गः फणादिस्तस्त्वदन्तो दस्तनादिर्धुधादिकः ॥
 नः स्वादिः पोषुचादिर्भः शमादिर्मोणिचिणमोः ।
 दीर्घोवा णिचि ह्रस्वो निर्वा दिवाद्योयुदादिकः ॥
 लुः स्वपादिश्च लिह्नीदिर्वोटतादिः श् तुदादिकः ।
 शिः कुटादिश्च प् कृदङ्वान् क्षोजक्षादी र वैदिकः ॥

[तत्राकारः सुखार्थः]

टीका । अनुबन्धफलान्याह । तत्र अकारः सुखाय । तत्र
 अनुबन्धेषु मध्ये अकारः (१) सुखार्थः सुखोच्चारणार्थः । यथा—
 धङ्क नङ्क क नाशन इत्यादौ ।

[अथानिष्ठाभावादिकर्मवेत्]

टीका । अथ आ निष्ठाभावादिकर्मवेत् । अथ आ आकारानु-
 बन्धो धातुरित्यर्थः उपचारात् (२) एयमिकारादौ च बोध्यम् ।
 निष्ठा क्तवत् । निष्ठाया वाच्यत्वेन सम्बन्धिनी ये भावादिकर्मणी
 तयोर्वा इट् यस्मात् स तथा । आकारेणो धातोर्भावे आदि-
 कर्मणि च विहितयोः क्तवत्वोरिम् वा इत्यर्थः । यथा इर्मिद्या
 स्नेहे (३) 'भावादित्ठे वा' इति मित्रं मेदितं तेन (४) प्रमिन्द्रः

(१) धातुनामने प्रयुज्यमान अकारानुबन्ध इत्यर्थः ।

(२) उपचारोत्पत्त्या ।

(३) मिट्ट धातु । इत् य वा एते अनुबन्धा । तेषु आकारानुबन्धस्य
 फलमत्रदर्शितम् ।

(४) अत्र मिदधातोर्भावे क्त तेन नेम् ।

प्रमेदितः सः (१) । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र क्तकारत्वोरिम् नेति शेषः । यथा 'आदित' इति मिन्नः मिन्नवान् ।

[इर्नुस्वान्]

टीका । (इ' नुस्वान् इति पदच्छेद, इकारानुबन्धधातूना-
मन्त्याचः परो नकारागमो भवति) । यथावदिङ्नुत्यभिवादयो' ।
'अतएवेदितोनुष्' इति वन्द्यते विष्णुः । • (अत्र प्रथम वद् इति
पठित्वा पश्चादिकारानुबन्धत्वान्नकारागमेन वन्द इत्येवं धातुः
कृतः) नकारमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धकरणं अगुणो नलोप-
निषेधार्थम् (२) ।

[ईरनिङ्निष्ठः]

टीका । (ई' अनिट्निष्ठ' इति सन्धिविच्छेदः) अनिट् निष्ठा
यस्मात् स तथा । टीपीडप्रकृ टीपने (३) 'नेम्डीशी'ति (इम-
निषेधे) दीप्तः दीप्तवान् ।

[उः क्त्वावेट्]

टीका । क्त्वा प्रत्ययस्य वा इट् यस्मात् स तथा । (उकारानु-
बन्धधातुभ्यः क्त्वाचो विकल्पेनेम् भवतीत्यर्थः) यथा चसु भक्षे,
'पूक्षिशुदित' इति (इमो विकल्पितत्वेन) चमित्वा चान्त्वा ।

(१) अत्र मिदधातोरादिकर्मणि आरम्भे अर्थे क्त्वा तेन नेम् । स जन
प्रमिन्न प्रमेदित स्नेह कर्तुमारब्धयानित्यर्थ ।

(२) वेदित्पूजार्थाञ्चोरिति ।

(३) दीप्तात् । ई ड य ञ एते अनुबन्धा तेषु ईकारानुबन्धस्य फलमत्र
दर्शितम् ।

[ऊस्तु वेट्कः]

टीका । (ऊः तु वेट्क', ऊकारानुबन्धो धातुः वा इट् यस्मात् स तथा) सामान्यविधिना यस्य स्थाने नित्यं इम् विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः । पिधू शिवे शास्त्रे, 'वेम्दिदि'ति असेधीत् असेत्सीत् (?) ।

[ऋः चङ्गह्रस्वः]

टीका । ऋ.चङि अङ्गस्वः । चङि जेः परे अङि परे नास्ति ऋस्वो यस्य सोऽङ्गस्वः ऋस्वाभाववानित्यर्थः । ढौलङ् गत्या (इत्यस्मात् जौ टीदिविभक्तौ) 'अङ्गुडः स्व' इत्यत्र ऋदिहर्जनात् (औकारस्य ऋस्वाभावे) अङ्गुदौकत् ।

[अथ ऋर्वा]

टीका । चङि अङ्गस्व इत्यनुवर्तते । (ऋकारानुबन्धधातुना जेः परेऽङि परे वा ऋस्वो न भवतीत्यर्थः) कण् अर्त्तस्वरे, 'भ्राज-भ्राशेति' अचीकणत् अचकाणत् । येषां सप्तमस्वरानुबन्धः कैश्चित् पद्यते कैश्चिन् पद्यते च तेषां ऋस्वविकल्पज्ञापनार्थोऽयमनुबन्धः ।

[लृरङ्वान्]

टीका । (लृकारानुबन्धधातुभ्यटीपे नित्यं ङोभवतीत्यर्थः) औगम्लगत्या 'शासुलिङ्गुदि'ति अगमत् ।

(१) वसोऽरखेमनौदित इति सामान्यविधिना अरस्य वसस्य नित्यमिम् विहित । ऊदित परस्य तस्य वेम्दिदिति वेम् ।

[इर्वा]

टीका । (इर् वा) अङ्शानित्यनुवर्त्तते । (येषां धावनां इर् इत्यनुबन्धोऽस्ति तेभ्यटीपे विकल्पेन ङो भवतीत्यर्थः) प्युतिर् चरणे (शाम्बलिद्युदिति सूत्रे) इरितस्तु वेति अप्युतत् अप्योतीत् ।

[अथ एः सिचि अट्टिः]

टीका । (एः एकारानुबन्धोधातु) सिचि—व्यां विहिते सौ । कटे वृत्तौ वृषि, (इति कटधातोः) 'इसादेः सेम' इत्यत्र एदि-द्वर्जनात् अकटीत् । (व्यासिरित्यनेन विहिते सौ परे एकारानु-बन्धधावनां 'इसादेः सेमोऽहोदि'दित्यत्र एदितो निषेधाग्र-वृद्धिरित्यर्थः) ।

[ऐर्यजादिः स्यात्]

टीका । (ऐकारानुबन्धा धातवो यजादिगणे पठिता, तेन व्ययग्रहेति ग्रहस्वपाद्योरिति च सूत्राभ्यां ययासम्भवं सेर्मूलस्य च निः स्यादित्यर्थः) यजैञ्चौ, 'व्ययग्रहे'ति इयाञ्, (शीव्रजयजेति ष्यप्प्रत्यये) ग्रहस्वपाद्योरिति (मूलधातोर्जां छते) इत्या ।

[ओर्निष्ठातनः]

टीका । निष्ठायास्तोनो यस्मात् स निष्ठातनः । (ओकारानु-बन्धधातुभ्यः कृत्तवत्वोक्तकारस्य सूत्राद्योदिदिति सूत्रेण नकारो भवतीत्यर्थः) रुजो शौभङ्गे (१) सूत्राद्योदिदिति रुजः रुजवान् ।

(१) यो यञ्चौ एते बन्धव्याः । तेषु ओकारानुबन्धस्य फलमतदर्शितम् ।

[औरनिट्]

टीका । (औकारानुबन्धधातुभ्यः सामान्यसूत्रेण विहित इम् न भवेदित्यर्थः) । औगमूढगत्यां, वसोरस्येत्यत्र औदिहजेनात् गन्ता । (१)

[कञ्चुरादिः]

टीका । (कः ककारानुबन्धो धातुः) (२) गणत्क संख्याने, चुभ्यो जिर्विति गणयति ।

[किस्तुवा]

टीका । (किकारानुबन्धो धातुः) चुरादिर्वा । पक्षे गणान्तरनियमाभावात् सामान्यगणो म्नादित्यर्थः । युजकि संयमे, योजयति योजति । 'चुभ्यो जिर्वा' इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थाबाधित्वात् चुरादेर्जिर्नित्यः चुराद्यन्तर्गणात् युजादेस्तु वा इति । यत्तु चुरधातोरपि किकारानुबन्धत्वं मुग्धबोधे घोरयति घोरतीत्युदाहरणञ्च तत् कदाचित् चुरादेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् । अतएव काव्यकामधेनौ (३) अकिक्लृप्तापीत्यत्र स्फुटीकृतमिदं वोपदेवेन (४) ।

(१) मञ्जोपटौ, वसोरस्येत्यत्र औदिहजेनात् अभाङ्गोदित्यपि कश्चित् पाठः ।

(२) इति कादयोऽनुबन्धा गणपाठे कदाचिदकारान्ताः कश्चित् ह्यनाः पठिताः ।

(३) काव्यकामधेनुर्नाम वोपदेशकतकविकल्पद्रुमटीका ।

(४) तस्याया "अकिक्लृप्तापि, क्लृप्ति चिञ्चुक्रुक्लृक्लृप्ति, इ, क-अइयति इक्षं रत्नकः । वोपपण्डोऽपि और्निन्दत्यात् कृच्छ्रोमोप रथशामाप्नो यगादौ अहुरते रत्नादौ विदे इदित्यादौचुरादेरनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन अहृतीत्यपि स्थात् ।

[गः क्रादिः]

टीका । (गः गकारानुबन्धो धातुः) लुकीजगद्रूपपर्यये
'दिवस्तुदे'ति (क्रादित्वात् आ प्रत्यये) क्रीणाति ।

[गिः पूादिरपि]

टीका । (गिः गिकारानुबन्धो धातुः) अपिशब्दात् क्रादिश्च ।
पूजगिशोषे 'पूादेः स्व' इति पुनाति । •

[अप्रूः सत्त्वादिः]

टीका । पूर्वर्जितः स पूादिर्लौदिश्च स्वात् । लूजगिष्छिदि,
लुनाति । 'सत्त्वाद्योदि'दिति लूनः लूनवान् । 'कृगृज्ये'ति लूनिः ।

[घो रुदादिः]

टीका । (घः घकारानुबन्धो धातुः) लघिररुदरोदे 'रुद्गो-
र्योह्रस्वस्येमि'ति रोदिति । 'रुदाद्यसौ'ति अरोदीत् ।

[ङस्तङ्वान् कर्त्तरि]

टीका । (ङः ङकारानुबन्धो धातुः) कर्त्तरिवाच्ये तङ्वान्
आत्मनेपदी । एषङ्ङट्टौ 'नवथः पमे' इति एषते ।

[आत्मने]

टीका । (अकारानुबन्धो धातुः) तङ्वान् इत्यनुवर्त्तते ।

तथाच—सिद्धे नित्यपिजनत्वाच्चित्तुमूले क्तितामिदित् । पित्तनित्यतत्रोपार्थं न
इष्टोऽनुम्विधिः कषित् । अस्मार्थः—क्तितां क्तातुबन्धधातुकां नित्यपिजनत्वा-
च्चित्तुअतत्त्वाच्चित्तुमूले नित्यनकारकत्वे सिद्धे इदित् इददतुबन्धकरणं पिपोजे-
रनित्यत्वबोधार्थम् । किन्तु क्तुम्विधिर्नकाराभावः कषिदपि न इष्टः" इति ।
दुर्गादासोऽप्येवमप्ये वदति ।

आत्मने आत्माद्यं, फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदीत्यर्थः । अफलवति परस्मैपदीति शेषः । यजैजौ, यजते यजमानः, यजति याजकः । जित्वा न्ववशःपमे जित' इत्युभयपदप्राप्तौ 'जिञ्जान्तपिवे'त्यनेन नियम्यते । नियमश्च फलवत्कर्त्तर्यैवात्मनेपदमिति चेत्तर्हि अफलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदापत्तिः कथं न स्यात् । फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदमेवेति चेत् तर्हि फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदनिषेधे अफलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदापत्तिः कथं न स्यादित्युभययैव व्याधातः । वस्तुतस्तु उभयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयं, फलवत्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति । एतच्च पाणिनेरनुरोधात् । तथाच बर्द्धमानः(१) "इति लौकिकवाक्येषु व्यभिचारोऽतिपुष्कलः । वेदवाक्येषु यद्यस्ति नियमः केन धार्यते । विशेषः पाणिनेरिष्टः सामान्यं सर्व्ववर्म्माणः । सामान्यमनुगृह्णाति तत्राचार्यपरम्परेति" । तेन "अकरोदचिरेखरः क्षितौ द्विपदारम्भफलानि भस्त्रसा"दिति । "तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यश्च"इत्यादौ फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदम् । "फलं विश्वोपकाराय धत्ते पर्व्वणि पर्व्वणी"ति । "कमलवनोद्घाटनं कुर्व्वते ये" ये सूर्य्यरश्मय इत्यर्थः, इत्यादावफलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदमिति । चुरादेस्तु स्वार्थविहितजेर्जाकारेण जित्त्वेऽपि उभयपदं न स्यात् । अन्यथा स्वमञ्ज्वितके इत्यादेर्जाानुबन्धो दृशा स्यात् । यत्तु धातुपारायणानुग्धबोधयो चोरयति चोरयते इत्युभयपदोदाहरणं तत् कदाचिन्महाकविप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य समाधानार्थम् । यथा नैपधे "मालोकते यथेदानीं मामियं तेन तर्कये" इत्यत्र तर्कये इत्या-

(१) कातन्वविद्यारहत् बर्द्धमानमित्रः ।

अनेपदम् । अत्र केचित्तु “आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचिद्”ति न्यायमवलम्बन्ते ।

[जो ज्वलाद्यः]

टीका । (जः जकारानुबन्धो धातुः) ज्वलजमचलत्विपोः ‘दूनीभूज्वलाद्येति’ णप्रत्यये ज्वालः, पक्षे पचादित्वादन्ये ज्वलः । एवं कुचज्जोधपर्ककौटिल्यलेखने, ‘दूनीभूज्वलाद्येति’ णः कोचः, पक्षे ‘कृगृञ्जेति’ कः कुचः ।

[जिरद्यक्तः]

टीका । (जिरित्यनुबन्धो धातुः) अद्यक्तः—अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् सः । जिठास्थाने ‘ज्ञाञ्चैच्छार्थेति’ स्थितो विष्णु-स्तिष्ठतीत्यर्थः ।

[टुः सायुः]

टीका । (टुरित्यनुबन्धो धातुः) अयुना सह वर्त्ततेऽसौ सायुः । अटुड वेप चले ‘द्वितोऽयुरिति’ वेपयुः ।

[डुस्त्रिमग्युतः]

टीका । (डुरित्यनुबन्धो धातुः) रुजदडुक्तौ ‘द्वितसृञ्जे’ इति त्रिमक्, क्षत्रिमम् ।

[णः फणादिः]

टीका । फण्य निस्त्रेहे ‘तृफलभजेति’ फेणतः पफणतः फेण्यथ पफण्यथ ।

[तस्त्वदन्तः]

टीका । (तः तु अदन्तः, तः तकारानुबन्धो धातुः अदन्तः अकारान्तः) अदन्तानां घृयग्वर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धकरणं अनभ्यासाना अङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थम् ।

[दस्तनादिः]

टीका । (द इत्यनुबन्धो धातुः तनादिगण्यः) तनुदञ्ज-
विस्तृतौ 'तन्म्यःशुबि'ति तनोति । 'सेर्लुक् तथासोरि'ति अतत
अतनिष्ठ अतथाः अतनिष्ठाः । 'वनतनाद्यनिमामि'ति प्रतत्य ।

[ध्रुधादिकः]

टीका । (ध रूधादिकः, ध इत्यनुबन्धो धातुः रूधादि-
गण्यः) रुधिर्धौञ्जिआटतौ 'दिवस्तुदे'ति रुणद्धि ।

[नः स्वादिः]

टीका । पुञ्जु सन्धाक्लोदपीडामन्वे 'दिवस्तुदे'ति स्तनोति ।

[प्रो मुच्चादिः]

टीका । मुच्छ्लशपञ्चौ मोच्चे 'नुण्प्रधोमुचामि'ति मुश्चति ।

[भः शमादिः]

टीका । शमुभिर्यशमे 'यन्योशमादी'ति शाम्यति ।

[मोणिचिणमोः दीर्घो वा]

टीका । (मः मकारानुबन्धो धातुः । पिचिणमोः—विष्णु-
णम्च तौ चिणमौ, षोः परौ चिणमौ तयोरिति विग्रहः ।
मकारानुबन्धधातूनां जेः परवर्त्तिनो रिष्णुचणमोः परयोर्वा दीर्घ

इत्यर्थः) दीर्घो दीर्घवान् । घटपमड चेष्टे (घटादिजनीति सूत्रे)
'जीष्मोस्तुर्ष्वेति' अघटि अघाटि, घटं घटं घाटं घाटं ।

[णिचि ह्रस्वः]

टीका । सोऽनुवर्त्तते । (मकारानुबन्धो धातुः) णिचि औ
परे ऋसो ऋक्षवान् । 'घटादिजनीति' घटयति ।

[मिर्वा]

टीका । णिचि ऋस्य इत्यनुवर्त्तते । (मिकारानुबन्धधात्वनां
औ परे विकल्पेन ऋसो भवतीत्यर्थः) फणमिणगतौ 'वा शमयमेति'
फणयति फाणयति ।

[दिवाद्यो य]

टीका । (यकारानुबन्धो धातुर्दिवादिगणीयः) दिव्यु जिगी-
पादौ 'दिवस्तुदेति' दीव्यति ।

[ल अदादिकः]

टीका । अदृलौ भक्षे 'लुगदृभ्योऽप' इति अन्ति ।

[लुः स्वपादिश्च]

टीका । चकाराददादिव । स्वमते स्वपादेः प्रयोजनं नास्ति ।
दरिद्रतीत्यादौ स्वपादित्वादजादौ सार्वधातुके आद्यांचरस्य
उदात्तस्वरत्वम्भवति । तथाच आद्युदात्तत्वमिति धोपदेवः (१) ।

(१) विश्वानशौचयां वैदिकप्रकरणे धातुस्वरप्रक्रियायामयमर्थः सूटो-
क्तो यथा—“स्वपादिर्हिंशामभ्यनिदि ६ । । । १८८ । स्वपादीनां हिंशेभ्योऽनि
अजादौ उदात्तधातुके परे आदिर्ददात्तो वा सात् । स्वपादिरदाद्यनर्गणः ।
स्वपनि द्रमनि हिंशनि ।

[लिङ्गादिः]

टीका । हादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वात् अदादिवसूच-
कानुबन्धो न कृतः । अथवा 'लुः स्वपादिश्च लिङ्गादि'रित्येकं
वाक्यम् । लुलि इत्युभयानुबन्धौ धात्व कमात् स्वपादिहादी सः,
काकाक्षिगोलकन्यायेन चकारस्योभयसम्बन्धाददादी च इत्यर्थः ।
हादिः प्रथमगण इत्येके । अतएव पठन्ति च "भ्राह्मदादी जुहो-
त्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तदादिश्च रुधादिश्च तनकपादि-
चुरादय इति । ऊलि होमेऽदने 'हादीरे द्विरि'ति जुहोति ।

[वोढतादिः]

टीका । वृत्तङ्गुवल् वृत्तने, 'वृद्धो नेम्पे' इति तेनैव
परस्मैपदे वर्त्सति विवृत्सति । आत्मनेपदे तु वर्त्तयते । अन्यत्र
विवृत्सा विवर्त्तिपा ।

[श तुदादिकः]

टीका । तद् औ श व्यथे 'दिवसतदेति' तुदति ।

[शिः कुटादिश्च]

टीका । चकारात् तुदादिश्च । 'कुटा गुणी जिणति' इति
निरुमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीदित्यादौ न गुणः ।
नूशिस्तवने इत्यादीनां अनुवीदित्यादौ न वृद्धिः अगुणत्वाद्बुच ।

[प छदङ्वान्]

टीका । आख्यातिकस्य ङोऽप्राप्त्यर्थं छदिति विशेषणम् ।
स्वमते द्भयत्र छ एव । ङुञ्जीप पच पाके 'भीषिचिन्तीति' पचा ।

[जो जज्ञादिः]

टीका । जज्ञ जलृष भक्षज्ञासयोः, 'द्विषक्तजज्ञादो' इति द्विसंज्ञाया गवन्तस्य 'विदधोऽहे'रिति न नृष् तेन जघत् । स्त्रीषे जसृगसोस्तु 'द्वेः शतु'रिति जजन्ति जघति । आप्यातिकेऽन्तौ अन्तोऽहेरिति जघति, 'अतुस्सिहे'रिति अजघः ।

[र वैदिकः]

टीका । (र इत्यनुबन्धो धातुः) वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो न तु भाषायामित्यर्थः । गार्लिं स्तुतौ जगाति ।

[धातवो हन्तिभासार्या अकितो वा चुरादयः]

टीका । इत्यनुबन्धेन फलं निरूप्य अर्थेनैव प्रयोजनं प्रथयति धातव इति । हन्त्यर्था हिंसार्याः, हन्तेर्हिंसार्थ एव प्रसिद्धत्वात् । भासार्या दीप्तार्याः । षट्श्रियपिद्युतावित्यत्र द्युत्यर्थत्वेऽपि किकरणमर्थान्तरार्थमिति योपदेवस्वरसात् । हन्त्यर्था भासार्याश्च ये धातवस्तेऽकितोऽपि गणान्तरपठिता अपि वा चुरादयः स्युः । वा-शब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कदाचिदन्वेऽपि चुरादयः स्युरित्यर्थः । एवमेव धातुपारायणकमटीश्वरौ (१) । यथा हन्तौ गतौ षधे घातयति हन्तीत्यर्थः । शुभल्लडटीशौ शोभयति शोभते इत्यर्थः । दीप्त्यस्य पाक्षिकचुरादित्वं सर्व्वेर्न मन्यते । अन्येषाम् चुरादित्वं यथा "इन्द्रियादेरसामर्थ्यं बन्धमाणमदीडिगत्" इति भट्टवार्त्तिकम् । "दृष्टे सूर्य्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेषमि"ति कालिदासः । "कोकिलो विष्णुरूपेण राजकन्यामधीहरत्" इति

(१) षधे धातवो विदधाधीकताचुरादौ वा षधने इति धातुपारायणम् ।

[लिह्वादिः]

टीका । ह्यादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वात् अदादित्वसूचकानुबन्धो न कृतः । अथवा 'लुः स्वपादिश्च लिह्वादि'रित्येकं वाक्यम् । लुलि इत्युभयानुबन्धौ धात्व कमात् स्वपादिहादौ स्वा, काकाचिगोलकन्यायेन चकारस्थोभयसम्बन्धाददादौ च इत्यर्थः । ह्यादिः पृथग्गण इत्येके । अतएव पठन्ति च "भ्राह्मदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादिचुराद्य इति । छलि होमेऽदने 'ह्यादीरे द्विरिति जुहोति ।

[वोढतादिः]

टीका । वृत्तदुबल वर्त्तने, 'वृद्धो नेमूपे' इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्तयति विवृत्त्यति । आत्मनेपदे तु वर्त्तय्यते । अन्यत्र विवृत्त्या विवर्त्तिपा ।

[श तुदादिकः]

टीका । तुद औ श व्यथे 'दिवसुतदेति' तुदति ।

[शिः कुटादिश्च]

टीका । चकारात् तुदादिश्च । 'कुटा शुवी जिणति' इति नियमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीदित्यादौ न गुणः । नूयिस्तवने इत्यादीनां अनुवीदित्यादौ न वृद्धिः अगुणत्वादुच्च ।

[प छदङ्वान्]

टीका । आख्यातिकस्य डोऽप्राप्त्यर्थं छदिति विशेषणम् । स्वमते द्रभयत्त ड एष । डुञ्जीप पच माके 'भीषिचिन्तीति' पचा ।

[जो जज्ञादि.]

टीका । जज्ञ जलघ भज्जहासयो, 'द्विषक्तजज्ञादी' इति द्विसंज्ञाया गतन्तस्य 'त्रिदचोऽहे'रिति न नृण् तेन जज्ञत् । स्त्रीवे जस्यसोस्तु 'हेः यत्'रिति जज्ञन्ति जज्ञति । आप्यातिकेऽन्तौ अन्तोऽहेरिति जज्ञति, 'अनुस्सिहे'रिति अजज्ञः ।

[र वैदिकः]

टीका । (र इत्यनुबन्धो धातुः) वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो न तु भाषायामित्यर्थः । गार्लिं स्तुतौ जगाति ।

[धातवो हन्तिभासार्था अकितो वा चुरादयः]

टीका । इत्यनुबन्धेन फलं निरूप्य अर्थेनैव प्रयोजनं प्रययति धातव इति । हन्त्यर्था हिंसार्था, हन्तेर्हिंसार्थ एव प्रसिद्धत्वात् । भासार्था दीप्तार्थाः । घटिक्यपिद्यतावित्यत्र श्रुत्यर्थत्वेऽपि किकरणमर्थान्तरार्थमिति बोधदेवस्वरसात् । हन्त्यर्था भासार्थाश्च ये धातवस्तोऽकितोऽपि गणान्तरपठिता अपि वा चुरादयः स्युः । वा-शब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कदाचिदन्वेऽपि चुरादयः स्युरित्यर्थः । एवमेव धातुपारायणकमदीश्वरौ (१) । यथा हन्लौ गतौ वधे घातयति हन्तीत्यर्थः । शुभलडदीप्तौ शोभयति शोभते इत्यर्थः । दीप्त्यर्थस्य पाञ्चिकचुरादित्वं सर्वैर्न मन्यते । अन्येषान्तु चुरादित्वं यथा "इन्द्रियादेरसामर्थ्यं वक्ष्यमाणमदीदिशत्" इति भट्टवार्त्तिकम् । "दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेषमि"ति कालिदासः । "कोकिलो विष्णुरूपेण राजकन्यामजीहरत्" इति

(१) सर्वे धातवो विवक्षाधीनत्वाच्चुरादौ वा पठन्ते इति धातुपारायणम् ।

पञ्चतन्त्रम् । “दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदि”ति व्यास
इत्यादि ।

क्रादिः कृगृहृष्टप्रच्छो मुहृद्रुहृष्णुहृन्शृष्णिहः ।

मुहादि ङिङ्लन्तोऽनुदात्तेद्लङ्ङिद्गुतादिकः ॥

टीका । अथ स्वरूपेण फलं निरूपयति क्रादिरिति ।
क्रादिः कृश वित्तेपे, गृश निगरणे, हृश्यादरे, हृशङ्क्षितौ,
प्रच्छौशन्नीशे इति पञ्च । फलन्तु अन्येषां मते क्रादिभ्यः
सन इम् चिकरिपति इत्यादि । स्वमते तु ङिङ्पूजरञ्जशित्यादि-
सूत्रे एषा ग्रहणात् क्रादेः फलाभावः । मुहृद्रुहृष्णुहृन्शृष्णिहो
मुहादिः । मुहृल्लङ्ङि वैचित्र्ये, लृहृल्लु निघासे, षुहृल्ल उद्गारे,
नश्लू नाशे, षिहृल्लङ्ङि प्रीतौ । फलन्तु ‘मुहा घड्वे’ति मुक्
मोग्धा, ‘होढोभा’विति मुट् मोढा इत्यादि । द्रुहृस्तु घडोऽप्राप्ति-
पक्षे ‘होढोभा’वित्यनेन ढ एव नतु ‘दादेर्घ’ इत्यनेन घः, अन्यथा
दादेर्घ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ मुहादावस्य पाठोव्यर्थः स्यात् ।

[ङिङ्लन्तोऽनुदात्तेत्]

टीका । डानुबन्धो हलन्तो हसन्तो यो घातुः सोऽनुदात्तेत्
अनुदात्तस्वरानुबन्धः परिभाषित इत्यर्थः । तेषां वेदेष्वेवोच्चारण-
भेदोऽस्तीति फलम् । ध्यात्तनेपदश्चेति केचित् ।

[लङ्ङिद्गुतादिकः]

टीका । लङ् इत्युभयानुबन्धो घातुर्द्युतादिः स्यात् । द्युत्लङ्
द्युत्या ‘शामुलिद्युदि’ति परस्मैपदे अद्युतत् । लिदित्यनेनैवेष्टसिद्धौ
द्युतादिपाठः प्राचाभनुरोधात् ।

श्विथिडीशीयुरुनुस्त्रुक्षुष्टुष्टुज्ज्विवर्जिताः ।

एकस्वरा आदिवर्णोदन्ता धातवोऽनिटः ॥

टीका । द्वौषोष्ठीर्गतिवृद्धोः, श्विज सेवने, षोडीज्य गतो, डीङ् घ नभोगतो, शीङ् लजि स्वप्ने, युल मिश्रणे, रुल धनौ, रुङ्-
वधे गत्यां, तुल स्तुतौ, षुल मस्रत्या, टुक्षुल क्षते, क्षुण तेजने,
वृङ् सम्प्रक्तौ, वृनगज एतौ । ए इत्यनेनैयेष्टसिद्धौ उभयप्रचरणं स्व-
रूपस्य कस्यचिदप्राप्त्यर्थम् । तेन युजगपथ्ये इत्यस्मादिम् न स्यात् ।
श्वरादिवर्जिता एकस्वरा ये आकारान्ता इवर्णान्ता उकारान्ता
ष्टकारान्ताश्च धातवस्तेभ्यः सामान्यविधानादिम् न स्यात् । यथा
'नेमेकाजाद्युहत्' इति पाता जेता क्रेता योता कर्त्तति । विशेष-
विधानात्तु स्यादेव । यथा 'यमरमनमे'ति अपासिष्टाम् । 'सुस्तुषोः
सेरिम्पे' इति असावीत् असावीत् अघावीत् । 'स्वस्वर्द्धन' इति
करिष्यति । श्वरादेस्तु श्वयितेत्यादि ।

[इति परिभाषा]

टीका । वक्ष्यमाणग्रन्थस्य संक्षेपनिर्वाहार्थं सङ्क्षेपविशेषः
परिभाषा इत्यर्थः ।

अथ धातवो निर्द्धार्यन्ते । तत्रादावदन्ताः तेषु च षपतज्बर्जेषु
सर्वेषु धातुषु ककारोऽनुबन्धः, तकारस्तु सर्वेष्वेव । ननु उसाङ्गोप
इत्यनेनाङ्गोपस्य नित्यत्वाददन्तत्वं व्यर्थमिति चेन्न यतः "अङ्गो-
पित्त्वं स्थानिवत्त्वशादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्येते तत्रा-
ङ्गोपविकल्पनं । तद्वलादन्यदीर्घश्च पुक्चेत्यङ्गापयत्यत" इति (१) ।

(१) असाङ्गः । अङ्गोपित्त्वं इसाङ्गोप इत्यङ्गे अदन्तधातोर्कारानोपे
धातोर्गलोपित्य, स्थानिवत्त्वं तस्य नुप्राकारस्य स्थानिवत्त्वस्वीकारस्य इत्यन्वयं
अदन्तत्वप्रयोजनं धातोर्दन्तत्वकारणकत्वम् । यत्र यस्मिन् धातो एते अङ्गोपित्त्व-

यथा—अग्लोपित्वेन अजगवेपदित्यादौ न ऋस्वसन्वद्भावौ । लोपो ऽप्यादेश उच्यते इति न्यायात् स्थानिवच्चेन -कृणयतीत्यादौ न गुणः गणयतीत्यादौ च न वृद्धिः । यत्र तु एते न विद्येते अग्लोपित्व-स्थानिवच्चयोः प्रयोजनं न सम्भवति तत्र धातौ तद्वलात् अदन्तत्व-स्वीकारवलात् अग्लोपविकल्पनम् । अकारस्थितिपक्षे दीर्घः पुक्च आदन्तत्वात् पण्च स्यादतोऽङ्गापयतीति सिद्धमिति केचित् । स्वमते तु अग्लोपित्वस्थानिवच्चयोः कार्यं येषु न स्यात् ते धातवो चसन्ता एव मन्तव्याः तेन अङ्गापयतीत्यादिप्रयोगाः स्वमतविरुद्धा इति बोध्यम् । नच स्वमतविरुद्धानामिदोपन्यासोऽपि विरुद्ध इति वाच्यं, अष्टाना मतान्यालोक्य कर्त्तव्ये परमतन्यासेऽपि दोषाभावात् । अन्यथा कौशिकमन्यमानस्य कृञ्कृताविति भौवादिकस्य पाठो विरुद्धः स्यात् । किञ्च यदि तन्मतैकवाच्यता किञ्चते तदाग्लोप-विकल्पोऽन्यदीर्घश्च मनीषादित्वात् साध्यः । यथा अङ्गघोर्जिः चसाल्लोप इति अल्लोपः टोविभक्तेर्दिः जिञ्जीत्यङ् “नकारलावगु-स्वारपञ्चमौ भक्ति धातुषु । सकारजः शकारश्च पाट्वर्गसावर्गज” इति वचनात् अस्य नमस्कृतिकत्वे ‘स्यादौ नषट् इति’ ङकारं चित्वा कि इत्यस्य द्वित्वे कस्य चत्वे निमित्ताभाये नैमित्तिक-स्याप्यभाव इति ङस्य नत्वे नस्यानुस्वारे तस्य च ज्ञत्वे आश्रिक-दिति । केचित्तु अङ्ग इति ङप्रकृतिं भन्वानाः अङ्गि इत्यस्य

स्थानिवचप्रयोजने न विद्येते तत्र तस्मिन् धातौ अग्लोपविकल्पनं विरुद्धेन अकारलोपो भवति । विरुद्धपक्षे तद्वलात् अदन्तत्वोच्चारवलात् अन्यदीर्घ-अन्यध्याहारण दीर्घं भवेत्, इङ्च अकारश्च दीर्घत्वे आदन्तत्वात् एतन्निमित्तेन पण्च भ्याम् । अतः अकारात् आरण्यात् अङ्गापयति । अङ्गधातोर्यथा अकारलोपो अङ्गवति तथा अकारस्थितिपक्षे अङ्गापयतीत्यपि इति विरुद्धार्थः ।

खेद्वित्त्वे आङ्ङित्वाद्भ्रुः । अत्र ऋस्वसन्वद्भावयोरसम्भवान्ना-
ग्लोपित्यं गुणदृष्टेरसम्भवान्न स्यानिधत्त्वमिति । केचित्तु द्वित्वेऽपि
अकारलोपस्य स्यानिधत्त्वं मन्वानाः क इत्यस्य द्वित्वे अग्लोपित्वान्न
सन्वत्कार्यं इत्याङ्ङकदित्युदाहरन्ति ।

अकारान्तवर्गः ।

अङ्गाङ्ग त्क पदे लक्ष्मण्यंशांस त्क विभाजने ।

अर्थ त्कङ् याचनेऽन्व त्क दृक्क्षयेऽघ त्क तत्कृतौ ॥

१ । अङ्गत्क पदे लक्ष्मणि । (अङ्ग, अदन्त चु, प) कण्ठप्र-
वर्गाद्योपधः । पदं संख्यासंस्थानम्, लक्ष्म विद्मयुक्तकरणम् ।
तथाच—अर्थः क्रियैव धातूना कर्तृव्यापारलक्षणा । आत्मनिष्ठं
क्रियार्थत्वं धात्वर्थेष्वक्रियात्मसु इति वोपदेवः (१) । त, क—
अङ्गयति अङ्गापयति । अङ्गयत्यरिसैन्यानि युधि पृष्ठेषु सायकै-
रिति इलायुधः ।

२ । अङ्गत्क पदे लक्ष्मणि । (अङ्ग, अदन्त चु, प) कण्ठप्रवर्ग

(१) कर्तृव्यापारलक्षणा कर्तुं क्रियास्तचेष्टाविशेषरूपा क्रियैव धातूनामर्थः ।
किन्तु धात्वर्थेषु अक्रियात्मसु गडिगण्डे इत्यादिषु क्रियाभिन्नद्रव्यादिस्वरूपेषु
सत्सु आत्मनिष्ठक्रियार्थत्वं आत्मनिष्ठा धात्वर्थनिष्ठा या क्रिया सैव अर्थो येषां तेषां
भावस्त्वन् धातूनामिति शेषः । यदा धात्वर्थो द्रव्यादिस्वरूपस्तदा तद्विभक्ति-
विशेषमादायैव धातूनां क्रियार्थत्वमिति तात्वर्थ्यम् । अतएव गडिगण्डे इत्यत्र
“गण्डे कपोलविषयक्रियासु । तथाच यत्र द्रव्यनिर्देशस्तत्र तद्विभक्तिविशेष
उपनक्षते इति भैलेयवोपदेवौ । रमानाथस्तु कडुकार्कश्ये इत्यस्मात् कार्कश्ये
इत्यस्मानुहत्या कपोलकर्तृकार्कश्येऽयमिति व्याख्याय गण्डति कपोल पांशुना
इत्युदाहृतवानिति स्वयं वक्ष्यति । केचिच्च गण्डगण्डस्य गण्डकर्तृकस्मन्
पुम्बनञ्चेति व्याख्याय गण्डति कपोल कपोलं वेत्युदाहरन्ति ।

दृतीयोपधः । पदलक्ष्याख्यानां पूर्ववत् । त, क—अङ्गयति
अङ्गापयति ।

३ । अंश ल्क विभाजने । (अंश, अदन्त चु, प) तालब्यो-
पधः । विभाजन इति भाजल्लुत् पृथक्कृत्यामित्यस्य रूपम् ।
त, क—अंशयति अंशापयति धनं वणिक् ।

४ । अंस ल्क विभाजने । (अंस, अदन्त चु, प) दन्त्योपधः ।
अन्यत् सर्व्वं अंशघातुवत् ।

५ । अर्थ ल्क उ याचने । (अर्थ, अदन्त चु, चा) । उ—
अर्थयते अर्थापयते । “गावसृष्टमिवारख्ये प्रार्थयन्ति नवं नव”
मिति, “प्रार्थयत्यल्पम्वल्ल्यानी” त्यादौ प्रार्थन प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं
करोतीति जौ परस्मैपदम् ।

६ । अन्ध ल्क दृक्क्षये । (अन्ध, अदन्त चु, प) दृक्क्षयो
दृष्टिरहितोभावः, तेनाकर्म्मकोऽयं धातुः । तथाच—सत्ताजीवन-
दर्पभीतिशयनकीडानिवासक्षयाव्यक्तध्वाननभोगतिस्थिति-जराल-
ज्जाप्रमादोदये । मोहे खोटनवेगयुद्धदहनव्यातिघरोन्नादके
शुद्धिस्वेदपलायनभ्रमणके शान्तौ सुप्तौ मज्जने । दप्तौ जागर-
शोपवकगमनोत्साहे दृप्तौ संशये ज्ञानौ मन्दगतौ च दृत्यपतने
चेष्टाकुधो रोदने । दृष्टौ चावधत्तौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले
कम्पोद्देगनिमेषभङ्गयतनाद्ये भ्रातृवोऽप्यर्म्मकाः । दौर्बल्यादिषु चार्थेषु
वर्त्तमानास्तु धातवः । वाचरा भावमात्रस्य यतस्त्रादादकर्म्मकाः ॥
कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः । तदङ्गावेऽकर्म्मकाः
स्युसादत् कृत्या सकर्म्मका इति ॥ त, क—अन्धयति, अन्धापयति ।

७ । अप ल्क तत्कृतौ । (अप, अदन्त चु, प) तत्कृतिः पाप-
कृतिः । त, क—अपयति व्याधः । कर्माणोऽयमध्यपाठादकर्म्मको-

इयम् । तथाच “धातोर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धे-
रविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” इति गोपीचन्द्रः । धात्व-
र्थेन सह कर्मण उपसंग्रहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—नदी
वहति क्षरतीत्यर्थः । अघयति व्याधः । भवति घटः । आहते जनः ।

अवधीर त्कवञ्जायामान्दोल त्क तु दोलने ।

जन त्क परिहाणे स्यादोज त्क बलतेजसोः ॥

८ । अवधीरत्क अवञ्जायाम् । (अवधीर, अदन्त चु, प) त,
क—अवधीरयति साधुमसाधुः । (अवधीरितसुहृद्वाक्यस्य फल-
मेतदिति हितोपदेशः) ।

९ । आन्दोल त्क तु दोलने । (आन्दोल, अदन्त चु, प)
त, क—नान्दोलयन्ति परच्छिद्र साधवः । टीदिविभक्तौ आन्दु-
दोलत् । (तु शब्दः परत्र सव्यन्धञ्चापकः, एवं सर्वत्र) ।

१० । जन त्क परिहाणे स्यात् । (जन, अदन्त चु, प)
दीर्घादिर्दन्त्योपधः । तथाच “बोभमाशु हृदयं नयदूनां राग-
वृद्धिमकरोन्न यदूना”मिति भाषयमकम् । परिहाणं न्यूनक्रिया ।
त, क—उनयति स्वर्णं वणिक् प्रथमपरिमाणात् । परिमाण-
मात्रेऽयमिति केचित् । जनधो जिः अङ् द्वित्वे स्वस्थानमेव
नास्ति अतो नाग्लोपित्वमिति सन्देहनिरासार्थमाह । “मा भवान्
जनितत् । ओनेर्दनुबन्धञ्चापकबलात् द्वित्वात् प्राक् प्राप्तो-
ऽग्लोऽग्लोपित्वान्न स्यादिति” कामधेनौ वोपदेशः ।

११ । ओज त्क बलतेजसोः । (ओज, अदन्त चु, प)
बलमिन्द्रियशक्तिः, तेजःप्राणशक्तिः । मा भवान् ओजिजत् ।

कथ त्क वाक्यप्रबन्धे कल त्क गतिसंख्ययो ।

स्यात् कर्त्त कत्र कर्त्त त्क शैथिल्ये कर्ण तक् भिदि ॥

१२ । कय त्क वाक्यप्रबन्धे । (कय धा, अदन्त चु, प) वाक्य-
प्रबन्धो वाक्यरचना । त, क—कययति । (टीदिविभक्तौ अची-
कथत् अचकथत्) ।

१३ । कल त्क गतिसंख्ययोः । (कल धा, अदन्त चु, प)
(गतिरिच्छ थापनं अल्लभूतञ्जर्यत्वात्) त, क—कलयति कालं
धीरः, यापयति गणयति चेत्यर्थः ।

१४ । कर्त्त त्क शैथिल्ये । (कर्त्त धा, अदन्त चु, प) रेफ-
हययुक्तस्वकारः । त, क—कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन ।

१५ । कत्र त्क शैथिल्ये । (कत्र धा, अदन्त चु, प) रेफोपध-
स्वामध्यः । त, क—कत्रयति कत्रापयति धूलिर्जलेन ।

१६ । कर्त्त त्क शैथिल्ये । (कर्त्त धा, अदन्त चु, प) रेफोपध-
स्वकारः । त, क—कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन ।

१७ । कर्ण तक् भिदि । (कर्ण धा, अदन्त चु, प) त, क—
कर्णयति, कर्णापयति । आङ्पूर्वकोऽयं अवगणे । तथाच “देवा-
कर्णय येन येन सहसा यद्यत्प्रमासादित”मिति । उपसर्गास्तद-
र्थानां द्योतका एव न तु वाचकाः । केवलधातोरेनेका^१त्वेऽवश्यवक्तव्ये
उपसर्गपूर्वस्थाप्यन्यार्थो धातोरेव कल्प्यते लाघवात् । क्वचिदुपसर्गा
धात्वर्थमेवानुवर्त्तन्ते । तथाच “धात्वर्थं याधते कश्चित् कश्चित्तमु-
वर्त्तते । तमेव विशिनध्यन्त्य उपसर्गगतिस्त्रिधा” । इति विशार-
द्वृत्तिः । क्रमेणोदाहरणानि—आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूयते
अत्र प्रसव एव धात्वर्थः, प्रगब्दसामेयार्थं द्योतयति । प्रणमति
प्रकर्मण नमतीत्यर्थः । केचित्तु अनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते इति
चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम् ।

काल त्क कालोपदेशे कुण त्काभापमन्त्रयोः ।
 स्यात् कुमार कुमाल त्क केलौ केत त्क मन्त्रणे ॥
 निश्रावणेऽथ कृण त्क सङ्कोचेऽथ कुह त्क ड ।
 विस्त्रायनेऽथ कूट त्क दाहे मन्त्रे छप त्क तु ।
 दौर्बल्ये छप तक्म् स्यात् क्षेपे खच त्क बन्धने ॥

१८ । काल त्क कालोपदेशे । (काल, अदन्त चु, प)
 त, क—अचकालत् कालमियत्तया गणकः, एतावती वेलेति
 कथितवानित्यर्थः ।

१९ । कुण त्क आभापमन्त्रयोः । (कुण, अदन्त चु, प)
 ङ्खी मूर्द्धन्योपधः । त, क—कुणयति । मन्त्रोऽभिमुखीकरणं,
 शुभोक्तिरित्येके ।

२० । कुमार त्क केलौ । (कुमार, अदन्त चु, प)
 ङ्खी । त, क—कुमारयति । अचुकुमारत् ।

२१ । कुमाल त्क केलौ । (कुमाल, अदन्त चु, प) ङ्खी ।
 त, क—कुमालयति । अचुकुमालत् ।

२२ । केत त्क मन्त्रणे निश्रावणे । (केत, अदन्त चु, प)
 त, क—केतयति । मन्त्रणं निमन्त्रणम् । अचिकेतत् । निश्रावणं
 समयोद्गापणम् ।

२३ । अथ कृण त्क सङ्कोचे । (कृण, अदन्त चु, प)
 दीर्घी मूर्द्धन्योपधः । त, क—कृणयति । अचुकृणञ्चः सङ्कुचित-
 ममूदित्यर्थः ।

२४ । अथ कुह त्क ड विस्त्रायने । (कुह, अदन्त

चु, आ) क्स्त्री, विस्त्रायनं अन्यतो विस्त्रायोत्पादनम् त, क, ऊ—
कुचयते कुचकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्त्राययतीत्यर्थ । “स्याता
कुचयते विस्त्रापयते हेतुतो भय”मिति भट्टमल्लदर्शनाद्विस्त्रापने
इति पाठ इत्येके ।

२५ । अथ कूट त्क दाहे मन्त्रे । (कूट, अदन्त चु, प)
दीर्घो । अचुकूटत् । (यः कूटयति शत्रूणां हृद्वा गजघटा रणे
इति हलायुधः । २३४)

२६ । क्प त्क तु दौर्बल्ये । (क्प, अदन्त चु, प) सप्तम-
स्वरी । क्पयति । पष्ठस्वरीति त्रिषोचनः । (प्रचुरं प्रथितो
प्यर्थं नासौ क्पयति प्रभुरिति हलायुधः । २३५ । अर्थं दातु-
मितिशेषः)

२७ । क्प त्क म स्यात् क्षेपे । (क्प, अदन्त चु, प)
त, क—क्पयति । म—अक्षपि अक्षापि, क्षपं क्षप क्षापं क्षापं ।
मानुषन्धसामर्थ्यात् स्यान्निवत्त्वाभावे दीर्घः । स्वमते तु अत्र
दीर्घविधिरुपधा नापेक्षते ।

२८ । खच त्क बन्धने । (खच, अदन्त चु, प) त,
क—खचयति ।

खोट खोड़ तक क्षेपे खेट खेड़ त्क भक्षणे ।

२९ । खोट त्क क्षेपे । (खोट, अदन्त चु, प) त, क—
अचुखोटत् ।

३० । खोड त्क क्षेपे । (खोड, अदन्त चु, प) त, क—
अचुखोडत् ।

३१ । खेट त्क भक्षणे । (खेट, अदन्त चु, प) त, क—

अचिखेटत् । (खेटयत्यखिखीरांश्च संग्रामरसिकान् रुप इति हलायुधः । १५५ । खेटयति हन्तीत्यर्थः)

३२ । खेड् त्क भक्षणे । (खेड्, अदन्त चु, प) त, क—अचिखेडत् ।

गद् त्काभ्र ध्वनौ गर्ब् त्कड् दर्पेऽथ गृह् त्कडः ।
ग्रहे गण त्क संख्याने गवेप त क् मार्गणे ॥

३३ । गद् त्काभ्रध्वनौ । (गद्, अदन्त चु, प) त, क—गदयति मेघः । अभ्रध्वनिर्मेघकर्तृकशब्दः ।

३४ । गर्ब् त्कड् दर्पे । (गर्ब्, अदन्त चु, आ) त, क, ड—गर्ब्बयते गर्ब्बापयते धनैर्नीचः । दर्पेऽहङ्कारः । (विद्याधनसहस्रोऽपि यो न गर्ब्बयते प्रभुरिति हलायुधः । ७१) ।

३५ । अथ गृह् त्कड् ग्रहे (गृह्, अदन्त चु, आ) सप्तमस्वरी । त, क, ड—गृह्यते । ग्रहो ग्रहणम् । (द्विपां गृह्यते शिर इति हलायुधः । ३३) ।

३६ । गण त्क संख्याने । (गण, अदन्त चु, प) मूर्द्धन्योपधः । त, क—गणयति । (ढीद्विविभक्तौ अजीगणत् अजगणत्) ।

३७ । गवेप त्क मार्गणे । (गवेप, अदन्त चु, प) मूर्द्धन्योपधः । (मार्गणमन्वेषणम्) त, क—अजगवेपत् गुण्यं गुणी । (गवेपयति सत्क्रियां (यः) इति हलायुधः । २४७) ।

गोमत्क लेपने गात्र त्कड् शैथिल्ये गुण त्क तु ।

मन्त्रे गह् त्क गहने चित्र त्क क्षणिकेक्षणे ।

लेख्येऽद्भुते चह् त्क स्यात् शाग्ये छद् त्क संदृतौ ।

३८ । गोम त्क लेपने । (गोम, अदन्त चु, प) त, क—
गोमयति) अजुगोमत् गोमयेन स्थानं चेटी ।

३९ । गात्र त्क ड् शैथिल्ये । (गात्र, अदन्त चु, आ)
दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । (शैथिल्यं शिथिलीभावः) त, क, ड—गात्रयते
गात्रापयते ।

४० । गुण त्क तु मन्त्रे । (गुण, अदन्त चु, प) ङ्खी
मूर्ध्न्योपधः । त, क—गुणयति ।

४१ । गह त्क गहने । (गह, अदन्त चु, प) गहनं
दुर्बोधः । त, क—गहयति शास्त्रं जडधी, दु.खेन जानातीत्यर्थः ।

४२ । चित्र त्क क्षणिकेक्षण्ये लेख्येऽद्भुते । (चित्र, अदन्त
चु, प) क्षणिकेक्षण्यं कादाचित्कदर्शनम् । त, क—चित्रयति
चित्रापयति राज्ञं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति
प्रतिमा लोकः । (अद्भुतं साश्चर्यीभावः, चित्रयति लोकः
आश्चर्यान्वितो भवतीत्यर्थः) ।

४३ । चह त्क स्यात् शाये । (चह, अदन्त चु, प)
(शायं प्रतारणम्) त, क—चहयति खलः (साधुं प्रतारय-
तीत्यर्थः) ।

४४ । छद त्क संवृत्तौ । (छद, अदन्त चु, प) (संवृत्ति-
राच्छादनम्) त, क—छदयति दिशं मेघः । (छदयति सुरलोकं
यो गुणैरिति हलायुधः । ३) ।

छिद्र त्क भेदे छेद त्क छेदे तीर त्क कर्मणाम् ।

समाप्तावयत्तूण त्क सङ्गोचे तुत्य तक् स्तृतौ ॥

४५ । छिद्र त्क भेदे । (छिद्र, अदन्त चु, प) भेद इह रन्ध्रकरणम् । त, क—छिद्रयति छिद्रापयति भाण्ड बालक ।

४६ । छेद त्क छेदे । (छेद, अदन्त चु, प) त, क—अचिच्छेदत् । (छेदयत्यहितोदयमिति इलायुधः । २४६)

४७ । तीर त्क कर्मणां समाप्तौ । (तीर, अदन्त चु, प) कर्मणामिति स्पष्टार्थम् । (?) त, क—अतितीरद् व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः ।

४८ । अय द्वाण त्क सङ्कोचे । (द्वाण, अदन्त चु, प) दीर्घी, सूहृन्योपधः । त, क—अतुद्वणत् ।

४९ । तुल्य त्क स्तृतौ । (तुल्य, अदन्त च, प) आद्ये पञ्चमस्वरः शेषे दन्त्यवर्गाद्ययुक्तस्यकारः । त, क—तुल्ययति तुल्यापयति । स्तृतिराच्छादनम् ।

दुःख त्क तत्कृतौ दण्ड त्क तत्पाते ध्वन त्क तु ।

शब्दे निवास त्क स्तृत्यां प्रेङ्गोल त्क चापले ॥

५० । दुःख त्क तत्कृतौ । (दुःख, अदन्त चु, प) विसर्गमध्यः । तथाच “काले तडिल्लताजाले घनपीनपयोधरे । कान्तः सर्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे न लभ्यते” ॥ इति विन्दुच्युतकम् । अस्यार्थः—तडिल्लतासम्बुध्वति घनस्यूलमेधे काले कमनीयः सर्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते । पक्षे ह्ये बाले

(१) कर्मणामित्युपादानमस्य सकर्मकत्वज्ञापनार्थम् अन्यथा उच्यीशबन्ध समापने इत्यत्र समापनशब्देन यथा समाप्तीभाव उच्यते तथात्वापिसमाप्ति शब्दस्य समाप्तीभाववाचित्वेऽस्याकर्मकत्वापत्तिरिति शब्दकल्पद्रुमप्रकारितिरिक्तपाठः । कर्मसमाप्तिशेद्वात्यर्थोभवेत् तदा धात्वर्थेनोपसर्गादित्युक्तेरस्याकर्मकत्व स्यादतएव कर्मणामिति स्पष्टार्थमित्युक्तम् ।

३८ । गोम त्क लेपने । (गोम, अदन्त च्, प) त, क—
गोमयति) अजुगोमत् गोमयेन स्थानं चेटी ।

३९ । गात्र त्क ङ् शैथिल्ये । (गात्र, अदन्त च्, षा)
दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । (शैथिल्यं शिथिलीभावः) त, क, ङ—गात्रयते
गात्रार्थयते ।

४० । गुण त्क तु मन्त्रे । (गुण, अदन्त च्, प) ङ्क्षी
सूद्धन्योपधः । त, क—गुणयति ।

४१ । गह त्क गहने । (गह, अदन्त च्, प) गहनं
दुर्वोधः । त, क—गहयति यास्त्रं जङ्घीः, दुःखेन जानातीत्यर्थः ।

४२ । चित्र त्क क्षणिकेक्षणो लेख्येऽद्भुते । (चित्र, अदन्त
च्, प) क्षणिकेक्षणं कादाचित्कदर्शनम् । त, क—चित्रयति
चित्रापयति राङ्गं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति
प्रतिमां लोकः । (अद्भुतं साश्चर्यीभावः, चित्रयति लोकः
आश्चर्यान्वितो भवतीत्यर्थः) ।

४३ । चह त्क स्यात् शाये । (चह, अदन्त च्, प)
(शायं प्रतारणम्) त, क—चहयति खलः (साधुं प्रतारय-
तीत्यर्थः) ।

४४ । छद् त्क संवृत्तौ । (छद्, अदन्त च्, प) (संवृत्ति-
राच्छादनम्) त, क—छदयति दिशं मेघः । (छदयति मङ्गलोकं
यौ गुणैरिति इलायुधः १३) ।

छिद्र त्क भेदे छेद् त्क छेदे तीर त्क कर्मणाम् ।

समाप्तावधत्तृण त्क सङ्कोचे तुल्य तक् स्तृत्तौ ॥

४५ । छिद्र् ल्क भेदे । (छिद्र, अदन्त चु, प) भेद इह
रन्ध्रकरणम् । त, क—छिद्रयति छिद्रापयति भासुडे वालकः ।

४६ । छेद ल्क छेदे । (छेद, अदन्त चु, प) त, क—अचि-
च्छेदत् । (छेदयत्यहितोदयमिति इलायुधः । २४६)

४७ । तीर ल्क कर्मणां समाप्तौ । (तीर, अदन्त चु, प)
कर्मणामिति स्यटार्थम् । (१) त, क—अतितीरद् व्रतं लोकः
समापितवानित्यर्थः ।

४८ । अय दृण ल्क सद्बोचे । (दृण, अदन्त चु, प)
दीर्घो, अर्द्धन्योपधः । त, क—अतुष्ट-
त् ।

४९ । तुल्य तक् सृते । (तुल्य, अदन्त च, प) आद्ये पञ्चम-
स्वरः शेषे दन्तवर्गाद्युक्तस्यकारेण त, क—तुल्ययति तुल्यामयति ।
सहतिराच्छादनम् ।

दुःख ल्क तरुतौ दृ-
शब्दे निवास तक् सृत्क तत्पाते ध्वन ल्क तु ।

५० । दुःख ल्क तरुत्यां प्रेङ्गोले तक् चापले ॥
मध्यः । तथाच "सृते । (दुःख, अदन्त चु, प) विसर्ग-

सर्वशुणोपेतो बाले तडिद्धताजाले घनपीनप्रयोधरे । कान्तः

अस्यार्थः—तडिद्धतासमूहं लभ्यते" इति विन्दुच्युतकम् ।

सर्वशुण्णं बालेन्दुः खे चाक्रान्तं न लभ्यते । पक्षे ह्ये बाले

(१) कर्मणामित्युपादानमस्य कर्मणोऽप्युपादानार्थम् अन्यथा लब्धीशब्द-
समाप्ते इत्यत्र समापनशब्देन यदा समाप्तीभाव उच्यते तथात्वापि समाप्ति-
शब्दस्य समाप्तीभाववशादित्येऽसाकर्मोक्तत्वात् इति मन्त्रकथ्यदमधृतातिरिक्तपाठः ।
कर्मोपमाप्रियेऽस्त्वयोरभवेत् तदा भ्रातयोरभयद्वयैरेतन्मुक्तेः साकर्मोक्तत्वं स्याद-
तएव कर्मणामिति स्यटार्थमित्युक्तम् ।

चु, प) द्वौ यकारयुक्तैकलकारमध्यौ, क्रमादीर्घङ्गस्वमध्यौ च ।
लूनिच्छेदः, पूतिः पवित्रीकरणम् । त, क—अपपल्युलत् त्वणं
लोकः । पल्युलयति जनं गद्गा ।

६४ । पुट् त्क तु संसर्गे । (पुट्, अदन्त चु, प) त, क—
पुटयति पुष्पं सूत्रेण लोकः, संसृजतीत्यर्थः ।

६५ । पक्ष् त्क परिग्रहे (पक्ष्, अदन्त चु, प) त, क—
पक्षयति, पक्षापयति ।

६६ । भाम् त्क कोपने । (भाम्, अदन्त चु, प) त, क—
अवभामत् । (भामयति कुप्यति या सा भामिनी । तथाच कोप-
नासैव भामिनीत्यमरः) ।

भाज् त्क तु पृथक्कृत्यां ष्टग् त्क ङ् तु मार्गणे ।

सह् त्क पूजे मूर्त्त त्क प्रस्त्रावे मन तक् धृतौ ॥

६७ । भाज् त्क तु पृथक्कृत्याम् । (भाज्, अदन्त चु, प)
त, क—अवभाजत् धनं भ्रातृवर्गः । (विभाजयति यो द्रव्यमिति
हलायुधः । २६४)

६८ । षग् त्क ङ् तु मार्गणे । (षग्, अदन्त चु, षा)
त, क, ङ—षगयते । मार्गणमनुसन्धानम् । “रामो षगं
षगयते वनवीथिकासु” इति महाणाटकम् । (सेवायै षगयामहे
नरमष्टौ षट्ठा वराकावयमिति शान्तिशतके) कातन्त्रादौ षग्
‘अन्वेषणे इति दिवादिपरस्मैपदी धातुश्च हृष्यते, दुर्गसिंहतिलो-
चनयोरसम्मतत्वाद्नेनोपेक्षितः । “षग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा
व्याधा न मुञ्चन्ति मा”मिति तु अकारान्तस्यैव भावे क्विपि
ञ्जिहोपे षगं करोतीति कण्ठादित्वात् को साध्यम् ।

६६ । मद् त्क पूजे । (मद्, अदन्त चु, प) त, क—मद्दयति ।

७० । मूत्र त्क प्रस्त्राये । (मूत्र, अदन्त चु, प) दीर्घा ।

त, क—मूत्रयति सूत्रापयति ।

७१ । मन त्क धृतौ । (मन, अदन्त चु, प) दन्त्योपधः ।

त, क—मनयति ।

सृप त्क सृप तज् चान्तौ मिश्र त्यूत्यां रह त्क तु ।
त्यागे रस त्क त्वास्त्रादे स्त्रेहे रूपं त्क तत्कृतौ ॥

७२ । } सृप त्क चान्तौ } (सृप, अदन्त चु प । सृप,
७२ । } सृप तज् चान्तौ } अदन्त, छ) द्वौ मूर्धन्यो-

पधौ । त, क—सृपयति । (सृपयति न सृपाणामिति हलायुधः ।
अणुमात्रमनुचितं य इति शेषः । १५) त, ज—सृपति, सृपते ।

७३ । मिश्र त्क यूत्याम् । (मिश्र, अदन्त चु, प)

तालथ्यमथ्योऽयं, दन्त्यमध्य इति वर्णदेशनायाम् । यूतिःसंयोजनम् । त, क—मिश्रयति मिश्रापयति हृतेनान्नं लोकः ।

७४ । रह त्क तु त्यागे (रह, अदन्त चु, प) त, क—

रहयति शोकं धीरः । (न सूरि दानं विरहय्य सत्क्रियामिति भारविः) ।

७५ । रस त्क त्वास्त्रादे स्त्रेहे । (रस, अदन्त चु, प)

दन्त्योपधः । त, क—रसयति मधु हिरफः । (रसयन्ति म्बुखाद्यानि तत्करप्रतिपालिता इति हलायुधः । यस्योद्याने पतत्रिण इति शेषः । २०२)

७६ । रूप त्क तत्कृतौ । (रूप, अदन्त चु, प) तत्कृतीरूप-

युक्तकरणम् । त, क—अरुरूपत् प्रतिमां शिल्पी । निपूर्वकः स्वरूपकथने, अनुमानं निरूप्यते इत्यनुमानपरण्डम् ।

रच त्क छत्यां रुच त्क पारुष्ये रंछ तक् गतौ ।
रूप त्क स्याद्विस्फुरणे लज लञ्ज त्क भासने ॥

७७ । रच त्क छत्याम् । (रच, अदन्त चु, प) त, क—
रचवति ।

७८ । रुच त्क पारुष्ये । (रुच, अदन्त चु, प) दीर्घी ।
तथाच—स पुनातु व्रजे यच्च गोरज पातरुचितौ । शिशुरच्छिद्य
यमजौ निष्पिपेय तरुचितौ ॥ इति कीचकयमकम् । पारुष्य
मस्त्रिग्धीभाव । त, क—रुचयति रुचापयति केश ।

७९ । रछ तक् गतौ । (रछ, अदन्त चु, प) त, क—रंछ
यति, रक्षापयति ।

८० । रूप त्क स्यात् विस्फुरणे । (रूप, अदन्त चु, प)
दीर्घी । मूर्धन्योपध । त, क—अरुरूपत् । (पदातिरन्तर्गिरि
रेणुरयित इति किराते । १ । ३४)

८१ । लज त्क भासने । (लज, अदन्त चु, प) भासन
दीप्ति । त, क—लजयति ।

८२ । लञ्ज त्क भासने । (लञ्ज, अदन्त चु, प) भासन
दीप्ति । त, क—लञ्जयति, लञ्जापयति ।

लड लाड तक् क्षेपे ललत्वक्षे वरत्क च ।
वर्ण त्क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्यद्युक्तिदीपने ॥

८३ । लड तक् क्षेपे । (लड, अदन्त चु, प) त, क—
लडयति, अलडत् ।

८४ । लाङ् तक क्षेपे (लाङ्, अदन्त चु, प) त, क—
लाङ्गयति, अललाङ्गत् ।

८५ । ललत्क्षेपे (लल, अदन्त चु, प) ईप्स इति आप-
धातोः सनन्तस्य भावे अलिरूपं । ननु संख्याद् इत्यनेन समान-
रूपोऽपि अल् कथं न बाध्यते इति चेन्न स्त्रीविहितप्रत्ययैः
कश्चित् सरूपोऽपि न बाध्यते इति मतस्यावश्यकत्वव्यत्वात् । अत-
एव कारणं भर्त्सनं निर्व्यातर्नं निशामनमित्यादौ औपिअन्य-
ग्रन्थीत्यनेन अनट् न बाध्यते । एवं वक्ष्यमाणेषु व्रीड लज्जे, ईड
ईहे इत्यादिष्वपि बोध्यं । त, क—ललयति धनं लोकः ।

८६ । वर ल्क च । (वर, अदन्त चु, प) रेफोपधः । त,
क—वरयति । अकारादीप्ते ।

८७ । वर्णं त्क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्यद्युक्तिदीपने (वर्णं,
अदन्त चु, प) उद्युक्तिसद्योगः । त, क—वर्णयति वर्णापयति कविः
सौतीत्यर्थः । वर्णयति तन्तुं तन्तुवायः विस्तारयतीत्यर्थः । वर्णयति
प्रतिमां फारुः शुक्लादिवर्णां करोतीत्यर्थः । वर्णयति रविः उद्युक्ते
दीपयते चेत्यर्थः । शुक्लाद्यद्युक्तिदीपने इत्यपि पाठ इति केचित् ।

वसत्क वासे वासत्कोपसेवायां व्यय त्क तु ।

गतौ वित्त त्क च त्यागे वात त्क गतिसेवयोः ॥

सुखे वेल त्क कालार्थे वृत्त त्क दृशि वण्ट तक् ।

भागे वट त्क वेष्टे च वल्यूल वल्यूल त्क तु ॥

पल्यूलार्थेऽथ बीज त्क व्यजने वीर तङ्क तु ।

शौर्व्ये व्रण त्काङ्गचूर्णे अघशारक्षय त्क तु ॥

दौर्वल्ये ग्राम तक् मन्त्रे शूर त्कङ् विव्राने शठ ।

श्वठ त्क दुर्वोचि शील तकाव्यासेऽतिशयने ॥

८८ । वस त्क वासे । (वस, अदन्त चु, प) त, क—वस-
यति समुच्चं लोकान् राजा निवासयतीत्यर्थः ।

८९ । वासत्कोपसेवायाम् । (वास, अदन्त चु, प) उपसेवा-
गुणान्तराधानम् । त, क—अववासत् वस्त्रं चन्दनेन जनः ।
(वस्या गन्धेन वासितमिति विष्णुपुराणम्) ।

९० । व्यय त्क तु गतौ । (व्यय, अदन्त चु, प) त, क—
व्यययति धनं दाता । (वृद्ध व्यययति द्रव्यमिति हलाद्युधः । ११७)

९१ । विप्त त्क च त्यागे । (विप्त, अदन्त चु, प) त, क—
विप्तयति, विप्तापयति । अकारात् व्यय त्क च (व्ययधातु-
रपि त्यागार्थक इत्यर्थः) ।

९२ । यात त्क गतिसेवयोः मुषे । (वात, अदन्त चु, प)
त, क—अथवातत् । तयोऽर्थाः । रमानाथस्तु गतिमुषसेवनयोरिति
मत्या गतौ मुष्यं गतिमुष्यं, वातयति पान्थं वातः गच्छन्तं मुषय-
तीत्यर्थ इत्याह । मुष्यसेवनयोरिति जौमराः ।

९३ । येल त्क कालार्ये । (येल, अदन्त चु, प) कालार्यः
कालोपदेशः । त, क—अधियेलत् कालमियत्तया गणकः एता-
वती येलेति कथितवानित्यर्थः ।

९४ । येक्ष त्क हृदि । (येक्ष, अदन्त चु, प) अन्तस्याहृतीय-
सुकः । त, क—येक्षयति येक्षामयति । हृदि दर्शने ।

९५ । वण्ट त्क भागे । (वण्ट, अदन्त चु, प) त, क—
वण्टयति, वण्टापयति । (वण्टयन्ति च रत्नानि भूमिं वण्टापयन्ति
इति दक्षाद्युधः । विप्रा इति गोपः । ८८)

१६ । वट् ल्क वेटे च (वट्, अदन्त चु, प) त, क—वट-
यति । चकारात् भागे च ।

१८ । वल्युल ल्क { पल्युलार्थे (वल्युल, अदन्त चु, प ।
१९ । वल्युल ल्क { वल्युल, अदन्त चु, प) द्वौ यकारयुक्तौ-

कलकारमध्यौ, कमादीर्घङ्गस्वमध्यौ च । त, क—अववल्युलत्, वल्यु-
लयति । पल्युलार्थे ल्निपूत्योरित्यर्थः ।

१९ । वीज ल्क व्यजने । (वीज, अदन्त चु, प) त, क—
अविवीजत् चामरेण वृषं भृत्यः । (वीज्यते स चि समुप्त इति
कुमारसम्भवे) वीज इति जान्तो गत्यर्थो भ्रादिरात्मनेपदी
कातन्त्रे दृश्यते ।

१०० । वीर ल्क शौर्ये । (वीर, अदन्त चु, चा) त, ड,
क—अविवीरत् । शौर्यमुद्यमः ।

१०१ । व्रण ल्क अङ्गचूर्णे । (व्रण, अदन्त चु, प) अङ्गचूर्ण-
मङ्गभेदः । त, क—व्रणयति गात्रं वाणेन भटः ।

१०२ । अथ ल्क { दौर्बल्ये । (अथ, अदन्त चु, प । शार,

१०३ । शार ल्क { अदन्त चु, प । शय, अदन्त चु, प ।

१०४ । शय ल्क { (आद्यो रेफयुक्तः, मध्यमो रेफोपधः,

शेषोऽन्तस्थात्तृतीययुक्तः । त, क—अथयति, अथशारत्, शययति ।

१०५ । आम ल्क मन्त्रे । (आम, अदन्त चु, प) त, क—
अथआमत् । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरित्येके ।

१०६ । शूर ल्क ड् विक्रमे । (शूर, अदन्त चु, चा) दीर्घी ।
त, क—अशुशूरत् । विक्रम उद्यमः । (रणे शूरयते यश्चेति
हलायुधः । २४४)

१०८ । शठ त्क { दुर्वीचि । (शठ, अदन्त चु, प । शठ,
१०९ । शठ त्क { अदन्त चु, प) शेषो वकारयुक्तः । त,

क—शठयति शठयति नीचः कुत्सितं वदतीत्यर्थः । रमानाथस्तु
सम्यग्भाषणे इति भत्वा शठयति सम्यग्वदतीत्यर्थ इत्याह ।
सम्यग्भाषण इति जौमराः । सम्यग्भावे इत्येके ।

११० । शील त्क अभ्यासेऽतिशयने । (शील, अदन्त चु,
प) तालव्यादिः । अतिशयनमतिशयकरणम् । त, क—अशि-
शीलत् । उपधारण इत्यन्ये । शीलय नीलनिचोलमिति जयदेवः ।
(शीलयत्यात्मनोहितमिति हलायुधः । २४५)

पमष्टम त्क वैक्लव्ये सान्त्वसाम त्क सान्त्वने ।

१११ । पम त्क { वैक्लव्ये । (पम, अदन्त चु, प । ष्टम, अदन्त
११२ । ष्टम त्क { चु, प) द्वौ मूर्हन्यादी । षोडशपाठो

भ्राद्यादीति दन्त्यन्वे कृतपकारत्वात् पत्वार्थः । त, क—
सिपमयिपति, तिष्टमयिपति । एवं सर्वत्र । वैक्लव्यं विह्वलीभावः ।

११३ । सान्त्व त्क { सान्त्वने । (सान्त्व, अदन्त चु, प ।
११४ । साम त्क { साम, अदन्त चु, प) द्वौ दन्त्यादी ।

आद्यसामथो वकारोपधः । एतयोरलन्तसादित्वेऽपि दन्त्यादित्वस्य
यीजं ष्टकक्षक म प्रतीघाते इत्यत्र दृश्यम् । सान्त्वनं प्रियकरणम् ।
त, क—सान्त्वयति सान्त्वापयति । अससामत् दीनं धनेन दाता ।
(यः कामयति सामन्नः श्लिग्धैरालोकनैश्च ता इति हलायुधः ।
ताः सीमन्तिनीः । २२३)

संग्राम उ अ तक् युद्धे स्पृष्टत्केष्टे साट त्क त ।

प्रकाशने सभाज त्क सेवने प्रीतिदर्शने ॥

११४ । संग्राम ड ज त क् युद्धे । (संग्राम, अदन्त चु, आ, उ) त, क, ड—संग्रामयते । ज—संग्रामयति, संग्रामयते । तस्यौ सिंसंग्रामयिषुः शितेषुरिति भट्टिः । ३ । ४७ । जित्त्वेनैवोभयपटसिद्धौ डित्करणमफलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदार्थम् । एवं सर्वत्र । किन्त्वेप आत्मनेपदीति प्राश्चः । कदाचित् परस्मैपदार्थे जकारः ।

११५ । ष्टह लोभे । (ष्टह, अदन्त चु, प) त, क—ष्टहयति । ईशः प्राप्तुमिच्छा ।

११६ । साट् त्क प्रकाशने । (साट्, अदन्त चु, प) द्वितीयस्वरयुक्तदन्त्यसादिरयम् । त, क—अससाटत् ।

११७ । सभाज् त्क सेवने प्रीतिदर्शने । (सभाज्, अदन्त चु, प) त, क—अससभाजत् । (सभाजयति सज्जनानिति हलायधः । सेवते इत्यर्थः । २६४ । स्नेहात् सभाजयितुमेत्यदिनान्यसूनीत्युत्तरचरितम्)

स्थूल त्कङ् वृंहणे सूत्र त्क ग्रन्थे सत्र तङ्क तु ।

सम्बन्धे सन्ततौ सूत्रत्कपैशुन्ये स्वर त्क तु ॥

आक्षेपे स्तेन तक् चौर्थ्ये स्तोम त्क श्लाघने स्तनत् ।

काम्बशब्दे सार तक् दौर्विल्ये सुख त्क तत्कतौ ॥

११८ । स्थूल त्कङ् वृंहणे । (स्थूल, अदन्त चु, आ) दीर्घी । त, क, ड अतुस्थूलत । वृंहणं वृद्धिः ।

११९ । सूत्र त्क ग्रन्थे । (सूत्र, अदन्त चु, प) दीर्घी, दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । वेष्टने इत्यन्ये । त, क—सूत्रयति सूत्रापयति सूत्रेण हस्तं लोकः ।

१२० । सत्र तङ्क सम्बन्धे सन्ततौ । (सत्र, अदन्त चु,

या) दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । सन्ततिर्निर्वाहक्रियेति भट्टमल्लः । त,
क, ड—सत्वयते चत्वापयते प्रतिज्ञा साधुः । सन्ततिर्विस्तार
इति गोविन्दभट्टः ।

१२१ । सूच त्क पैशुन्ये । (सूच, अदन्त चु, प) दीर्घी । त,
क—असुसूचत् कया लोकः कथितवानित्यर्थ इति रमानाथः ।
पैशुन्यमन्तर्द्रोह इत्येके । (१)

१२२ । स्वर त्क आक्षेपे । (स्वर, अदन्त चु, प) वकारयुक्ता-
दीरेफोपधश्च । (आक्षेपस्तरस्कार) स्वरवत्यतिरुष्टोऽपि न कञ्चन
परिग्रहमिति चलायुधः । २२२ । (न स्वरयति नाधिज्ञिपति
न भर्त्सयतीति यावत्, परिग्रहं परिजनं) त, क—सिस्वरयिपति ।
पञ्चमस्वरयुक्त इति चतुर्भुजः । सुरयति, सुसुरयिपति ।

१२३ । स्तेन तक् चौर्ये । (स्तेन, अदन्त चु, प) त, क—
अतिस्तेनत धनं चौरः ।

१२४ । सोम त्क ज्ञाघने (सोम, अदन्त चु, प) ज्ञाघन
प्रशंसा । त, क—अतुस्तोमत् कवि बुधः ।

१२५ । स्तन त्काम्बुशब्दे (स्तन, अदन्त चु, प) त, क—
स्तनयति मेघः । (स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसिताद्विचेत्यमरः)

(१) पिशुन इह सूचकः पिशुनौ खलसूचकावित्यमरोक्ते । पिशुनस्य भाव
पैशुन्यं सूचकत्वं विज्ञापनमिति यावत् । तथाच-सचास्याश्चेतना नाम हस्तादीराद्यं
सूचनेत्यमरः । कार्यविज्ञापनमित्यर्थः । एष सूचनाव्यघनेऽदृष्टे गन्धनेऽभिनेयऽपि
षेति मेदिनी । गन्धनं द्रोहणः । गन्धं कञ्च दुहि इत्यनेन निष्पादमत् । अभिनयं
सङ्घेतेन विज्ञापनमित्यर्थः । अतएव अघोपरिटाद्भ्रमरैर्भ्रमरि प्राक्सूचितानां
मनिसप्रवेग इति रघी । एव शोचरे वा विलग्ने वा ये अहारिष्टसूचका इति
दीपिका । इत्यधिकं पाठः ।

१२६ । सार तक् दीर्घ्ये (सार, अदन्त चु, प) रेफोपधः ।

त, क—अससारत् ।

१२७ । सुख त्क तरुतौ (सुख, अदन्त चु, प) तत्कतिः

सुखकिया । त, क—श्रीजयदेवकवेरिति गीतं सुखयतु केशवपद-
मुपनीतमित्यादि ।

स्फुट त्क स्याद्विसरणे स्कन्द त्क तु समाहृतौ ।

स्वन स्यम तक ध्वाने हिह्लोल तक दोलने ॥

१२८ । स्फुट त्क विसरणे (स्फुट, अदन्त चु, प) विसरणं

विकसनम् । त, क—स्फुटयति चम्पककलिका । अपुस्फुटत् ।

१२९ । स्कन्द त्क समाहृतौ (स्कन्द, अदन्त चु, प)

दन्त्यवर्गद्वितीयोपधोऽय, तच्चतुर्थोपधोऽयमिति केचित् । (१)
त, क—स्कन्दयति स्कन्दापयति । अचस्कन्दत् ।

१३० । स्वन तक ध्वाने (स्वन, अदन्त चु, प । स्यम,

१३१ । स्यम तक अदन्त चु, प) द्वौ वकारान्तःस्यादियुक्तौ

कमात् । त, क—स्वनयति, स्यमयति ।

१३२ । हिह्लोल तक दोलने (हिह्लोल, अदन्त चु, प)

अन्तःस्थद्वितीयद्वयमध्यस्तदेकोपधश्चायम् । त, क—अलिहिह्लोलत्
यायुर्लताम् ।

इत्यकारान्तधातूनां सद्वाविंशच्छतं मतम् ।

तुल्यावयवानां धातूनां पृथक्पठितानामप्येकत्वे संख्यासङ्गतिः ॥

(अदन्तचुरादिषु अङ्गादिहिह्लोलान्ता धातवः परिगणनया
त्रयस्त्रिंशदधिकशतसंख्यका भवन्ति । किन्तु अद्य त्क ज्ञान्तौ अद्यतञ्ज

(१) उभयधैव कश्चिन्न मन्यते इत्यधिक पाठ ।

क्षान्ताविति गणहये धातुद्वयस्य तुल्यावयवत्वादेकत्वे समुदायस्य
सद्वात्रिंशच्छतसंख्याया नासङ्गतिरित्याशयः) ।

आकारान्तवर्गः ।

ख्याल् ख्यातौ कथने गार्लि स्तुतौ जन्मनि गाड् गतौ ।
घ्रा गन्धग्रहणे ज्या गि जरायां ज्ञा ग बोधने ॥

१ । ख्याल् ख्यातौ कथने (ख्या, घटा, प) ख्यातिः
प्रसिद्धिः । ल—ख्याति सुशी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः । ख्याति साधुं
कथा हरेः । तथाच ख्या प्रकथने, प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गाविन्द-
भट्टः । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजजुमरौ ।

२ । गार्लि स्तुतौ जन्मनि (गा, छा, प) र—वैदिकः ।
(१) लि—जगाति ।

३ । गाड् गतौ (गा, भ्रा, आ) ड—गते ।

४ । घ्रा गन्धग्रहणे (घ्रा, भ्रा, प) लिघति पुष्यं लोकः ।

५ । ज्यागि जराया (ज्या, क्रादि, प्रादि, प) (२)
जरा—गतवृद्धवयोभाव । गि—जिनाति एहः । जीन', ज्यानिः ।
(न जिनाति तेज इति हलायुधः । २)

(१) वेदेष्वेवास्मिन् प्रयोग इत्यर्थः ।

(२) परिभाषायां "गि" प्रादिरपि, अत्र अपिगञ्जात् क्रादिश्च" इत्युक्तं तेनैव
जिनातीत्यादौ क्रादित्वात् आप्तव्यम् । स प्रादित्वादिश्च इत्युक्त्या जीन इत्यादौ
इत्यादौदिति इत्येष क्लृप्तम् । ज्यानिरित्यत्र स्वादित्वेनैवेष्टिद्वौ कृ ग् ज्यानेति
निविधानसूत्रे पुनर्ज्जापहर्षं क्लृप्त्यामजातस्य ने क्रादिश्च स्वानिवन्वान्द्वौ-
कारार्थं तेन ज्यानिरित्यत्र न पक्षमपादोरित्यनेन जिदिति ।

प्रादौर्गा धंषदो यथा—'प्राजिगि शोधे क्राजिगि जेदे क्राजिगि द्विंसे ज्ञाज्जादे ।

६ । ज्ञाग बोधने (ज्ञा, क्वा, प) ग—जानाति । “सन्दर्भ-
शुद्धिं गिरा जानीते जयदेव एव” इत्यत्वानुपसर्गात् फलवत्-
कर्त्तर्यात्मनेपदम् । “ततोऽनुजज्ञे गमन सुतस्य” इत्यत्वानुशब्द-
स्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् । (शेषोदाहरणे कर्मणि
प्रत्यय इत्यप्यन्ये) ।

ज्ञाक् म मारण आलोके निशाने तोपणे स्तुतौ ।

ज्ञाक् प्रेरणे दाल लूनौ दा तु दाने डुदाञ्जलि च ॥

६ । ज्ञाक्म मारण आलोके निशाने तोपणे स्तुतौ (ज्ञा,
चु, घटादि, प) क, म—ज्ञपयति, अज्ञपि अज्ञापि, ज्ञप ज्ञपं,
ज्ञापं ज्ञाप (जीणमोस्तु धंश्चेत्युक्ते) आलोकोद्दर्शनप्रेरणम् ।
निशान तोच्छीकरणम् । तोपण तुष्टीकरणम् । ज्ञपयति शत्रुं
शूरोमारयतीत्यर्थः । (यज्ञे सज्ञापयत्यजानिति हलायुधः । ६१ ।

भूजगि कम्पे वृजगि वरुणे शृगि सृगि ख्यातौ हनने । शृगित् घातु कथितोऽहर्त्या
पृगित् रचे पूरणकत्वाम् । शृगित् हिसे वृगित् छत्या दृगि विदारे नृगित्
नीत्वाम् । भृगित् भर्त्से जृहृत्त्वत्वे गृगित् शब्दे ष्या जीर्णत्वे । री रेपगतौ ऋगित्
गत्यां लीगि लीगि श्लेषकत्वाम् । व्रीगिगिवरुणे ल्वीगिगि गत्या श्लोगिगिघातु
कथितो ष्टत्वाम् । पञ्चधिकविशतिरिति गदिता प्रादिगणे घातव इह विदिता ।
(कविकल्पद्रुमे ऋदन्तगणपाठे सृधातुर्नास्ति किन्तु शृशृगि हिसे इत्यनयोर्व्याख्याने
शेषोदन्त्यादिर्वकारोपध तद्गृहितोऽपीति केचिदित्युक्ते केपाञ्चिन्मते सृधातरपि
प्रादिरस्ति तन्मतमाहायैव प्रादिगणस्य पञ्चविशतिसख्यासङ्गमनमिति सुधीभि
र्भाव्यम् । केचित्तु धृधातुमपि प्रादिगणे पठन्ति तन्मतानुसारेण वा सख्यासङ्गति-
रित्यपि चिन्त्यम् ।

पाणिनीयमते तु प्रादयो षाविशति । तथाच—निघातकारस्य नकारविधान-
प्रसङ्गे स्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ । इति सूत्रस्य दृष्टौ एकविशतेर्लूजादिभ्यः प्राक्-
दियुग भट्टोजीदीक्षितेन । क्वादिषु प्रादयो षाविशति पद्यने इत्यङ्गं तत्प-
क्षोधिभ्यां ज्ञानेन्द्रेण ।

चान्ताविति गणद्वये धातुद्वयस्य तुल्यावयवत्वादेकत्वे समुदायस्य
सद्वात्रिंशच्छतसंख्याया नामङ्गतिरित्याशयः) ।

आकारान्तवर्गः ।

ख्याल् ख्यातौ कथने गार्लि स्तुतौ जन्मनि गाङ् गतौ ।
घ्रा गन्धग्रहणे ज्या गि जरायां ज्ञा ग बोधने ॥

१ । ख्याल् ख्यातौ कथने (ख्या, अटा, प) ख्यातिः
प्रसिद्धिः । ल—ख्याति गुणी प्रसिद्ध. ख्यादित्यर्थः । ख्याति साधुं
कथा चरेः । तथाच ख्या प्रकथने, प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गाबिन्द
भट्ट । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजजमरौ ।

२ । गार्लि स्तुतौ जन्मनि (गा, हा, प) र—वैदिकः ।

(१) लि—जगति ।

३ । गाङ् गतौ (गा, भ्रा. घ्या) ङ—गते ।

४ । घ्रा गन्धग्रहणे (घ्रा, भ्रा, प) जिघ्रति पुत्रं लोक ।

५ । ज्यागि जराया (ज्या, क्रादि, प्रादि, प) (२)

जरा—गतवृद्धययोभाव । गि—जिनाति वृद्धः । जीनः, ज्यानि ।

(न जिनाति तेज इति उल्लायुधः । ६)

(१) वेदेष्वेवास्त्र प्रयोग इत्यर्थः ।

(२) परिभाषायां ' गि प्रादिरपि, अत्र अपिशब्दात् क्रत्रादिय ' इत्युक्तं तेनैव
जिनातीत्यादौ क्रत्रादिवात् प्राप्रत्यय । अ प्रादित्वादिषु इत्युक्त्वा जीन इत्यादौ
स्त्राद्योदिति सूत्रेण क्त्य न । ज्यानिरित्यत्र स्वादित्येनैवेष्टिसिद्धौ कृ गृ ज्याम्बेति
निविधानशङ्के पुनर्ज्यापहृत्त्वं क्तिस्यानजातस्य ने कदाचित् स्थानिवत्त्वात्तद्वी-
कारार्थं तेन ज्यानिरित्यत्र न पहृत्त्वाद्योरित्यनेन जिरिति ।

प्रादीनां संपद्यो यथा—' पूजति मोधे लजति श्लेदे कजति हिंसे लज्याच्चादे ।

६ । ज्ञाग बोधने (ज्ञा, क्वा, प) ग—जानाति । “सन्दर्भ-
शुद्धिं गिरा जानीते जयदेव एव” इत्यवानुपसर्गात् फक्षवत्-
कर्त्तर्यात्मनेपदम् । “ततोऽनुजज्ञे गमन सुतस्य” इत्यवानुशब्द-
स्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् । (शेषोदाहरणे कर्मणि
प्रत्यय इत्यप्यन्ये) ।

ज्ञाक् म मारण आलोके निशाने तोपणे स्तुतौ ।

ज्ञाक् प्रेरणे दाल लूनौ दा तु दाने डुदाञ्जलि च ॥

६ । ज्ञाक् म मारण आलोके निशाने तोपणे स्तुतौ (ज्ञा,
चु, घटादि, प) क, म—ज्ञपयति, अज्ञपि अज्ञापि, ज्ञपं ज्ञपं,
ज्ञापं ज्ञाप (जीष्मोस्तु र्घञेत्युक्तेः) आलोकोदर्शनप्रेरणम् ।
निशानं तीक्ष्णोकरणम् । तोपणं तुष्टीकरणम् । ज्ञपयति शतं
शूरोमारयतीत्यर्थः । (यज्ञे सज्ञापयत्यजानिति हलायुधः । ६१ ।

भृज्जि कम्पे वृज्जि वरथे गृजि मृजि रयातौ हनेने । मृजित धातु कथितोऽहर्त्वा
भृजित रञ्जे पूरणकृत्याम् । मृजित हिसे वृजित हत्या र्गि विदारे नृजित
नील्याम् । भृजित भर्त्से जृहङ्गत्वे गृजित शब्दे ज्या जीर्णत्वे । री रेपगतौ ऋजित
गत्यां नीजि लीजि श्लेषणकृत्याम् । प्रीजिगवरथे स्वीजि गत्या भ्रीजिधातु
कथितो भ्रज्याम् । पञ्चाधिकविंशतिरिति गदिताः प्रादिगणे धातव इह विदिताः ।
(कविकल्पद्रुमे षट्पदगणपाठे मृधातुर्नास्ति किन्तु मृम्भृजि हिसे इत्यनयोर्व्याख्याने
शेषोदन्त्यादिर्बकारोपध तद्गृहितोऽपीति केचिदित्युक्ते शेषाद्विन्मते मृधातरपि
प्रादिरस्ति तन्मतमादायैव प्रादिगणस्य पञ्चविंशतिर्बन्ध्यमङ्गमनमिति सुधीभि-
र्भाव्यम् । केचित्तु धृधातुमपि प्रादिगणे षट्पदि तन्मतानुसारेण वा सख्यासङ्गति-
रित्यपि चिन्त्यम् ।

पाणिनीयमते तु प्रादयो दाविशति । तथाच—निजातकारस्य नकारविधान-
प्रकृतेः, ल्लाटिभ्य । ८ । २ । ४४ । इति सूत्रस्य हत्तौ एकविंशतेर्नूजादिभ्य प्राग्व-
दित्युक्तं मट्टोजीदीक्षितेन । क्वादिषु प्रादयो दाविशति पठन्ते इत्युक्तं तत्प-
थोधिभ्यां ज्ञानेन्द्रेण ।

हिनस्तीत्यर्थः) ज्ञपवति रूपं कामिनौ पिङ्गान् दर्शय-
तीत्यर्थः । ज्ञपवति खड्गं कर्मकारः शानयतीत्यर्थः । ज्ञपवति
गुरुं शिष्यसोपयतीत्यर्थः । स्तुतिः कैचिन्न मन्यते । आलांको
ज्ञानप्रेरणामित्यनुन्यासरक्षितौ । अतएव कर्मदीश्वरोऽपि जानाते-
र्घटादित्वं विभाषया मन्यते । तेन ज्ञपयितुं बाधयितुमिष्यमाणो
ज्ञीष्ममान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणोऽपि ङ्खे सनि
ज्ञीष्ममान इति प्रसिद्धम् । एवं, विज्ञप्तिरेषा मम जीवधन्यो
इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः ।

६ । ज्ञा क प्रेरणे (ज्ञा, जु, प) प्रेरणामिह नियोजनम् ।
क—ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्ते इत्यर्थः । (आज्ञापय ज्ञात-
विशेष पुंसामिति कुमार सम्भवम् । ३ । ३)

७ । दा ल लूनौ (दा, अदा, प) ल—दाति । लूनिच्छेदः ।
केचित्तु दा प लवने इति पठित्वा पिच्चाद्दासंज्ञाभावे यगादौ
दायते इत्यादि मन्यन्ते । स्वमते तु पिच्चाभावाद्दासंज्ञाया दीयते
इत्याद्येव । (दाति दारिद्र्यमर्थिनामिति चलायुधः । २४)

७ । दा ठ दाने (दा, भा, प) दान दाने इति प्रसिद्धो-
ज्यं, अस्यैव यच्छादेयं । यच्छति । (दारिद्रान् भर कौन्तेय मा
प्रयच्छेत्तरे धनमित्यादि) ।

७ । डडाञ्जलि च (दा, ञा, छ) डु—दक्षिमम् । ज,
लि—ददाति दत्ते । चकारादाने ।

दारिद्रा क्षलु दुर्गत्यां द्रा ल स्वप्ने पलायने ।

डु धाञ्जलि धारणे पुष्टौ दाने धाम्नियुतौ ध्वनौ ॥

८ । दारिद्रा क्षलु दुर्गत्यां (दारिद्रा, अदा, प) दुर्गति-

रकिञ्चनीभावः । छ, लु—उपर्यपरि पश्यन्तः सर्व्य एव दरिद्रति ।
(दरिद्रतीत्यत्र अच्चादित्वात् द्विसक्तत्वे अन्तोऽङ्घेरित्यनेन अदा-
देयः, स्वमते स्वपादेः प्रयोजनं नास्तीत्युक्तं प्राक्) ।

९ । द्रा ल स्वप्ने पलायने (द्रा, अदा, प) स्वप्नो निद्रा ।
निपूर्वक एव निद्रायामिति रमानाथः । ल—निद्राति । निद्रालुः ।
द्राति चौरः पलायते इत्यर्थः । (न निद्राति च सन्ध्योरिति
पलायुधः । २५४)

१० । डुधाञ्जलि धारणे पुटौ दाने (धा, हा, उ) डु-
द्वितमम् । ज, लि—दधाति धत्ते । धारणं धरणं (धारण-
मित्यस्य अन्तत्वम्भ्रमनिरासार्थमिदं व्याख्यानम्) दाने—द्विपता-
विहितं त्वयाथवा इति किराते विहितं दत्तमित्यर्थः । (पुटौ-
दधतुर्भुवनहयमिति रघौ । १ । २६)

११ । धाग्निद्युतौ ध्वनौ (धा, भ्रा, प) युतिरिच्च बाङ्ग-
ल्यान्व दीर्घः । अग्निद्युतिरग्निसंयोगः । ध्वनिः शब्दोत्पत्तिहेतु-
भावः । धमति स्वर्णं वणिक् अग्निसंयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति
शङ्खं जनः सशब्दं करोतीत्यर्थः । अग्निफुत्कृतौ च, मुखेनैव
धमेद्वल्लिमिति । (नाडीन्धमः स्वर्णकार इत्यमरः । शङ्खान् दधुः
पृथक् पृथगित्यादि) ।

ष्वा ल भक्षे प्रा ल पूर्यो पा पाने पा ल रक्षणे ।
भा ल्प दीप्तौ मा ङ्लि शब्दे मा ल्च मानेऽय मा
ङ्य च ॥

१२ । श्वा ल भक्षे (भा, अदा, प) ल—ष्वाति । (मांस-
मश्यामीदिति भट्टिः । १५ । ६)

१३ । प्राल पूर्त्तौ (प्रा, अदा, प) ल—प्राति घटं जलेन लोकः । (पूर्त्तः पूरणम्) ।

१४ । पा पाने (पा, भा, प) अस्यैव पिवादेयः, पिषति पयः पान्यः ।

१४ । पाल रक्षणे (पा, अदा, प) ल—पाति ।

१५ । भाल्प दीप्तौ (भा, अदा, प) ल—भाति । प—भा (भीषिचिन्तीत्यनेन पिच्चात् ङप्रत्ययः) (हिमाद्रिटट्टादिव भाति यस्यामिति भट्टिः । १ । ८)

१६ । माङ्लि शब्दे (मा, हा, आ) ङ, लि—मिमीते (शब्दायते इन्दुभिरित्यर्थः । परत्वं माल्च माने इत्यत्र चकारेणास्यापि परिमाणार्थत्वमुक्तम् । तथाच—पुरःसखीनाममिमीत लोचने इति कुमारसम्भवम् । ५ । १५)

१६ । माल्च माने (मा, अदा, प) ल—माति भूमिं नलेन राजा । न माति मानिनो यस्य यशस्विभुवनोदरे इति हलायुधः । ७६ । (अयं धातुः परिमाणकरणार्थे सकर्मकः परिमितीभावार्थे चाकर्मकः । तथाच—तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा सुदइति माघः । १ । २३) ।

१६ । अथ माङ्य च (मा, दिवा, आ) ङ, य—मायते । चकारात् माने ।

म्नाभ्यासे याल् गतौ राल दाने लाल् च ग्रहेऽथ वाक् ।
सुखाग्निगतिसेवासु स्यादाल् गमनहिंसयोः ॥

१७ । म्नाभ्यासे (म्ना, भा, प) अभ्यासः पौनःपुन्येनातुशीलनम् । मनति सन्ध्यां ब्राह्मणः (आम्नायते सम्यगभ्यस्यते

मुनिभिरसावित्याग्नायो वेद इत्याम्नायगद्दटोकाया भरतः ।
 क्विदन्वार्थोऽपि । तथाच—त्वामामनन्ति प्रकृतिमिति कुमार-
 सम्भवम् । २ । १३) ।

१८ । याल् गतौ (या, अदा, प) ल—याति ।

१९ । राल् दाने (रा, अदा, प) ल—राति ।

१९ । लाल् च ग्रहे (ला, अदा, प) ल—लाति ।

चकारात् राल् च (राधातोऽपि ग्रहणार्थत्वमित्यर्थः) ग्रहो
 ग्रहणम् । (ताञ्चालासीद्वियङ्गतामिति भट्टिः । १५ । ५३)

२० । अय वाक् सुखाप्तिगतिमेवासु (वा, चु, प) क—
 वापयति । (सुखाप्तिरूपभोगः) ।

२० । स्याद्वाल् गमनङ्घिसयोः (वा, अदा, प) ओद्यादि-
 रण्यमित्येके । गमनमिच्छ यायुक्तृकमेव । ल—याति वायुः
 (न याति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलविक्रमिति कुमार
 सम्भवम् । २ । ३५) ङिसनं सूचनमिति चतुर्भुजः ।

आल् खेदे आल्म पाके जिष्ठास्थाने प्णालशोधने ।

ओहाक्लित्याग ओहाङ्लिगतावान्तास्त्रिरष्टधा ॥

२१ । आल् खेदे (आ, अदा, प) रेफयुक्तसालव्यादिः ।
 ल—याति । (१)

२१ । आल्म पाके (आ, अदा, अटा, प) रेफयुक्तसाल-
 व्यादिः । ल—अति । (याति अ्रेष्ठं इविरभिमतं ओत्रियाणां
 गृहेष्विति इलायुधः । १९) म—अपयति ।

(१) औ आपयति । तथाच "पाकादन्यत्र आपयति परमं गत्वं क्षामी ।

२२ । जिठा स्थाने (स्था, भ्रा, प) जि—स्थितः अस्ती-
त्यर्थः । स्थानं गतिनिवृत्तिः । (स्थिरीभाव इत्यपि) तिष्ठति
साधुर्धर्मः । पृष्ठतस्त्रिष्ठमान इति वीरचरिते प्रकाशार्थे आत्मने-
पदविधानात् शानः । अथवा ताच्छीत्ये शतुः शानः ।

२३ । ष्याल शोधने (स्ना, अदा, प) सूर्हन्यादिरयं,
(षोपदेशोऽयं) दन्त्यादिरिति केचित् । ल—स्नाति गद्वायां
धीरः । अनुपसर्गस्य औ ल्वल्ललेत्यादिना ङसो वा, स्रप-
यति स्नापयति । सोपसर्गस्य तु प्रस्नापयति ।

२४ । ओहाक्लि त्यागे (हा, हा, प) ओहालि त्यागे
इति प्रसिद्धोऽयम् । यत्र हाक इति शब्दं तत्रास्यैव विषयः, तेन
हामागैहाक इत्यादिस्त्रुत्तेषास्य हीयते इत्यादि । अन्यस्य हायते
इत्यादि । ओ—हीनः । लि—जहाति । (जहातु नैनं कथमर्थ-
सिद्धिरिति भारविः । ३ । १४ । हातथोऽयमसार एव विरसः
संसार इत्यादिकं सर्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः कन्यापि
पुण्यात्मन इति गान्धिगतकम्) । अकर्मकदायं । यथा स्यायां-
हीनः, एवं जहाति अपैति व्यार्थे यस्यामिति लक्ष्यार्थो वृत्तिः ।

२४ । ओ हा उलि गतौ (हा, हा, या) ओ—हानः ।
उ, लि—जिहीने । (जपालिहीया न महीतमं यदीति भाष्यं ।
१ । ३० । पाठनामनेकार्यत्वाद्युच्यनार्योऽपि, तथाच—भौमिहि-
रदिभ्रुवमुष्णिहान इति भट्टिः । ३ । ४०) ।

आन्ताभिरट्ठथा ।

आन्ता आकारात्ता भातश्चित्ठथा अतुविंगतिः ।

अनेकार्थतादृशस्य गतौ वर्जित इति अतुभुंज । ओविन्दुभुंज अचरन्ते
अनेके अतुतादृशतेति आन्ताभादृशौ ।

(पूर्ववत् तुल्यावयवानां धातूनामेकरूपत्वे सख्यासङ्गतिरित्यनु-
सन्धेयम्) ।

इकारान्तवर्गः ।

इ इ ल् गतावधी ल् स्मृत्यामधीङ्लध्ययने किलि ।
ज्ञाने चि न्ग प हिंसायां चि क्षयैश्चर्ययोः चिश्च ।
वासगत्योच्चिरिर्न हिंसे, चिन्चिञ्चित्यान्तुचिक्मिच ।

१ । इ गतौ (इ, भ्रा, प) अयति । (अयसुदयति सुद्रा-
भञ्जनः पद्मिनीनामित्यादि) ।

१ । इल् गतौ (इ, अदा, प) ल—एति । एयक्पाठ-
सामर्थ्यात् पूर्वो न लित् । (१) शेषस्तु इ न गताविति प्रसिद्धः ।
चिनीञ्यणावित्यादिषु प्रचणमस्यैव । (उदेति सविता ताम्रस्ताम्र
एवास्मेति च इति साहित्यदर्पणम् । चतुरशोयनिघोनिवायत
इति भारविः । २ । २३ । ततोऽभ्यगाहाधिसुत. चितोन्द्रमिति
भट्टि) । १ । १७) ।

१ । अधो ल् स्मृत्या (अधि-इ, अदा, प) अधिइपरवर्गः ।
अधिप्रचणमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिषेधार्थम् । एवं सर्व्वम् ।
ल—अध्येति तव लक्ष्मण (तव त्वामित्यर्थः स्मृत्यर्थद्वयेण देति
कर्माणि यष्टीविधानात्) इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं । इन्द्रदिक्
इत्यत्रास्यैव प्रचणम् ।

(१) अस्यायमायय—परोऽतन्य पूर्व्वेनामेकशाब्दप्रवृत्तिर्न पूर्व्वेति
रधातोरपि लकारानुबन्धित्वं भवितुमर्हति, किन्तु इ इन्द्रदिक् इन्द्रादा-
देव न तथात्वमिति ।

१ । अधी ड् ल् अध्ययने (अधि—इ, अदा, आ) अध्य-
यनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो ग्रहणान् । ड, ल—वेदमधोते विप्रः ।
(सोऽध्यैट वेदानिति भट्टिः । १ । २) ।

२ । किं लि ज्ञाने (कि, ह्या, प) र—वैदिकः । लि—
चिकेति ।

३ । क्षि नगप हिंसाया (क्षि, स्वा, का, प) न—
क्षिणोति । ग—क्षिण्यति । (क्षिण्यति इरितं दृष्ट्या इति
इलायुधः । ११०) प—क्षिया । आयुः परं क्षीयते इति त
कर्माकर्त्तरि साध्यम् ।

३ । क्षि क्षयैश्वर्ययोः (क्षि, भ्रा, प) क्षयति पापम् । (१) ।

३ । क्षि श वासगत्योः (क्षि, तुदा, प) श—क्षयति ।
(क्षियन्ति नियसन्त्यस्यामिति क्षितिः, क्षि श वासगत्योराधारे
क्षिरित्यमरटीकायां भरतः । यशः क्षियति रोदस्योर्यस्य धर्म-
रतात्मन इति इलायुधः । ११२) ।

४ । चिरिर्न हिंसे (चिरि, स्वा, प) रेफोपधः । र—वैदिकः ।
न—चिरिणोति ।

(१) क्षयति व्याधिरौघघातु । क्षयति पापं गङ्गा इति तु अलभूतार्थ-
त्वादिति कामधेनुः ।

ऐश्वर्यं प्रभुभाव आयत्तीकरणमिति यावत्, तथाच—आसीत्सहीक्षिता-
भाद्य इत्यस्य टीकायां सहीक्षितिशब्दध्रुत्पादनाय सही क्षयन्ति इति
इति सहीक्षित क्षितोदरा, क्षिधातोर्ऐश्वर्यान्तं क्षिप् तुगागमयेति मडि-
नाथ । तत्र क्षियन्तीति निमित्करमभादपाठ । तौदादिकस्य क्षिधातोर्ऐश्वर्यान्-
वोधकत्वान् । ऐश्वर्यशब्दशाधीनरूपणरूपोऽर्थसु ईयपातो व्याख्याने दुर्गादासि-
विहित इति ।

५ । चि न ज चित्यां (चि, स्वा, उ) चित्तिचयनं
राशीकरणमिति यावत् । न, ज—चिनोति चितुते । (फलान्य-
वाचिनोहृत्त्वानिति सुग्धबोधम् । अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः
स्यान्नु यथाश्चिचीपत इति भारविः । २ । १६) ।

५ । चि ज चित्यां (चि, भ्रा, उ) ज—चयति चयते धनं
लोकः ।

५ । चि क्मि च (चि, चु, प) क्, मि—चययति चाय-
यति । स्वमते तु चपयति चापयतीत्यपि । (?) चकारात्
चित्याम् ।

जिरिर्न हिंसे ज्यृभिभवे जि जये चाथ धिश् धृतौ ।

६ । जिरिर्न हिंसे (जिरि, स्वा, प) रेफोपधः । र—
वैदिकः । न—जिरिणोति ।

७ । ज्यृभिभवे (ज्वि, भ्रा, प) रेफोपधः । ज्वयति शतुं बली ।

८ । जि जये च (जि, भ्रा, प) जय उल्कार्यः स्त्रीका-
रश्च । उल्कार्योऽर्कर्मकः, यथा—राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले
रङ्गकेलय इत्यादि । स्त्रीकारे—मखैरसंख्यैरजयत् सुरालयमिति
कादस्वरी । चकारादभिभवे च, जयति शतुं बली । धनभिधाना-

(१) परिभाषायाम् 'भिर्वा' इत्यनेन मिकारानुबन्धधातूनां विभाषयत्र घटा-
दित्युक्तं तेनैव ह्यस्त्विकत्यो बोध्यः । प्रक्रियारत्नमतानुसारेण नित्यघटादित्वात्
इकारस्याकारपक्षेऽपि चपयतीत्येवमेव । एते धातवो विकल्पेन घटादयो भवन्ति ।
यथा—चन्मि हिंसे गतौ, चिक्मि चयने, फणमिण्गतौ । ध्वन्मि शब्दे,
हनस्तन्मि रथे, स्तनमि तंघने । त्वप्य मिड लज्जायां, यमक्मि परिवेशने ।
तदभावे, दल्मिभेदे, स्त्रल्मि स्त्रालने चये । मिल् ष्यस्यु निवासे स्यादयो
भव मिडन्तौ । इति त्रयोदशास्याता धातवो वा घटादय इति ।

दस्मात्तवन्वोः प्रयोगाभावः किन्तु तयोः स्थाने तिबन्ती इति ।
किञ्च तुपःस्थाने तातड् दृश्यते, यथा—भायगम्यलयः कोपि
जयताहागगोचर इत्यादि । (१) ।

२ । अथ धि श् घ्तौ (धि, तुदा, प) श—धियति ।

पि श् गतौ डु मि जन् चेषे रिश् गतौ थि ज् सेवने ।
शि नञ् निशाने द्वायोश्चीर्गतिदृष्ट्योः सि ङ् स्मिते ॥

१० । पि श् गतौ (पि, तुदा, प) श—पियति ।

११ । डु मि जन् चेषे (मि, स्वा, उ) डु—(मानाज्जात-
मिति वाक्ये) मितिमं । ज, न—मिनोति मिनुते ।

१२ । रि श् गतौ (रि, तुदा, प) रेफादिः । श—रियति ।

१३ । थि ज् सेवने (थि, भ्रा, उ) ज—अयति अयते ।
(शैलं न्वशिश्रियहेति भट्टिः । ६ । १७) ।

१४ । शि नञ् निशाने (शि, स्वा, उ) निशानमिति
श्यतेरुपं, शानजतेजे इत्यस्य नित्यसनन्तत्वात् । अनेकार्थत्वा-
न्निशानमिच्च तीक्ष्णीकरणम् । न, ज—शिनोति शिनुते खड्गं
कर्म्मकारः । (निशिनोत्यसिपुत्रिकामिति हलायुधः । ७६) ।

१५ । टु ऐ ओ शि ष्ट् गतिदृष्ट्योः (शि, भ्रा, प)
तालव्यादिः । टु—श्वययुः । ऐ—श्रूयात् । ओ—श्रूनः । ष्ट्—
अश्वत् अश्वयीत् । (रुदतोऽशिश्चिथच्चक्षुरास्यं हेतोस्तवाश्वयीदिति
भट्टिः । ६ । १२) ।

१६ । सि ङ् स्मिते (सि, भ्रा, आ) मूर्हन्यादिः ।

(घोपदेशोऽयं, सिद्धिये इत्यादौ पत्वार्थः घोपदेशपाठः ।)
स्मितमीपद्वास्थं । ङ—स्मायते वधूः । (विपूर्वको विष्णयार्थः—
रामं विष्णाययेत क इति भट्टिः । ५ । ५८) विष्णाययन् विष्णयनीय-
कीर्त्तिमिति रघौ विष्णायनं विष्णायः (विष्णयोत्पादनमित्यर्थः)
पश्चात् तं करोतीति ओ गत्वन्तम् । (१) ।

पिन् गञ् वन्धे स्मिकडनादरे हिन् बर्द्धने गतौ ।
एकोनविंशतिरमी इकारान्तास्तु धातवः ॥

१७ । पि न् गञ् वन्धे (पि, स्वा, क्रा, उ) सूर्द्धन्यादिः ।
(घोपदेशोऽयं) न, ज—सिनोति सिनुते । ग, ज—सिनाति
सिनीते ।

१८ । स्मि कडनादरे (स्मि, चु, आ) इत्यादिः । क, ङ—
स्माययते ।

१९ । हि न् बर्द्धने गतौ (हि, स्वा, ष) गतिरिचान्तभूत-
अर्थत्वाद्गतिप्रेरणम् । न—प्रहिणु स्वस्तुमिति भट्टिः । १ ।
२१ । बर्द्धने विरलप्रयोगः ।

(अमी इकारान्ता धातव एकोनविंशतिरेकोनविंशति-
संख्यया संख्येया इत्यर्थः) ।

(१) काव्यकामधेनावधेयम् । अवेदमनुभीयते यदस्य श्लोकस्य प्राचीनपाठ
एवमेवासीत् । अथुना त्व विष्णाययन् विहितमाकडनाविव्येवं समीचीन-
पाठ एव इति । विष्णयनीयकीर्त्तिमिति प्राङ्गणपाठे विष्णयविपरीतत्वात् कीर्त्ति-
रित्यर्थकत्वे विषयतारूपफलभादाय रुकर्ग्यकल्पमित्यनुसन्धेयम् ।

ईकारान्तवर्गः ।

ई ल कान्ति-गति-व्याप्ति-क्षेप-प्रजन-खादने ।

ई ङ् य गत्यां क्षी ज हिंसे ङ् क्री जग् द्रव्यपर्य्यये ॥

१ । ई ल कान्ति गति व्याप्ति क्षेप प्रजन खादने (ई, अदा, प) कान्तिरिच्छा, प्रजनोर्गर्भग्रहणम् । ल—एति गौर्गर्भं मृङ्गा-
नौत्यर्थः । नहि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिरिति गणकता-
नित्यत्वादात्मनेपदम् । घातुरय कौञ्चिन्नमन्यते ।

१ । ई ङ् य गत्या (ई, दिवा, आ) ङ, य—ईयते ।
नोदीयन्ते च विद्विष इति हलायुधः । २३ । (रिपुतिमिर-
मुदस्योदीयमानं दिनादाविति भारविः । १ । ४६) ।

२ । क्षी ज हिंसे (क्षी, भ्रा, उ) ज—क्षयति क्षयते ।

३ । ङ् क्री जग् द्रव्यपर्य्यये (क्री, क्रया, उ) पर्य्ययः परि-
वर्त्तः । ङ्—क्रीत्वमम् । ज, ग—क्रीणाति क्रीणीते घान्यं घनेन
लोकः । (हत्त्वा शस्त्रप्रहारश्च तेषां क्रीणाति च अत्रियमिति
हलायुधः । १ । १७) ।

क्षी गि कि ज्यान ओ ङी ङ्य गतौ ङीङ् च
नभोगतौ ।

४ । ङ्त्री गि कि ज्याने (ङ्त्री, क्रया, चु, भ्रा, प) गि—
ज्विणाति, ङ्त्रीणः ङ्त्रीणिः । कि—ज्जाययति ज्वयति । गिका-
भ्यामेव पात्तिकचुरादित्वे सिद्धे किपाठो भ्रादित्वायर्थः । ज्यान
गतवङ्गवयोभावः ।

५ । ओ ङी ङ् य गतौ (ङी, ङिवा, ङा) ओ—ङीनः ।
ङ, य—ङीयते ।

५ । ङी ङ् च नभोगतौ (ङी, भ्रा, ङा) ङ—ङयते
पक्षी । अस्यापि निष्ठाया ङीन इति कातन्वाः । धातुपारायणि-
कास्तु इमनिषेधे (इमनिषेधसूत्रे) ओदनुबन्धङीङोप्रहगादिमि
यक्तव्याद्गुणे ङयित इत्याहुः । गोयीचन्द्रोऽपि ङयितः ङयित-
वानित्युदाजहार । स्वमते तु ङीत इत्येव । चकारात् ओङी-
ङ्य च (नभोगत्यर्थक इत्यर्थः) ।

णी ज प्रापण ओ दी ङ्य क्षये दीधीर्ङ्क्षु देवने ।
दीप्तावोधोङ्य आराधे नादरे प्रो ज तर्पणे ॥

६ । णी ज प्रापणे (णी, भ्रा उ) णोपदेशपाठो नादि-
त्वेन प्राग्यन्त्र इति शाब्दार्थः । प्रणयति । एवं सर्व्वत्र । प्रापणमिच्छ
अप्रन्तस्य रूपम् । तथाच—वृणाति लम्भयति च वक्षत्यपि नय-
त्यस्मू इति क्रियानिर्घण्टः । ज—नयति नयते गा धनं गोपः
प्रापयतीत्यर्थः ।

७ । ओ दीङ्य क्षये (दी, दिवा, ङा) ओ—दीनः ।
ङ, य—दीयते । (दीयन्ते प्रत्यङ् यस्य दुरितानि तपस्विन इति
हलायुधः । ८४) ।

८ । दीधीर्ङ्क्षु देवने दीप्तौ (दीधी, अदा, ङा) दीर्घ-
मध्यः । र—वैदिकः । क्ष—अटीधयुः, वङ्गलं ब्रह्मणीति परस्मै-
पदे अतुस्सिद्धेरिति अत उस्, शुहस्यथाभिति गुणः (१) ।

(१) ननु दीधीरेव्योर्नैतुरित्यनेन गुणनिषेधे कथमत्र गुण इति चेत् सर्व्वं
दीधीरेव्योर्नैतुरित्यनेन गुणनिमित्ते (षति) सामान्येन प्राप्तो गुण एव निविध्यते ।

६ । ओ धीङ्य आराधेऽनादरे (धी, दिवा, आ) अनादर
इति कातन्त्रादौ । ओ—धीनः । ङ, य—धीयते खलं लोकः ।

१० । प्री ज तर्पणे (प्री, भ्रा, उ) ज—प्रयति प्रयते । (तर्पणं
अनुष्ठीकरणं, तथाच—प्रयते च भृत्यानिति हलायुधः । ७) ।

प्रीक्च प्री गज कान्तौ च प्रीङ्य प्रीतौ च प्रीङ्यतु ।
पाने जि भी लि भीत्यां भी ग गिभृत्याञ्च मीङ्यञ्चो ।
मी ज्ग वधे मी कि गत्यां सत्यां री गि रवे गतौ ॥

१० । प्रीक् च (प्री, चु, प) चकारात् तर्पणे । क—यं
प्राययन्ति कविस्त्वक्तिरसायनानीति हलायुधः । ७ । प्रीणयत्य-
पीति केचित् (?) ।

१० । प्री गज कान्तौ च (प्री, क्रा, उ) ग, ज—प्रीणाति
प्रीणीते । चकारात् तर्पणे । तर्पणमिह प्रीतोभावः प्रीतीकर
णञ्च । प्रभः प्रीणातु विश्वभुगित्यादि । प्रीणाति बान्धवजना-
निति हलायुधः । ७ ।

१० । प्री ङ य प्रीतौ च (प्री, दिवा, आ) प्रीतिरिह प्रीती-
भावः । तथाच—यः प्रीयते प्रणयिष्विति हलायुधः । ७ ।
(प्रकाममप्रीयत यत्त्वना प्रिय इति माधः । १ । १७) चकारात्
कान्तौ च ।

११ । प्री ङ्यतु पाने (धी, दिवा, आ) ङ, य—पीयते ।

पुरुषाद्यामित्यनेन अत्र स्थाने जातत्वादगुणे ङधि अत्राप्यो गुणो विधीयते
इति न विरोध इति कामधेनु ।

(१) प्रीधातो स्वार्थे औ क्ते प्रीधूजोर्नन् वेति ननि प्रीणयति पक्षे प्रायय-
तीति केषाञ्चिन्नतमिति भावः) ।

१२ । जि भी लि भीत्यां (भी, छा, प) जि—भीतोऽस्ति ।
लि—विभेति ।

१३ । श्रीगगि श्रुत्याश्च (श्रो, क्रा, प) (श्रुतिः श्रोपणं)
ग—श्रीणाति श्रोतः, श्रोतिः । गि—श्रीणाति, श्रीणः,
श्रीणिः । गित्येनैव क्पादित्वसिद्धौ ग करणं ध्वादित्वविकल्पार्थम् ।
घकारात् भीत्याश्च ।

१४ । मीङ् य ओ वधे } (मी, टिवा, घा) मी, क्रा, छ)
१४ । मीजग् वधे } ङ, य—मीयते । ओ—मीनः
(मीयते हिंस्यते इति मीन इति मीनशब्दव्युत्पत्तौ भरतः)
ज ग—मीनाति मीनीते । धातुभेदे ङजोरसङ्ख्य इति षोपदेवः ।
एवं सर्वत्र । (१)

(१) मी ङ य, मी ज ग इत्युभयोर्यपि गुणसाधनयोग्यप्रत्यये च परे
मिभ्योर्येषौ ङाङ्गलिनि नियस्तु वेति सूत्रेण ङादेशे कर्तव्ये मतभेदे दृश्यते
तथाच सुगन्धवोधटीकाकारेण दुर्गादासः—“डुमि ज न छेपे, मी ङ य ओ, मी
ज ग् वधे, मी कि गत्यां विशेषानभिधानात् एषां यपि गुणसाधनयोग्यप्रत्यये
च ङा स्था”दित्याह । एतन्मते मी ङ य, मी ज ग इति हाभ्यामेव यपि
प्रभायः । यां यथाक्रमं यमाहा यमासीत्, जी मापयतीत्येवं पदानि भविष्यन्तीति ।

गङ्गाधरस्तु “अत्र य दिवादिमीङो न पङ्कणं तदनन्तरसूत्रकरणेन । अतएव
दिशदेनेति पाणिनीयाः । केयाञ्छिक्रते तस्यापि यङ्णमिति व्याचक्षते ।
एतन्मते मी ङ य इत्यस्मात् यपि प्रमीय, यां यमेष्ट, जी मापयतीति ।

कार्तिकेयसिद्धान्तेन तु “डुमि ज न छेपे इति सादेः मी ङ य ओ मीजग्
वधे इत्यनयोर्दिशादिक्रमाद्योश्च ङास्था”दित्येवं व्याख्यातम् । तर्कमासीयेनात्र
भौतमवलम्बितम् । भरतमञ्जिक्तेन सङ्गतद्रुतबोधव्याकरणस्य सङ्गतटीकायां
'मिभ्योरिति डुमि ज प्रक्षेप्ये सादिः मीज हिंसायां क्रमादिः अद्यनयोर्पङ्कणं
नत मीङ् वधे इत्यस्य दिशदेः, मीनाति मिनोति दीडामिति पाणिनीयानां
निर्देशात्, मिमीओर्भेति सञ्चिप्रसारसूत्रस्य अनुपन्यवत्तो निर्देशात् न मीङ्-

१४ । मी कि गत्यां मत्या (मी, चु, भ्रा, प) (मतिर्वोधः)
कि—माययति (१) मयति । (न चानुमाययत्यन्यस्तस्य
यच्चेत्सि स्थितमिति हलायुधः । १४३ ।)

१५ । री गि रवे गतौ । (री, करा, प) गि—रिणाति,
रीणाः, रीणिः । रवः शब्दः । तथाच कातन्वादौ रीगतिरेप-
णयोः । रेपणं ह्रस्वनिरिति रमानाथः । रिणाति रेपते ह्रस्व
इति शब्दार्थे भट्टमल्लः ।

ओ रीङ्य क्षरणे, ली कि द्रावणे, लीङ्य ओ श्लिपि ।
लील्पी गि च ल्वी रिगि गत्यां वेवी चर्लुङ् वील ईलवत् ॥

१५ । ओ रीङ्य क्षरणे । (री, दिवा, आ) ओ—रीणः ।
ङ, य—रीयते पयः ।

१६ । ली कि द्रावणे । (ली, चु, भ्रा, प) द्रावणं द्रवी-
करणम् । कि—लाययति लयति । (विलयत्ययलानाश्च हृदयं
मदनश्रयेति हलायुधः । १८६) मिष्योर्यक्णौ छेति लापयति
लौचमग्नौ कर्माकारः । छेडद्रवे तु लास्योर्लञ्चनाविति अनो
हृतमग्नौ लीनयतीत्यपि ।

विंशत्यमित्यस्य पञ्चमिति गोवीचन्नेष व्याख्यातनाश्च । तेन दिवादिभौहो
जेता प्रथोय । किन्तु भोपदेवादीनां सामान्तो भोपञ्च, टीकाकारा अपि
दिवादिभौओप्यसं विधिरिति व्याचक्षते” इत्युक्तम् ।

परिभाषायां “न घटेपाञ्च मध्यम” इत्युक्तत्वात् पाठद्वयमध्यमर्षो धोरदुव्य-
पृथगेव । तेन भोजनप्रभे इत्यस्मात् छे भिति इति ।

(१) सर्वेष्वेवाहंभुजादेषु माययतीति पाठो दृश्यते । अत्र इतिरावयते
मिष्योर्यक्णौ लापयतीति एते भौकि गत्याः सिद्धतापि चादेवचननाश्च अर्थं
माययतीति एभिर्भिर्भाष्यम् ।

१६। लीङ् य ओ झिपि । (ली, दिवा, आ) (झिपीति
झिपघातोर्भावे क्तिपि ङौ रूपम्, श्लेषोऽत्र परस्परसंयोगः) ङ,
य—लीयते चन्द्रः सूर्योः ओ—लीनः । (नेन्द्रियार्थेषु लीयते
इति चलायुधः । २६० । उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां
मनोरथा इत्युद्भटः, दिवाकरा द्रवति यो गुहासु लीनं दिवा-
भीतमिवान्धकारमिति कालिदासः) ।

१६। ली गि च । } (ली, क्रा, प) (ल्पी, क्रा, प)

१७। ल्पी गि च । { हावन्तःस्यत्तीयादी । द्विती-

यस्तु ओष्ठवर्गाद्योपधः । चकारात् झिपि । (श्लेषोऽत्र संयोगः,
घातनामनेकार्यत्वादयं प्राप्त्यर्थश्च) गि—लिनाति बाला
लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्माविवक्षायान्तु लिनाति जलधौ
नदी । (लिनाति धर्मा एवासाविति चलायुधः । २६०) लीनः,
लीनिः । गि—ल्पिनाति ल्पीनः ल्पीनिः । (अयं घातुः)
अन्तःस्याद्योपध इति रमानाथः । ल्यिनाति ।

१८। ल्वी ग्गि गत्या । (ल्वी, क्रा, प) वकारोपधः ।

ग—ल्वीनाति, ल्वीत, ल्वीतिः । गि—ल्विनाति, ल्वीन,
ल्वीनिः । गिनैव क्रादित्वसिद्धौ गकरणं ल्वादित्वविकल्पार्थम् ।

१९। वेवी र् लु ङ् ईलवत् (वेवी, अदा, आ)

(ईलवदित्यनेन ईघातुयदयमपि कान्ति गति व्याप्ति-क्षेप-प्रंजन-
खादनार्थक इति सूचितम्) र—वैदिकः । ङ—अवेवयुः बज्जलं
ब्रह्मणीति परस्मैपदे अनुसंसिद्धेरिति अन उस, शुरुस्यद्या-
मिति गुणः । लु, ङ—वेवीते ।

२०। वील ईलवत् । (वी, अदा, प) ल—वेति । ईलवत्

कान्तिगतिव्याप्तिक्षेप प्रजनखादने । (विद्यन्ति वीरसन्तानं वृद्धौ
यस्य कुलाङ्गाना इति हलायुधः । १८८) ।

व्री ङिन् इत्यां व्रीङ् यञ्चो च व्रीगि गत्याञ्च शीङ्गुञि ।
स्वप्ने श्री ञग् पचि ह्यो लि लज्जेऽमी पञ्चविंशतिः ॥

२१ । व्री ग्गि इत्यां । (व्री, क्रा, प) रेफोपधः । (इति-
र्वरणं) ग—यो व्रीणाति जयञ्चियं रणमुखे इति हलायुधः ।

११ । व्रीतः व्रीतिः । गि—विणाति व्रीणाति । व्रीणः व्रीणिः ।
गिर्यैव क्रादित्वे सिद्धे गकरणं प्रादित्वविकल्पार्थम् ।

२१ । व्री ङ् यञ्चो च । (व्री, दिवा, चा) रेफोपधः । ङ,
य—व्रीयते । चो—व्रीणः । चकारात् इत्याम् । (यो ययो
व्रीयते इति हलायुधः । ११) ।

२२ । व्रीगि गत्याञ्च । (व्री, क्रा, प) चन्तःस्यटतीयो-
पधः । गि—विनाति । व्रीनः व्रीनिः । चकारात् इत्याञ्च ।

२३ । शीङ्गुञि स्वप्ने । (शी, अदा, चा) ल, ङ—शेते ।
(शेरते तेऽभि मासतमिति माघः २ । ४२) जि—शयितोऽस्ति
(ज्ञाञ्चैच्छार्थञ्जीच्छीलादेः सतीति वर्त्तमाने क्तः) मण्डये शया-
मीति गणकृतानित्यतया शपो लुगभावे चेति रमानायः ।
यस्तुतस्तु शेते शयः प्रधादित्वाद्गन् पश्चात् शय इवाचरामीति कौ
साध्यम् ।

२४ । श्री ञग् पचि । (श्री, क्रा, ङ) तालव्यादिः । ञ,
ग—श्रीणाति श्रीणीते । पचि पाके । (श्रीणात्यन्यः सुकवि-
सहयान् वीरखण्डप्रकारानिति हलायुधः । १२ । तत्र श्रीणाति
पचतीत्यर्थः) ।

२५ । क्री लि लज्जे । (क्री, हा, प) लि—जिङ्गेति नीच-
सङ्गेभ्य इति हलायुधः । (न जिङ्गयाश्चकाराद्य सीतामभ्यर्थ्य
तर्जित इति भट्टिः ६।३) ।

अमी पञ्चविंशतिः ।

अमी (द्विकारान्ताः पञ्चविंशतिः । संख्यासङ्गतिस्तु पूर्वोक्तरीत्यैव) ।

उकारान्तवर्गः ।

उ ङ् शब्दे ऊर्णुं उलाच्छादने टु क्षुल क्षुते ।

कुङ् शब्दे कुल्च् कुशि उर्त्तस्वरे क्षुल तेजने ॥

१ । उ ङ् शब्दे । (उ, भ्रा, आ) ङ—अवते गौः ।

२ । ऊर्णुं ल जाच्छादने (ऊर्णुं, अदा, उ) दीर्घादि-
दन्त्योपधः, रेफयोगान्मूर्हन्यः । तेन ऊर्णुनाव इत्यादौ निमित्ता-
भावात् मूलधातोर्णत्वाभावः । ल, ज—ऊर्णोति ऊर्णोति
ऊर्णुते दिशं मेघः । (प्रोर्णुवन्तं दिशो वाणैरिति भट्टिः ५।५६) ।

३ । टु क्षुल क्षुते । (क्षु, अदा, प) क्षुतं हाचीति ख्यातम् ।
टु—अवधुः । ल—क्षौति कफो । कृतकं कामिनि चुक्षुवे
मृगाद्या इति माघः । (जीवेति क्षुवतो ब्रूयादिति स्मृतिः) ।

४ । कुङ् शब्दे । (कु, भ्रा, आ) ङ—अवते पक्षी । (यनाण्डले
जनपदः कवते च सृक्तमिति हलायुधः । २० । धावनामनेकार्य-
त्वाद्द्वारणार्थं सकर्मकोऽयं, कवते उच्चारयति, सृक्तं वेदोक्त-
शोत्रमन्त्रादि) ।

४ । कुल्च् । (कु, अदा, प) ल—कौति । चकारात् शब्दे ।

४ । कु शिडात्तखरे । (कु, तुदा, धा) शि, ड—कुवते (तनि) अकृत (कुटादित्वाद्गुणाभावे सिलोपः) (शोकान्नकौति कुवते च भयाच्च कश्चिदित्युभयत्र हलायुधः । २० । क्रूराश्चाकुपत द्विजा इति भट्टिः । ५ । २६) ।

५ । क्षु ल तेजने । (क्षु, अटा, प) स्मृद्वन्यणीपध. क्षादिः । (तेजनं तीक्ष्णीकरणं) ल—क्षौति खड्गं कर्मकारः ।

खुड् ध्वनौ गुशि ओ विष्ठोत्सर्गे गु घु ड् ड ध्वनौ ।
च्युक् हासे सहने च्युक्षु ज्यु डुड् गत्यां जु रंहसि ॥

६ । खुड् ध्वनौ । (खु, भ्रा, धा) ड—खवते ।

७ । गु शि ओ विष्ठोत्सर्गे । (गु, तुदा, प) शि—गुवति, अगुवीत् । ओ—गूनः (दुग्धोर्ध्व) ।

७ । गु ड ध्वनौ । (गु, भ्रा, धा) ड—गवते ।

८ । घु ड ध्वनौ । (घु, भ्रा, धा) ड—घवते ।

९ । डु ड ध्वनौ । (डु, भ्रा, धा) ड—डवते ।

१० । च्युक् हासे सहने । (च्यु, चु, प) एतदाद्याश्वत्वारोऽन्तःस्याद्योपधाः । क—च्यावयति ।

१० । च्युड गत्या । (च्यु, भ्रा, धा) ड—च्यवते । अच्योट सत्वान्नृपतिश्चुरताय इति भट्टिः । ३ । २०) ।

११ । क्षुड गत्या । (क्षु, भ्रा, धा) ड—क्षवते ।

१२ । ज्युड गत्या । (ज्यु, भ्रा, धा) ड—ज्यवते ।

१३ । जुड गत्या । (जु, भ्रा, धा) ड—जवते ।

१३ । जु रंहसि । (जु, भ्रा, प) रंहो वेगगतिः । जवति घोटक । (स्फुटसरोजवना जवना नदीरिति भारवियमकम्) ।

शु ल् सुतौ तु ल् वृत्तिहिंसापूर्तिषु द्रु सुतौ गतौ ।
 दुर्नु द्वाणुपतापे दु गतौ द्यु लभिसर्पणे ॥

१४ । शु ल् सुतौ । (शु, अदा, प) ल—नौति । (तव नौमि सरस्वति पादयुगमिति । शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यमित्यादि) ।

१५ । तुल् वृत्तिहिंसापूर्तिषु । (तु, अदा, प) (वृत्तिर्जीविका, पूर्तिः पूरणं) ल—तौति तवीति ।

१६ । द्रु सुतौ गतौ । (द्रु, भ्रा, प) द्रुवति (नेमसुमिति) द्रुव । सुतिः क्षरणं । (नदीं तु प्रत्युद्रुवटिति भट्टिः । ६ । १७ । विपूर्वकः पलायनार्थं शयाच—नलिनीं क्षतसेतुवन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्रुत इति कुमारसम्भवम् । ४ । ६) ।

१६ । दुर्नु उपतापे । (दु, स्वा, प) र—वैदिकः । न—द्रुणोति । (द्रुणोति द्रोणवद्द्रुणो द्वे शरजालेन यो रिपूनिहति हलायुधः २४० ।) (१) ।

१७ । दुट्टोनुपतापे । (दु, स्वा, प) (टु, ओ, न एते अनुवन्धाः) ट—द्वयुः, ओ—दूनः, न—दुनोति । उपताप इह उपतप्तीभाव उपतप्तीकरणञ्च । (आद्येऽकर्मकः) मन्मथेन दुनोमीति जयदेवः । (द्वितीये सकर्मकः) वर्णप्रकर्षे सति

(१) कातन्त्रमते स्वादिगणे तिक तिग पच ऋच ऋवि विरि जिरि दास द्रु जिर्धामायामिति पाठः । तत्र कातन्त्रधातुवृत्तिकता रमानाद्येन, द्रुणोति द्रुः द्रुम इति शैलेयभट्टमन्त्रप्रभृतयः । लविवर्जं ऋच्चाप्रभृतयस्त्वान्दसा इत्येके इत्युक्तं । तदस्य कान्दमत्वं न सर्वसम्मतमित्यतएव हलायुधेन लौकिकवाक्येऽप्ययं प्रयुक्त इति मन्यामहे ।

कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्य चेत इति कालिदासः । (न
दुनोति परं वाचेति हलायुधः २५६) ।

१७ । दु गतौ । (दु, भ्रा, प) दवति ।

१८ । द्य लभिसर्पणे (द्यु, अदा, प) अभिसर्पणमाभिमुखेन
गमनं । ल—द्यौति सिंघे स्रगानिव ।

धुञ्ज् कम्पे जि ध्रु शि ध्रु स्वैर्ये प्रुल्लुङ् च सर्पणे ।
युल् मियणेऽमियणे युञ् ग वन्धे युङ्क निन्दने ॥

१९ । धुञ्ज् कम्पे (धु, स्वा, उ) ज, न—धुनोति धुतते ।

कम्प इच्च अयन्तस्य रूपं । धुनोत्ययोक्तं वायुरिति हलायुधः । ८ ।

२० । जि ध्रु शि स्वैर्ये } (ध्रु, तदा, प) (ध्रु, भ्रा, प)
२० । ध्रु स्वैर्ये } (स्वैर्यं स्थिरीभावः) द्वौ रेफोपधौ ।

आद्यो दीर्घान्त इति कश्चित् (?) । जि—धुतोऽस्ति । शि—
ध्रुवति, अध्रुवीत् । (भ्रादित्वात्) ध्रुवति शैलः । (ध्रुव औत्तान-
पादिः स्यादित्यमरोक्तं ध्रुवशब्दव्युत्पत्तौ ध्रु स्वैर्ये क इति तट्टीका-
कारः । तं दुधावाद्विणा कपिरिति भट्टिः । १४ । ८१ । दुभाव
भारितवान् अनेकार्थत्वाद्धिसायामपीति भरतः) ।

२१ । प्रुङ् सर्पणे } (प्रु, भ्रा, धा) (लु, भ्रा, धा)

२२ । लुङ् च सर्पणे } (सर्पणं गमनं) द्वौ कमात् रेफान्तः-

स्थलतीयोपधौ । ङ—प्रवते । लवते । चकारात् जि ध्रु शि, ध्रु
च (चकारेण ध्रुधातुद्वयमपि गमनार्थकमिति सूचितं, अतएव

(१) कातन्त्रे ध्रुगतिस्वैर्ययोरित्यस्य व्याख्याने "द्वृत्तान्तोऽर्थं ध्रुता इति
विशेषण । धातुप्रदीपादौ ध्रुविता इत्युदाहृतं तथात् दीर्घान्तोऽर्थं विद्युत्तं
रमानाद्येन ।

धु गतिस्यैर्ययो- रित्यन्ये) (लपीठ् भर्तुरानन्दं मा न प्रोठ्
ठुतं विद्यदिति भट्ट. १।७७) ।

२३ । युल् मिश्रणेऽमिश्रणे (यु, अदा, प) ल-यौति ।
मिश्रणे यथा-यौति काले कुलस्त्रीभिः क्षेत्रसन्तानवृद्धये (१)
इति चलायुधः । { १५५ । अमिश्रणे समवायलक्षणं यथा-
अयुनसिद्धाना अष्टयक्सिद्धानामित्यर्थः । (यवयारातीरिति
श्रुतावपि अरातीः सहजगतून् यवय ष्यक् कुरु इत्यर्थः) । (२) ।

२३ । युज्ग वन्धे (यु, क्रा, उ) ज, ग-युनाति युनीते ।
युनाति यो वयःस्योऽपि न वेश्याबन्धकीजनैरिति चलायुधः ।
{ १५५ । (अस्मात् श्या अयौपीत्) ।

२३ । युङ्क् निन्दने (यु, चु, आ) ङ, क-यावयते ।
(यावयते बाला वृद्धमिति कातन्वधातुवृत्तौ) ।

रुल्ध्वनौ रुड्वधे गत्यां श्रुगतौ श्रुन्गतौ श्रुतो ।

पुञ्ज् सन्वाक्लेदपीडमन्ये पुञ्ज गतौ पु च ॥

२४ । रुल्ध्वनौ (रु, अदा, प) ल-रवीति रौति ।

२४ । रुड्वधे गत्या (रु, भ्रा, आ) ङ-रवते । (गमनार्थे
रविः सूर्यः) ।

२५ । श्रु गतौ (श्रु, भ्रा, प) श्रवति । रेफरहितोऽप्ययमिति
केचित् तेन श्रवति ।

(१) अत्र क्षत्रसन्तानवृद्धये इत्यपि क्वचित् पाठः ।

(२) नेमेकाजादिति सूत्रे अत्रादिगणे अश्वैव पाठो ननु क्रादिकस्य ।
अतएव उतोऽरुत्तु ऋ च्छु च्छुव इत्यत्र बङ्गभिरादादिकै साहचर्यात् यु मिश्रणे
इत्यस्य सेट्कत्वं न युनातेरित्यस्य कातन्वधातुवृत्तौ ।

२५ । श्रुन्गतौ श्रुतौ (श्रु, स्या, प) श्रुतिराकर्णनम् ।
न—शृणोति गीतं लोकः । “रक्षासीति पुरापि संश्रुणुमहे” इति
सुरारौ व्यतीचारादात्मनेपदम् । “संश्रुणुष्व मयाख्यात” मिति
गण्यतानित्यत्वात्, आख्यातशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनाकर्णकतया
'समोगच्छ' इत्यादिना वा म । (मुग्धबोधे भ्रातावस्य पाठात्
कचिद्भौवादिकत्वमपीति सूचितम् । तेन “श्रवति राक्षसनिखन-
माहत” इत्यादि सिद्धम् ।)

२६ । पुजनसन्धा क्लोदपीडमन्ये (पु, स्वा, उ) सृष्ट्वान्यादिः ।
न, ज—सुनोति सुगुते । सन्धा सन्धानम् । क्लोद इह स्नानं
मङ्गलस्नानं वा । तथाच पु ज अभिपवे इति प्राञ्चः । अभिपवः
पीडनं मन्यनं वेति त्रिलोचनादयः । स्नानञ्चेति दुर्गः । सन्धानं
मङ्गलस्नानं वेति घातुप्रदीपः । (सोम सुनोति यज्ञेषु परलोक-
निगीपयेति इलायुधः । तत्र सोमं सोमलता सुनोति निष्पीड-
यति, यज्ञे सोमलता निष्पीड्य तद्रसं पिबतीत्यर्थः) (मङ्गलस्नानं
यथा—राज्ञा सूयते मङ्गलपूर्वकं स्नायते यस्मिन् क्रतौ स राज-
सूयः कर्तुरिति) ।

२६ । पु जगतौ (पु, भ्रा, उ) ज—सुपाव सुपुवे ।

२६ । पु च (पु, भ्रा, प) चवति । चकारात् गतौ ।

पुल्चैश्वर्यप्रसवयोः प्लुत्प्रसृत्यां एजल्स्तुतौ ।

सुध्वर्ये सुजगतौ स्कुग् न जुहुतौ सुद्रुवत् जलि ।

होमेऽदने ह्रुड्लु चौर्ये त्रयस्त्रिंशदुदन्तकाः ॥

२६ । पुल् च ऐश्वर्यप्रसवयोः (पु, अदा, प) ल—सौति ।
(प्रसौति विजयं धर्मं इति इलायुधः २६) चकारात् पु क

(भौवाटिकस्य पुधातोरपि ऐश्वर्यप्रसवापर्थावित्यर्थः । अतएव कातन्वधातुवृत्तौ पु प्रसवे इत्यत्र प्रसवति पुत्रं मातेत्युक्तम् । ऐश्वर्यमीश्वरीभावः । अस्यायमर्थो न सर्वैर्न्यते । प्रसवो गर्भ- मोचनम्) ।

२७ । ष्युल् प्रस्रुत्या (ष्यु, अदा, प) प्रस्रुतिः क्षरणं । ल— स्त्रौति दुग्धं खनात् ।

२८ । टुजल् स्तुतौ (टु, अदा, उ) सूद्धंन्यादिः । (घोपदेशो- ज्यम्) ज, ल—सावीति स्त्रौति स्तुते ।

२९ । सुष्वर्थे (सु, भ्रा, प) दन्त्यादिः । सवति । ष्वर्थे— गत्यैश्वर्यप्रसवेपु (अयं धातुः पूर्वोक्तपुधातोरर्थे प्रयुज्यते इत्यर्थः) (स च प्रसवति त्रियमिति उलायुधः २६) (१) ।

२९ । सुजगतौ (सु, भ्रा, उ) ज—सुसाव सुसुव्रे ।

३० । स्कुग्न्जुङ्गुतौ (स्कु, क्रा, स्वा, उ) ग, ज स्कुनाति स्कुनीते । न, ज—स्कुनीति स्कुबुते चुस्काव (अत्राक्षतसकार- त्वान्न पत्वमिति दर्शितं) उङ्गुतिरुद्धरणं । आस्रवने इति प्राश्नः तथाच स्कुनाति च स्कुनीते च स्कुनीत्यास्रवतेऽपि च । स्कुन्दते स्कुन्दते चापि षडास्रजनवाचिन इति भट्टमल्लः । आश्रवणे इति पाणिनीयाः । स्कुनाति शत्रुं वाणेन भठ आच्छादयतीत्यर्थ इति

(१) ननु चैकमोक्तम्पेत्यादिना दन्त्याजलसादीनां भूर्जन्यादित्वविधानात् कथमयं दन्त्यादिरिति चेन्न, तत्रैव सप्तैर्ध्वेषेण दन्त्याजलसादीनाञ्च कश्चित् दन्त्यादित्वसूचनात् । अन्यथा सप्तैर्दन्त्याजलसादित्वेनेव सिद्धे तत्र तस्य पृथङ्यहण- मनर्थकं स्यात् । तेन सान्ध सामत्क सान्धने इत्यादीनामजलसादित्वेऽपि दन्त्यादित्वं सिद्धं । न च सप्तैर्धकारस्य कथं दन्त्यत्वमिति वार्त्थं उट्टौ यत् सिद्धेते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्त्यं तं विजानीयात् तदन्वो वर्ग्य उच्यते इति सारसादित्युक्तं सकृन्मप्रतीघाते इति धातुव्याख्यानावसरे दुर्गादासेन ।

रमानायः । (रामसभ्यद्रवज्जिष्णुरस्कुनाञ्चैषुष्टिभिरिति भट्टिः ।
१७ । ८२) ।

३१ । खु द्रुवत् (खु, भ्रू, प) ख्वति । द्रुवत् खुतौ गतौ
(पूर्वोक्तद्रुधातुरिव खुतिगतिरूपार्थयाचकः) ।

३२ । ऊलि होमेऽने (ऊ, ङा, प) होमी देवतासम्प्र-
दानकवक्त्राधिकरणकवस्तुत्यागः । नि—जुहोति हृतमग्नी
रुण्याय होता । प्रक्षेपेऽप्ययं “धिराय सन्तर्ष्य समिद्धिरग्निं यो
मन्त्रपूतां तनुमप्यधौपी” इति रघुः । “जटाधरः सन् जुहुधीष्ट
पावक” इति किराते प्रीणनार्थोऽपि ।

३३ । ऊङ् लु चौर्ये (ऊ, अदा, आ) ऊ, लु—ऊते ।
(स्वपादित्वाददादित्वं सिद्धं, तस्य तदन्तर्गतत्वात् । चौर्यमत्वाप-
नयनं । अतएव ऊङ् अपनयने इति धातुप्रदीपे कातन्ते च
पाठः । निजुङ्गुः क्षपाटतामिति भट्टिः । ५, ६४) ।

तयस्त्रिंशद्दन्तकाः ।

(उकारान्ता धातवस्त्रयस्त्रिंशत्संख्यकाः । संख्यासङ्गतिस्तु
पूर्ववदिति) ।

ऊकारान्तवर्गः ।

कृशिङार्त्तस्वरे कूङ्ग शब्दे गू ओ शि विट्स्त्वौ ।
णूशिस्तवन ओ दूङ्ग्य खेदे द्रूङ्गञ् बधे गतौ ॥

१ । कृशिङार्त्तस्वरे (कृ, ङ, आ) शि, ङ—कुवते, अक-
विष्ट । (आकृतमभिप्रायः । अयं धातुः कैयटादीना सम्रात इति
धातु प्रदीपः) ।

२ । क्रूञ्ग शब्दे (क्रू, क्रा, उ) दन्त्यनोपधः । ज, ग—
क्रूनाति क्रूनीते । ऋस्वान्तोऽयमिति जैमिनिः । नकाररहितो
ऋस्वान्त इति रमानायः । दीर्घान्त इति जौमराः । (दन्त्य-
नोपधो दीर्घान्तो धातुप्रदीपे पठितः) ।

३ । गू ओ शि विट्छजौ (गू, तुदा, प) ओ—गूनः । शि—
गुवति अगुवीत् । विट्छजिर्छदनं (मलत्याग इत्यर्थः) ।

४ । णूशि श्रवने (नू, तुदा, प) ऋस्वान्तोऽयमिति वररुचिः ।
शि—गुवति, अनुवीत् ।

५ । ओ दूड्य खेदे (दू, दि, आ) खेद इह उपतप्तीकरणं
उपतप्तीभावश्च । ओ—दूनः । ड, य—दूयते दैभ्यं जनमिति
चतुर्भुजः । (दुर्जनोक्त्या न दूयते इति हलायुधः । २५६ । तथा
हीनं विधातर्मा कथं पश्चन्द्रदूयसे इति रघुः । १ । ७०)

६ । द्रून्गज वधे गतौ (द्रू, स्वा, क्रा, उ) न, ज—द्रूणाति
द्रूणते । ग, ज—द्रूणाति द्रूणीते ।

धूशिक् कम्पे धून्गि धूञ्च् पूङ् शोधे पूङ्ग्य पूञ्गिच्च ।

७ । धूशिक् कम्पे (धू, तुदा, चु, प) कम्प इह अन्तस्य रूपम् ।
शि—धुवति माहतो मालतीलताम् । अधुवीत् । क—धावयति ।
वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणुनिति चुरादौ हलायुधः । ८ ।
प्रीधूञोर्नन् वेत्यत्र धूञ्प्रहणादस्य कथं नन्निति चेन्न, स्वार्थ-
विहितस्य जेर्जकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् (१) । अन्यथा कम्प-
प्रेरणे धूनयतीत्यादिप्रयोगा नमुग्रः । धूनोतीत्यादीना साध्या इति
चेत् स्वभावात् कम्पप्रेरणार्थानां तेषां (प्रेरणार्थे) जौ कृते
कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनाया धूनय-

(१) कश्चिदिदि नकारागमं भ्रम्यते इत्युक्तं कातन्नधातुवृत्तौ ।

तीत्यादीनामावश्यकत्वात् तत्सूत्रे जकारः प्राचीनमतानुवादार्थं एव : (आधूतयनराजिभिरिति रघुः । ३८) ।

७ । धूनगि ज च } (धू, स्या, क्वा, उ) (धू, भू, उ)

७ । धूञ्च } चकारात् कम्पे । स च इहामि कम्प-

प्रेरणम् । न, ज—धूनोति चम्पकवनानीति हलायुधः । ८ ।

धूनुते । गि, ज—धुनाति वायुरश्चत्यम् । धुनीते बभूवर्कं

तिलकुमुमञ्जापि पवन इति । धूनः धूनिः । ज—धवति

चन्दनमञ्जरीश्च इति हलायुधः । ८ । धवते ।

८ । पूङ् शोधे (पू, भू, ध्या) शोध इह शुद्धीकरणम् ।

ड—पवते पापिनं गङ्गा ।

८ । पूङ् य च } (पू, दि, ध्या) (पू, क्वा, उ) आद्यः

८ । पूञ् गि च } कैश्चिन्न मन्यते । चकारात् शोधे ।

ड, य—पूयते । ज, गि—जाङ्गवी नः पुनातु । पुनीते ।

पूवर्जनादस्य ख्यादित्वाभावात् पूतः पूतिः । कश्चित् आप्रत्यय-

स्यापि प्रादित्वात् क्लृप्त इति वररुचिः । तेन—स्मरणात् पुनते

पापं धारणात् पूर्वसञ्चितम् । दर्शनाल्लभते भोक्षमेतद्योगस्य

लक्षणाभिहितम् ।

ब्रूलञ्जुक्तौ भूकङ् भूजप्राप्तौ भूक्शुद्धिचिन्तयोः ।

मिथ्यणे भू तु सत्तायां मूङ्वन्त्रे लूगिञ्छ्रिदि ॥

९ । ब्रूञ् उक्तौ (ब्रू, अदा, उ) ल, ज—ब्रवीति ब्रूते ।

विब्रूतिः कटके कृतेत्यत्र अरविद्धितकार्यस्यानित्यत्वान्न वचादेशः ।

१० । भू कङ् प्राप्तौ } (भू, चु, ध्या) (भू, भू, उ) क, ड—

१० । भूजप्राप्तौ } भावयते । ज—भवति भवते धनं

धीरः । भवत्येव हि सत्तावा प्राप्तिस्मन्नजन्मस्विति भट्टमहर्षे ।
भवते दुरितक्षयं यथोक्तकतुभिर्भावयते च नाकलोकमिति हला-
युधः । ५० । केचिदमुं भ्राष्ट्यात्मनेपदिनं सत्त्वा प्राप्तौ परस्मैपद
सत्तार्थस्यैवानेकायेत्वात् समादधते ।

१० । भूक्शुद्धिचिन्तयोमिश्रणे (भू, चु, प) क—टणवद्भाव-
वति द्विपद्य सर्वाणिति हलायुधः ५० । तयोऽर्थाः ।

१० । भू तु सत्ताया (भू, भ्रा, प) सत्ता इह द्विविधा
उत्पत्तिविद्यमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विष्णु ।

११ । भू ङ वन्धे (भू, भ्रा, आ) पवर्गपञ्चमादिः । ङ—
भवते । (बद्धे सन्दानितं सूतमित्यमर) ।

१२ । लूगिञ् छिदि (लू, क्रा, उ) गि, ज—लुनाति
लुनीते । लूनः लूनिः । (लुनीहि नन्दनमिति माघः १ । ५१) ।

पूङ्ल पूयोङ् सूतौ पूश् क्षेपे ऊतस्त्रयोदश ।

१३ । पूङ्ल सूतौ } (पू, अदा, आ) (पू, दि, आ)

१३ । पूयो ङ सूतौ } द्वौ सूङ्गन्यादी । ङ, ल—

सूते । य, ङ—सूयते । यो—सूनः । सूतिर्गर्भमोचनम् ।
सूते पुत्र नारी । अन्यत्रापि—धर्ममर्थः प्रसूयते । (यस्य पृथ्वी
प्रसूतेऽयं धर्ममर्थः प्रसूयते इति हलायुधः । २६) ।

१३ । पूश् क्षेपे (पू, तु, प) सूङ्गन्यादिः । श—सुवति ।

ऊतस्त्रयोदश ।

(अकारान्ता धातवस्त्रयोदशसंख्यकाः । सत्यासङ्गतिस्तु पूर्ववदिति)

ऋकारान्तवर्गः ।

ऋर्न हिंसे ऋर्लिगत्यान्टप्रापे च ऋञन् वधे ।

ऋञ्कृतौ ऋञ्द्दु च गृष्टसेके ऋर्लि भासि च ॥

१ । ऋर्न हिंसे (ऋ, स्वा, प) र—वैदिकः । न—ऋणोति । रेफादिस्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित् । (केचिदिमं रिधातुं पठन्तीत्यर्थः) (ऋणोति धरणौं ऋस्त्रामिति हलायुधः । ४५ । यस्य कीर्त्तिरिति पूर्वेषु सम्बन्धः, ऋणोति व्याप्नोतीत्यर्थः) ।

१ । ऋर्लि गत्यां (ऋ, हा, प) र—वैदिकः । लि—धूर्वात्ति । शपो लुक्करणादस्य शट्शानयोरेव ऋच्छादेशः । इयृच्छत्, इयृच्छानः । (यस्य कीर्त्तिरियर्त्ति द्यामिति हलायुधः । ४५) ।

१ । ऋ प्रापे च (ऋ, भ्रा, प) प्रापः प्राप्तिः । ऋच्छति धनं ऋती । चकारात् गत्याश्च । (दिङ्मुखानि च ऋच्छतीति हलायुधः । ४५) ।

२ । ऋञ न वधे (ऋ, स्वा, उ) ञ, न—ऋणोति ऋणुते । (ऋणोति किरणं शत्रोरिति हलायुधः । ४४) ।

२ । ऋञ् कृतौ (ऋ, भ्रा, उ) ञ—करति करते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

२ । ऋञ द्दु च (ऋ, तना, उ) ञ, द्—करोति कुर्वते । द्दु—ऋत्विमम् । चकारात् ऋतौ । अस्माद्गुणिमकारो ऽप्यगुणौ धा वक्तव्य इति वररुचिः । तेन “किं करोमि कथं कुर्मि क्कानु गच्छामि माधव । दुर्योधनविहीनन्तु मृत्युं सर्वमिदं जग”दिति ।

३ । ग् सेके (ग्, भ्वा, प) गरति तर्हं मेघः ।

४ । घ् सेके (घ्, भ्वा, प) घरति तर्हं मेघः ।

४ । ह्र्लिं भासि च (घ्, ह्रा, प) चकारात् सेके च ।

र—वैदिकः । लि—जघर्त्ति घृतं दीप्यते चरति वेत्यर्थः ।

घक् सेके च्छादने जृ न्यकारे जागृ च्लु जागरे ।

४ । घृ सेके च्छादने (घ्, चु, प) क—घारयति ।

५ । जृ न्यकारे (जृ, भ्वा, प) न्यकारस्तिरस्करणं । जरति शत्रुं मूरः ।

६ । जागृ च्लु जागरे (जागृ, च्छा, प) च—जाग्रति । लु—जागर्त्ति । “दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भव”-मिति पचादित्वादिनि जागर इवाचरतीति कौ शत्रन्तम् ।

हृश् शादरे हृ स्यगने धृ कौटिल्ये घृ शङ् स्थितौ ।

७ । हृश् शादरे (ह्, तुदा, चा) चादरः प्रीत्या सम्भ्रमः । ङ्, श—द्रियते गुरुं लोकः । मानुबन्धोऽयमित्येके ।

८ । हृ स्यगने (हृ, भ्वा, प) वकारोपधः । हरति । स्यगनं संवरणम् । वरणे हति प्राञ्चः । वरणं स्त्रीकारः स्यगनश्चेति गोविन्द-भट्टः । (हरन्ति आहृण्वति रक्षिणोऽस्यामिति घञि द्वारं । घञन्तोऽपि क्विन्त्पुंसकमिति धातुप्रदीप इत्यमरटीकायां भरतः) ।

९ । धृ कौटिल्ये (धृ, भ्वा, प) वकारोपधः । कौटिल्यमिह कुटिलीकरणं । ध्वरति तृणं वायुः ।

१० । घृ शङ् स्थितौ (घ्, तुदा, चा) घ, ङ्—ध्रियते ।

(ध्रियते यापदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुप्रमिति माघः । २।३५।
ध्रियते कुशुमप्रसाधनं तय तच्चारुवपुर्न दृश्यते इति कुमार-
सम्भयम् । ४ । १८) ।

घञ् च घृत्यां घृक् च घृ ङवध्वंसे घृ लि पालने ।

१० । घञ् च घृत्या (घृ, भ्रा, ङ) ङ्—घरति धरते ।
चकारात् घृङ् च (तौदादिको घृधातरपि धारणार्थं वर्तते
इत्यर्थः) ।

१० । घृक् च (घृ, चु, प) क—धारयति । चकारात् घृत्याम् ।

१० । घृङ् अघध्वंसे (घृ, भ्रा, घ्रा) अघध्वंसः पतनम् ।
ङ—घरते पतनं घृत्तात् । गोविन्दमदृस्तु अघध्वंसने इति पठित्वा
विध्वंसनं संसनं तस्याभावोऽविध्वंसनं स्यापनमिति व्याख्याति ।

११ । घृलि पालने (घृ, ह्रा, प) लि—पिपत्ति । (पिपत्ति
घृथिवीश्च य इति हलायुधः । ३७) ।

घृक् च पूत्तौ घृ न प्रीतौ घृशङ् व्यायामके भृलि ।

टु डु भृञ् भृति पुष्योर्भृशङ्भृतौ घृन्न घृञ्घृतौ ॥

११ । घृक् च पूत्तौ (घृ, चु, प) पूत्तिः पूरणोत्करणम् ।
क—धारयति प्रयसा कुम्भं लोकः । चकारात् घृलि च (पूत्त्यर्थक
इत्यर्थः) (धारयत्यर्थिनामाशामिति हलायुधः । ३७) ।

११ । घृ न प्रीतौ (घृ, स्त्रा, प) न—अतिथीन् घृणोतीति
हलायुधः । ७ ।

११ । घृ शङ् व्यायामके (घृ, तुदा, घ्रा) व्यायामको व्यापारः ।
श, ङ—धर्मो व्याप्रियते नित्यमिति हलायुध । ३७ ।

१२ । भ्रल्लि टु डु भ्रञ् भ्रतिपुष्टोः } (भ्र, छ्रा, उ)
 १२ । भ्र ज भ्रतिपुष्टोः } (भ्र, भ्रा, ए)

भ्रतिभरणं, पुष्टिः पोषण । लि, ज—विभर्त्ति यशिनं शम्भुर्विभ्रते
 जनकः सुतम् । टु—भरयुः । डु—भ्रतिमम् । भ्रादिपक्षे भ्रतिः-
 पूरणम् । ज—भरति भरते कुम्भमद्भिर्जनः । (यो भुजाभ्यां
 भ्रुवो भारं भरते भरतोपमः । विभर्त्ति च यगोराशिं भ्र्यांसं वम्य
 भ्ररपीति कविरहस्योदाहरणे भ्रादिपक्षेऽपि धारणार्थत्वमुपलभ्यते ।
 “भरणं पोषणं पूरणं वे”ति कातन्वधातुवृत्तौ रमानाथः) (१) ।

१३ । ब्रशब् ब्रतौ (ब्र, तुदा, चा) ब्रतिः प्राणत्यागः ।
 ङ, श—भ्रियते प्राणी । ङित्त्वेऽप्यस्य “ब्रह्मटीक्षेम”मिति
 नियमेनान्यत्र परस्मैपदम् । ममार, भर्त्ता, भरिष्यति, चमरि-
 ष्यत् । (२) ।

१४ । व्रन ज व्रतौ । } (व्र, क्रा, खा, उ)
 १४ । व्र ज व्रतौ । } (व्र, भ्रा, ए)

ग, ज—व्रणाति व्रणीते । न, ज—व्रणोति व्रणुते । ज—
 वरति वरते । वकारस्य दन्त्यत्वात् संव्रणोतीत्यादौ नानुसारस्य
 नकारः । ओष्ठत्वाच्च वूर्णतीत्यादौ “वृट्ठिरणा”वित्त्वर । नच

(१) भ्रलि टु डु भ्रञ् भ्रतिपुष्टोरिति गणपाठे “न परेषाञ्च मध्यम”इत्युक्तेः
 लि टु डु एते भौवादिक्तस्य भ्रधातोर्नास्तवन्ना किन्तु “परोऽतुङ्गन्व पूर्वपा-
 षेकवाक्यस्यधातुज्जि ति कथनात् अकारो ह्लादिभ्रधातोर्अथतुङ्ग एवमन्वत्वापि
 द्रष्टव्यमिति ।

(२) नच व्रधातोः परस्मैपदित्वेन पाठेऽपि “शदोऽपिभ”मित्यादिवत्
 “ब्रह्मटीक्षेम”मिति नियमाद्भिभक्तिविशेषेजात्मनेपदसिद्धावपि कथं ङातुवन्व-
 क्त इति वाच्यं वेदे खरभेदार्यकत्वात् । कातन्वधातुवृत्तार्थ्येवमेवाशयो व्यङ्गित
 इति ।

दन्त्यस्य कयमोक्षकार्यमिति वाच्यं यतः स्वभावाद्दोषस्य वकारस्य
 घोषकार्यं स्वाभाविकमेव, क्वचिद्दन्त्यकार्यमपीति दन्त्यमध्ये
 पाठः । नह्येकवर्णस्योभयस्थानं सम्भवति । (सत्कीर्त्तिश्च वृणा-
 तीति, धर्मां वृणीतेऽध्वरे इति, वरति ज्ञातीन् यथाईर्धनैरिति,
 निवरते नित्यं प्रियोपद्रवमिति च हलायुधः । ११) ।

वृक् चाय वृङ् ग सम्भक्तौ स्मृ ऊ शब्दोपताप्रयोः ।

१४ । वृक् च (वृ, चु, प) क—वारयति । चकाराहृतौ
 (युद्धे वारयति द्विप इति हलायुधः, । ११ । अत्र वारणार्थत्वं
 धातुनामनेकार्थत्वात्) ।

१४ । अथ वृङ् ग सम्भक्तौ (वृ, क्रा, आ) ङ, ग—वृणीते ।
 सम्भक्तिः सेवनम् । “वृणते हि विषयकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव
 सम्पद” इति भारविः । २ । ३० ।

१५ । स्मृ ऊ शब्दोपताप्रयोः (स्मृ, भ्रा, प) इत्यादिर्वकारो-
 पधः । ऊ—अस्वारोत् पिकः, अस्वार्पीत् खलं राजा ।

स्मृनञ् स्मृतौ स्मृक् च स्मृलि स्मृगतौ स्मृ स्मृतौ स्मृम ।
 औत्के स्मृ स्मृन् प्रीतिरक्षाप्राणने ह्व ध्रुवत् ह्वलिर् ।
 प्रसह्यकृत्यां ह्वञ् ह्वत्याम्हदन्तास्त्वेकविंशतिः ॥

१६ । स्मृनञ् स्मृतौ (स्मृ, स्वा, उ) न, ञ—स्मृणोति
 स्मृणुते । स्मृतिरक्षादनम् । (तच्छिरोभिः स्मृणोति गा ।
 स्मृणुते त्रिदशावाचं यः कुन्देन्दुनिभैर्गुणैरिति हलायुधः । ७४) ।

१७ । स्मृक् च (स्मृ, चु, प) क—सारयति । चकारात्
 स्मृतौ ।

१७। सृर्त्ति गतौ (सृ, हा, प) र—वैदिकः । लि—
ससर्त्ति ।

१७। सृ गतौ (सृ, भू, प) सरति । “नालानं करिणा
सखे विपटीच्छेदिनामपी”ति रघो कर्मकर्त्तृत्वादिति रमानाय,
तच्चिन्त्यं कर्त्तृस्यभावधादना तन्निषेधात् (१) । वस्तुतस्तु गण-
कृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । नालानैरिति वा प्राक्षम् । तत्र
कर्माविवक्षाया भाये प्रत्ययः ।

१८। सृ सृत्तौ (सृ, भू, प) स्ररति । स्रतिर्ज्ञानियोगेपः ।
तथाच—संबिद्धगवती हेधा सृत्यनुभयभेदिकेति तार्किकाः । तेन
जो अज्ञानकर्त्तुः कर्मात्वम् । गुरु शिष्यं शास्त्रं स्ररयति ।

१८। सृ म औत्क्रे (सृ, भू, प) म—स्ररयति । उत्क
उत्कण्ठितः तस्य भाव औत्करमुत्कण्ठा । आध्याने इति प्राञ्चः,
था समन्तात् ध्यानमाध्यानमिति कश्चित् । उत्कण्ठेति काशिका-
वृत्तिशेषदेवौ । उत्कण्ठापूर्वकं स्ररणमिति वृद्धाः । “सुञ्जरनु-
स्ररयन्तमनुत्तमं त्रिपुरदाह”मिति भारविः । पू । १४ ।

१६। सृन् प्रीतिरक्षाप्राणने (२) } (सृ, स्वा, प)

१६। सृन् प्रीतिरक्षाप्राणने } (सृ, स्वा, प)

द्वौ कमाहन्त्योद्यवर्गाद्योपधौ । न—सृणोति । तस्वार । न—

(१) उत्कण्ठ कर्मकर्त्तृस्रवदोक्ताया—प्रातिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् कर्त्तृस्य-
भावधादनां नस्यादिति बोध्यं तेन साद्यते षोडश स्वयमेव, गम्यते याम
स्वयमेव इत्यादि न स्यात् । तथाच—कर्म्मस्य पचतेभ्यश्च कर्म्मभ्याश्च भिदादय ।
बुधस्तु भाव कर्त्तृस्य कर्त्तृस्याप्यगमादय इति प्राञ्च ।

(२) यद्यपि पूर्वोक्तसृन् सृतावित्यस्मादनन्तरमेवाय पठितवृत्तिलक्षणापि
एवार्थयो सृ भृ इत्युभयो वृत्तगर्भककथनगौरवभयादिह व्युत्क्रमेण पठित ।
उत्कण्ठ प्राक् परिभाषादोक्ताया ‘एव सृन् सृताविति सृ भृन् प्रीतिरक्षाप्राणने

स्पृणोति । पस्वार । शेषस्तु चोद्यवर्गपञ्चमोपध इति दुर्गरामौ ।
स्पृणोति ! (१) ।

२० । हृ ध्रुवत् (हृ, भ्रा, प) ध्रुवत् कौटिल्ये । (ध्रुधातु
रिव कौटिल्यार्थकः) हरति लतां वायुः ।

२१ । हृ लि र प्रसह्यकृत्या (हृ, ह्रा, प) प्रसह्यकृति-
र्बलात्कारः । लि—जहर्त्ति धनं दस्यः । र—वैदिकः ।

२१ । हृञ् हृत्याम् (हृ, भ्रा, उ) हृतिर्ह्यन्तरप्रापणा ।
ज—हरति हरते गा वनं गोपः ।

ऋदन्तास्त्वेकाविंशतिः ।

(ऋकारान्ता धातव एकविंशतिसंख्यया संख्येयाः । संख्यासङ्गतिस्तु
पूर्ववत्) ।

ऋकारान्तवर्गः ।

ऋगि गत्यां कृञ्गि हिंसे कृश्विच्छेपेऽथ कृक ड ।

विज्ञाने गृङ्क् विज्ञापे च गृश् निगरणेऽथ गृ ।

गिशब्दे जृगिकि ज्याने जृ इर्ष्ये च भृप्य च ॥

१ । ऋगि गत्याम् (ऋ, क्रा, प) गि—ऋणाति, ईर्ष्यं,
ईर्ष्याः । (ऋणाति फग्निना पुरमिति इलादुधः । ४५ । वस्य
कीर्त्तिरिति पूर्वेषु सम्बन्धः) ।

रत्येतयोर्मध्ये घादीनां पाठेऽपि बोध्यमिति । अत पूर्वोक्तघोडयसंस्पर्शकृ
धातुमाभ्यादयमपि घोडयसंख्यया गणित इति बोध्यम् ।

(१) स्पृणोति, पस्वार, चिन्तायामध्येकमित्युक्तं कातन्वधादृष्टौ रमागणनेन ।

२ । कृञ्गि हिंसे (कृ, क्रा, उ) ज, गि—कृणाति कृणाति, कीर्णः कीर्णः । (कृणाति तुरगान् रणे इति हलायुधः । ४४) ।

२ । कृग् विक्षेपे (कृ, तुदा, प) श—किरति । अस्यापि निष्ठाया कीर्ण इति । सूत्राद्योदिदित्यत्र मूर्च्छवर्जनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तान्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् ऋदिरणाविति इरि उरि च कृते रान्तत्वान्निष्ठातस्य न स्यात् । एवं गृश निगरणे इत्यादेरपि गीर्ण इत्यादि बोध्यम् । (वाणावलि किरत्याजाविति हलायुधः । ४४) ।

२ । अथ कृ कड विज्ञाने (कृ, चु, धा) क, ड—कारयते ।

३ । गृ ड् क विज्ञापे च (गृ, चु, धा) विज्ञापो विज्ञापनं । चकारात् विज्ञाने च । ड, क—गारयते सूत्रमर्थं सुधीः ।

३ । गृ श निगरणे (गृ, तुदा, प) निगरण भक्षणं । श—गिरत्यन्नं लोकः । “द्वैवात्ततो विगलितो गिलितो वकेन” इति तु अद्यात् लहोः कभावे इति भावे कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि वक्तव्याद्रेफस्य लकारे गिल इति स्थिते लेः कृत्याख्याने इति औ कर्माणि ते सिद्धम् (१) । (सत्यं सद्गिरते यच्च इति हलायुधः । २५८) ।

३ । अथ गृ गि शब्दे (गृ, क्रा, प) शब्द इह व्यक्तमाख्य । गि—गृणाति वाक्य लोकः । गीर्णं गीर्णः । (गृणाति शुभग वच इति हलायुधः । २५८) ।

(१) कातन्वधातुदत्तावभ्येवसक्तं । तद्यथा—द्वैवात्ततो विगलितो गिलितो वकेन इत्यत्र अलक्षणे क डलयोरेकत्वात् अरणात् गिल इति स्थिते कारितान्तादिषा ।

४ । जृ गि कि ज्ञाने (जृ, क्वा, चु, भ्रा, प) गि—
जृणाति, जीर्णः, जीर्णः । कि—जारयति जरति । ज्ञानं
गतबल्लवयो भावः । (जृणाति न यस्य शक्तिरिति हलायुधः । ६) ।

४ । जृ ह्रस्वस्य च (जृ, दिवा, प) ह्रस्—अजरत् अजांरीत् ।
प—जरा । म—जरयति । य—जीर्यति । चकारात् ज्ञाने ।
(जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । घनाशा
जीविताया च जीर्यतोऽपि न जीर्यतीति द्वितोपदेशः) ।

५ । भ्रूय च (भ्रू, दिवा, प) प—भ्रूया । य—भ्रूर्यति ।
चकारात् ज्ञाने ।

तृ तरेऽभिभवे स्तृत्यां टृगि टृम् भियि टृ यगि ।

विदारे नृगि नृम् नीतौ जि पृगि लितु पालने ।

६ । तृ तरेऽभिभवे स्तृत्यां (तृ, भ्रा, प) तरः सवनपूर्वक-
देयान्तरगमनम् । स्तृतिर्मज्जनाभावः । (तरे यथा) तरति नदीं
भेलया पान्यः । (चभिभवे यथा) तरति सकलदुःखं वामनं
भाषयेद् यः । (स्तृतौ यथा) तरति शुष्ककाष्ठं जले न मज्जती-
त्यर्थः । (तामवारोच्चयत् पत्नीं रथादवततार चेति रयुः । १।५४) ।

७ । टृगि भियि (टृ, क्वा, प) गि—टृणाति, दीर्णः,
दीर्णः । (न जातशार्ङ्गेन न विद्विपाटर इति भारविः
। १ । २२) ।

७ । टृम् भियि (टृ, भ्रा, प) टरति । म—टरयति ।
(टरन्ति टिगभीगाश्च यस्या टिग्विजयोदये इति हलायुधः १०३) ।

७ । टृ यगि विदारे (टृ, दिवा, क्वा, प) य—टीर्यति ।
गि—टृणाति, दीर्णः, दीर्णः । (न विदीर्ये कठिनाः खलु

स्त्रिय इति कुमारसम्भवं । ४ । ५ । दृणाति च रणे रिपूनिति
इलायुधः । ७३) ।

८ । नृ गि नीतौ (नृ, क्रा, प) गि—दृणाति, नीर्णः,
नीर्णिः ।

९ । नृम् नीतौ (नृ, भ्रा, प) नरति । म—नरयति ।
नीतिः प्रापणा ।

१० । जि पृगिलि त पालने (पृ, क्रा, ह्या, प) जि—
पूर्त्तोऽस्ति । “स्त्रुवाद्योदिदि”त्यत्र पृवर्जनान्न निठातस्य नः ।
गि—दृणाति (१) । लि—पिपत्ति । (अपारीत् स गृहीतोल्को
इतयेषान् सवङ्गमानिति भट्टिः । १५ । १००) ।

पृक् च पूर्त्तो वृगि दृत्यां भृत्यां भृगि भृतौ भृजि ।
भर्त्से मृगिवधे वृगिञ् दृत्यां शृ स्वृगि हिंसने ॥

१ । पृक् च पूर्त्तो (पृ, चु, प) क—पारयति । चकारात्
जि पृ गि लि च (पूर्त्तर्यक इत्यर्थः) ।

१० । वृगि दृत्यां भृत्यां (वृ, क्रा, प) गि—दृणाति,
वृर्णः, वृर्णिः ।

११ । भृगि भृतौ भृजि भर्त्से (भृ, क्रा, प) गि—भृणाति,
भृर्णः, भृर्णिः । भृजि भर्त्सेने । (कर्मवीजानि सर्वाणि योगा-
भ्यासाद्भृणाति य इति इलायुधः । १७ । भृणाति दृष्टीत्यर्थः) ।

१२ । शृगि वधे (शृ, क्रा, प) गि—दृणाति, शृर्णः,
शृर्णिः ।

(१) श्रौ त् पूर्त्तिरित्येव मनोषादित्वाच्च निरिति पाठान्तरं चिन्त्यं । पृधातोः
श्रौ पूर्त्तिरिति षोपदेशेनोदाहृतत्वात् । “थष्णात् क्षिनांभिधीयते इति टीका ।
शौरसादिना त् पूर्त्तिभाष्यसक्तये क्षिर्भिधीयते” इति कातन्त्रघातदृष्टौ ।

सूर्याः । (युद्धे वृथाति शतूयामश्चानिति हलायुधः । १०५) ।

१३ । वृगिञ् वृत्त्यां (वृ, क्रा, प) गि, ज—वृथाति
वृथीते, वूर्याः, वूर्याः ।

१४ । शृगि चिंसने } (शृ, क्रा, प)

१५ । स्वृगि चिंसने } (स्वृ, क्रा, प)

आद्यस्तालव्यादिः शेषो दन्त्यादिर्वकारोपधः । तद्द्रुहितोऽपीति
केचित् । गि—वृथाति, शीर्याः, शीर्याः । स्वृथाति, स्वूर्याः,
स्वूर्याः ।

स्तृजगि च्छादने प्रोक्ता षट्कारान्तास्तु षोडश ।

१६ । स्तृजगि च्छादने (स्तृ, क्रा, उ) ज, गि—स्तृथाति
स्तृथीते । स्तीर्याः, स्तीर्याः ।

प्रोक्ता षट्कारान्तास्तु षोडशः ।

(षट्कारान्ता धातवः षोडशसंख्यया संख्येयाः । संख्या-
सङ्गतिस्तु पूर्ववत्) ।

एकारान्तवर्गः ।

देङ् पालनेऽथ घेट् पाने मेङ् प्रतिदान ऐजवे ।

स्यूतौ व्येजै वृतौ ह्वेजै स्पेङ् शब्दे पडेपराः ॥

१ । देङ् पालने (दे, भ्रा, षा) ड—दयते दीनं दाता ।

२ । अथ घेट् पाने (घे, भ्रा, प) घयति । ट—स्त्रियामीवयैः ।
स्तनन्धयी । (अथागम्य देवराडवधीत् । मामयं धास्यति(पास्यति) ।
ततोऽसौ मान्धाता नामतोऽभवदिति विष्णुपुराणम्) ।

३ । मेङ् प्रतिदाने (मे, भ्रा, धा) प्रतिदानं परीवर्त्तः ।

ङ—मयते धान्येन मापं लोकः ।

४ । ऐ ज वे स्यूतौ (वे, भ्रा, उ) स्यूतिसान्तुसन्तानः । ऐ—
जयते । ज—वयति वयते तन्त्रं तन्ववायः ।

५ । व्ये जै वृतौ (व्ये, भ्रा, उ) ज—व्ययति व्ययते । ऐ—
वीयात् । वृतिः संवरणम् ।

६ । छे जै स्पृष्टे शब्दे (छे, भ्रा, उ) स्पृष्टः पराभिभवे-
च्छेति वीपदेवः । ज—ह्वयति ह्वयते मल्लो मल्लमभिभवितुमिच्छ-
तीत्यर्थः । ह्वयति जनं लोक आह्वयतीत्यर्थः । ऐ—ह्वयात् ।
गोविन्दभट्टस्तु स्पृष्टाविषये व्यक्तवाक्येऽयमित्याह । (बन्धुप्रियां
बन्धुजनो जुहावेति कुमारसम्भवम् १।२६) ।

पङ् पराः—

(ए एकारः परः परवर्त्ती येषां ते, एकारान्ता घातव
इत्यर्थः, पट् पट्संख्यकाः) ।

ऐकारान्तवर्गः ।

के शब्दे कौ क्षये खै तु स्वैर्ये खननहिंसयोः ।

१ । कै शब्दे (कै, भ्रा, प) कायति । एषामादन्तत्वेन
दिवाद्दौ पाठेऽपीष्टसिद्धौ भ्रादावैकारान्तत्वेन पाठोगण्यतमनित्य-
मिति ज्ञापयति । तेन अयघातोरात्मनेपदानित्यत्वे शपो लुकि
च (१) व्योर्लोप इति वलोपे पराशब्दस्य रेफस्य वक्तव्याहकारे

(१) लुगङ्गोऽप इत्यत्र अङ्ग इति गणनिर्देशात् गण्यतमनित्यमित्युक्ते-
कदापिदादिभिच्चापि शपो लुक् स्थादित्याशयेनोक्तं शपो लुकि च इति ।

“एष कालः समुत्पन्नो यः पलाति स जीवती”ति सिद्धम् ।
वेदेषूच्चारणभेदार्यो भ्रादौ पाठ इति केचित् । (कायति नासत्य-
वचनमिति नैपधे) ।

२ । जै क्षये (जै, भ्रा, प) क्षादिः । क्षायति । (जै क्तः
क्षामः । क्षायति द्विपतां क्लमिति इलायुधः । ११२) ।

३ । खै तु स्वैर्ये खननचिंसयोः (खै, भ्रा, प) खायति ।

गै गाने ग्लै क्लमेष्यो जै क्षये त्रैङ् पालनेऽथ दैप् ।
शोधने द्वै न्यक्करणे द्वै स्वप्ने ध्यै तु चिन्तने ॥

४ । गै गाने (गै, भ्रा, प) गीतं गावति गायनः ।

५ । ग्लै क्लमे (ग्लै, भ्रा, प) अन्तःस्थटृतीयोपधः । क्लमो
दर्पक्षयः । ग्लायति लोकः शोकात् । अनुपसर्गस्य जौ “ज्वल-
हले”त्यादिना वा क्लस्वः । ग्लपयति ग्लापयति । सोपसर्गस्य तु
प्रग्लापयति ।

६ । अथो जै क्षये (जै, भ्रा, प) जायति ।

७ । त्रैङ् पालने (त्रै, भ्रा, या) दन्त्यवर्गाद्यादिः । ङ—
त्रायते । चक्रिस्त्रादि इति त्रायते त्राः विच् पथात् त्रा
इवाचरेति कौ साध्यम् । कैश्चिद्दादौ त्रा इति पथ्यते इति
कमदीश्वरः ।

८ । अथ दैप् शोधने (दै, भ्रा, प) पित्त्वाहासञ्ज्ञाभावे
यगादौ दायते इत्यादि । शोधनमिह शुद्धीकरणम् । दायति
तान्मन्त्रेण लोकः । अपूर्वः शुक्लीभावे । शिन्दते खेतते त्रीणि
स्युः शुक्लत्वेऽवदायतीति भट्टमहः । (योऽवदायति कीर्त्तिंशेति
इलायुधः । २४ । अवदायति विशुद्धां कीर्त्तिमर्जयतीत्यर्थः) ।

८ । छै न्यकरणे (छै, भ्रा, प) चन्तःस्याद्युक्तः । द्वायति
दुष्टं लोकः । (न्यकरणं तिरस्कारः) ।

१० । द्वै स्वप्ने (द्वै, भ्रा, प) द्रायति ।

११ । ध्यै तु चिन्तने (ध्यै, भ्रा, प) ध्यायति धीरो
विष्णुम् ।

ध्वै तप्तौ ष्येङ् दृह्वौ पै शोपे ञ्चै कान्तिसंचये ।

रै शब्दो औ वै शोपे ष्यै खेदे ष्यैम् पचने मतः ।

१२ । ध्वै तप्तौ (ध्वै, भ्रा, प) रेफोपधः । ध्रायति लाभाल्लोकः
प्रीतः स्यादित्यर्थः ।

१३ । ष्येङ् दृह्वौ (ष्यै, भ्रा, घ्रा) चन्तःस्याद्योपधः । ङ—
ध्यायते ।

१४ । पै शोपे (पै, भ्रा, प) पायति धान्यमातपात् ।

१५ । ञ्चै कान्तिसंचये (ञ्चै, भ्रा, प) ञ्चायति चन्द्रो
दिवसे ।

१६ । रै शब्दे (रै, भ्रा, प) रेफादिः । रायति ।

१७ । औ वै शोपे (वै, भ्रा, प) वकारादिः । औ—वानः ।
(वाति वातः पुरे यस्य तावन्माद्वेण भीतवत् । उद्वायति यथा
स्त्रीणां खेदाद्गै सुरते वपुरिति जलासुधः । २१४) ।

१८ । ष्यै खेदे (ष्यै, भ्रा, प) रेफोपधः । आयति रीडा-
ल्लोकः ।

१९ । ष्यैम् पचने मतः (ष्यै, भ्रा, प) रेफोपधः । षं—
अपयति । (अन्नं आयत्यनुपमरसं शूल्यमुख्यं मांसम् । राष्ट्रं
यस्य अपयति जनः सुस्थितो ह्ययकथमिति जलासुधः । १९) ।

श्लैङ् गतौ पै चयेऽथ स्त्रै वेष्टे ध्यै संहतौ ध्वनौ ।

स्त्र्यै च स्त्रै पचि सै चित्यामैदन्ताः पञ्चविंशतिः ॥

१९ । श्लैङ् गतौ (श्लै, म्ना, षा) तालधादिरन्तःस्याद्योपधः । ङ—श्चायते । (१) (पथस्याश्चानकर्हमानिति शोपार्थे रघुः । ४ । २४) ।

२० । पै चये (पै, म्ना, प) मूर्द्धन्यादिः । सायति ।

२१ । अय स्त्रै वेष्टे (स्त्रै, म्ना, प) प्रकृत्या दन्त्यवर्गशेषोपधः । स्त्रायति वृक्षं लता । अमुपसर्गस्य औ “ज्वलहृले”त्यादिना ज्ञस्यो वा । स्त्रापयति स्त्रापयति । सोपसर्गस्य तु प्रस्त्रापयति । (यः स्त्रायति जगत् सर्वं विसतन्तुनिर्गुणैरिति हलाशुभः । २।९ । स्त्रायति वेष्टते व्याप्नोतीत्यर्थः) ।

२२ । ध्यै संहतौ ध्वनौ (ध्यै, म्ना, प) अन्तःस्याद्युक्तदन्त्यवर्गाद्यमध्यः । पयोगाद्, तेन तद्यौ तिद्यासति ताधायते । संहतः सम्बद्धः । ध्यायति लोकं, एकत्र सम्बुद्ध्यते शब्दायते वेत्यर्थः । दन्त्यविधौ ष्यैष्वकृष्टिवा वर्ज्जनाच्च दन्त्यः ।

२३ । स्त्र्यै च (स्त्र्यै, म्ना, प) दन्त्यादिरन्तःस्याद्युक्तसामध्यः । स्त्र्यायति तिस्त्र्यासति । चकारात् संहतध्वन्योः । (स्त्र्यानावनहवनशोणितशोणपाणिरिति वेष्पीसंचारनाटकम्) ।

२४ । स्त्रै पचि (स्त्रै, म्ना, प) रेफयुक्तः । स्त्रायति । पचि पाके ।

(१) अत्रात् क्तौ घनार्थे शीतं एत, स्त्रार्थे शीतं लज, अन्त्यस्य ग्लान, प्रतिशीत व्यभिशीत व्यभिज्ञान अवनशीत अवयज्ञान शतानि पदानि ‘घनस्यै ग्लोजि’ “प्रते” “शब्दवादा” एतैर्भुगवशोधस्यै साध्यानि ।

२५ । सै क्षित्या (सै, भ्रा, प) सायति । क्षिति' क्षयः ।

ऐदन्ताः पञ्चविंशतिः—

(ऐकारान्ता धातवः पञ्चविंशतिसंख्यकाः । संख्यासङ्गतिस्तु पूर्व्वधत्) ।

श्रीकारान्तवर्गः ।

छोय् लूनौ ज्योङ् नियमव्रतादेशोपनीतिपु ।

दोय च्छेदे शोय् निशाने पोय् नाशे पञ्च ओपराः ॥

१ । छोय्लूनौ (छो, दिवा, प) लूनिञ्छेदः । छ्यति धान्यं लोकः ।

२ । ज्योङ् नियमव्रतादेशोपनीतिपु (ज्यो, भ्रा, च्छा) व्रतस्थादेशो व्रतादेशः । ङ—ज्यवते याञ्चिको नियमी स्यादित्यर्थः । ज्यवते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । ज्यवते पुत्रं विप्र उपनयते इत्यर्थः ।

३ । दोय च्छेदे (दो, दिवा, प) य—शिरोऽवद्यति विद्विषामिति हलायुधः । २४ ।

४ । शोय निशाने (शो, दिवा, प) निशानमिहाल्पीकरणम् । य—श्यति शत्रुं शूर । (पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधमिति भाष । तत्र निशातमिति निपूर्व्वकशोधातो. कर्माणि क्तः, पक्षे निशितमपि) ।

५ । पोय् नाशे (पो, दिवा, प) मूर्द्धन्यादिः । नाश इह नष्टीकरणम् । स्याति यमो जन्तून् ।

पञ्च ओपराः—

(ओपरा ओकारान्ता धातवः पञ्च पञ्चसंख्यकाः) । इत्य-
जन्ताः ।

कान्तवर्गः ।

अकिक् लक्ष्मण्यकिङ् गत्यां चाक्म वक्रगतेऽर्कक ।
तापस्तुत्योः कक् हासे कक्डिच्छागर्भचापले ॥

१ । अकिक्लक्ष्मणि (अङ्, चु, प) लक्ष्म चिङ्गुक्त-
करणम् । इ, क—अङ्कयति वस्त्रं रजकः । नोपधपाठेऽपि
जेर्नित्यत्वात् “इङुङ् नोलोपोऽणा” वित्यस्याप्राप्ती यगादौ अङ्क्यते
इत्यादिसिद्धावपि इदित्पाठयुरादेर्जेरनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन
अङ्कतीत्यपि स्यात् । तथाच वोपदेव—“सिद्धे नित्यणिजन्तत्वा-
न्वित्यनुभूत्वे कितामिदित् । णिजनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुम्बिधिः
क्विदि”ति । अस्यार्थः—किता कानुबन्धधातूना नित्यणिजन्त-
त्वात् नित्यअप्रन्तत्वात् नित्यनुभूत्वे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे इदित्
इदनुबन्धकरणं णिचो जेरनित्यत्वबोधार्थं, किन्तु अनुम्बिधि-
र्नकाराभावः क्वचिदपि न दृष्ट इति ।

१ । अकिङ् गत्याश्च (अङ्, भ्रा, धा) चकाराल्लक्ष्मणि
च । इ—अङ्क्यते । ङ—अङ्क्यते पुण्यतीर्थेषु दृष्युग्मानि शक्ति
इति इलायुधः । १६० । (अङ्क्यते दानार्थं चिङ्गितानि करो-
तीत्यर्थः) (१) ।

१ । अयत्न वक्रगते (अक, भ्वा, प) म—अकयति । अकति सर्पः ।

२ । अर्क क तापस्तुत्योः (अर्क, चु, प) एककारप्रकृतिः, पद्याद्रेफनिमित्तं द्वित्यं विभाषया वक्तव्यम् । तेन क—अर्कयति अर्कयति । एवं सर्वत्र ।

३ । कक शसे (कक, भ्वा, प) कोपधः । ककति ।

४ । कक टिच्छागर्व्याचपले (कक, भ्वा, घा) इच्छेड
टण्या । गर्व्यः कैश्चिन्मन्वते । चापलं चपलीभावः । ड—ककते
काकः सटण्याश्चलो वा स्यादित्यर्थः ।

ककि ड व्रजने कुक् ड त्वादाने किक्व कड् वधे ।

चक जड् म प्रतीघातटणोश्चीककि मर्शने ॥

४ । ककि ड व्रजने (कड्, भ्वा, घा) इ—कड्वते । ड—
कड्वते । (कड्वः पक्षिविशेषः । ककिलौल्येऽच् इत्यमरटीका) ।

५ । कुक् ड तु आदाने (कुक्, भ्वा, घा) ड—कोकते ।
(कोको व्याघ्रविशेषः, कोकते मेपादीनादत्ते इत्यमरटीका) ।

६ । किक्व कड् वधे (किक्व, चु, घा) मूर्द्धन्योपधः । क,
ड—किक्वयते ।

७ । चक जड् म प्रतीघातटणोः (चक, भ्वा, उ, घा)
(प्रतीघातो व्याघातः) ज—चकति चकते खलः साधुं (व्याघ-
न्तीत्यर्थः) ड—चकते जनसृष्ट्यतीत्यर्थः । म—चकयति ।

८ । चीक कि मर्शने (चीक, चु, भ्वा, प) कि—चीकयति
चीकति । मर्शनं स्पर्शः । (१)

षषनादीदग्धातवोऽभिन्नत्वेन गणनीया अन्याया मूलकारनिवृत्तिसंख्याव्याघातः
स्यादिति बोध्यम् ।

(१) तथाच—चन्द्रावतीतरद्वाद्वाचीकयन्ति च यदपरिति हृवायुषः । १८२ ।

चक् चिक् चुक् कर्त्तौ टकि क् वन्धेऽथ टीक टिक् ।
 ठौक त्रौक तिक्लङ् गत्यां तिव् नास्कन्दे वधे तकि ।
 दौस्थे तक् सहने हासे तर्कक् दीप्तौ त्रकिङ् गतौ ॥

९ । चक् क् अर्त्तौ } (चक्, चु, प)

१० । चिक् क् अर्त्तौ } (चिक्, चु, प)

११ । चुक् क् अर्त्तौ } (चुक्, चु, प)

त्रयः कोपधाः कमादाद्यतृतीयपञ्चमस्वरमध्यान् । अर्त्तिः पीड-
 नम् । क—चक्यति, चिक्यति, चुक्यति यतुं श्रूरः ।

१२ । टकि क् वन्धे (टक्, चु, प) इ, क—टङ्क्यति ।

१३ । अथ टीक्लङ् गत्यां } (टीक, भ्रा, घ्रा)

१४ । टिक्लङ् गत्यां } (टिक, भ्रा, घ्रा)

१५ । ठौक्लङ् गत्यां } (ठौक, भ्रा, घ्रा)

१६ । त्रौक्लङ् गत्यां } (त्रौक, भ्रा, घ्रा)

१७ । तिक्लङ् गत्यां } (तिक, भ्रा, घ्रा)

तृतीयचतुर्थौ चतुर्दशस्वरिण्यौ, चतुर्थो रेफमध्यथ । ञ—अटि-
 टीकत् । अटिटेकत् । अडुढौकत् । अतुत्रौकत् । अतितेकत् ।
 ङ—टीकते । टेकते । ठौकते (यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके
 इति मट्टिः । २।२३) त्रौकते । तेकते ।

१७ । तिक्नास्कन्दे वधे (तिव्, स्वा, प) न—तिक्रोति ।

१८ । तकि दौस्थे (तक्, भ्रा, प) इ—तङ्क्यते । दौस्थं
 दुःखेन जीवनम् । तङ्कति दीनः दुःखेन जीवतीत्यर्थः ।

वाचकः भृगुनीत्यर्थः । भट्टमहस्तु मर्यण इति मूर्द्धन्यपकारमध्यं पठित्वा शमाच-
 कात् इत्यपि पाठः ।

बुक् कि श्वादिशब्देऽथ मस्क् मक्कङ् गतौ मकिङ् ।
भूये रेक उ शङ्कायां रक् लक् क् स्वाट् आपने ।

२७ । बुक् कि श्वादिशब्दे (बुक्, चु, भ्रा, प) पञ्चमस्वरी
कोपधश्च । चुरादिपक्षे कथने, भ्रादिपक्षे कुङ्कुरादिकर्तृकशब्देऽय-
मिति रमानाथः । कि—बुक्कयति वचो बज्ज लोकः, बुक्कति श्वा ।

२८ । अथ मस्क् ङ् गतौ } (मस्क्, भ्रा, ध्रा)

२९ । मक्क ङ् गतौ } (मक्क, भ्रा, ध्रा)

आद्यो दन्त्यमध्य इति गदसिंहः । क्षिपि संयोगादिलोपे मक् ।
मूर्द्धन्यमध्य इत्येके । क्षिपि संयोगान्तलोपे मट् । शेषः कोपधः ।
ङ—मस्कते, मक्कते ।

३० । मकि ङ् भूये (मक्क, भ्रा, ध्रा) इ—मङ्कते । ङ—
मङ्कते शारो जनम् । गत्यर्थेऽयमिति रामः ।

३१ । रेक उ शङ्कायाम् (रेक, भ्रा, ध्रा) शङ्का संशयारोपः ।
ऋ—अरिरेकत् । ङ—रेकते पुरुषत्व स्थानौ, स्थाणुर्वा पुरुषो
वेति संशयमारोपयतीत्यर्थः । रिरेके ।

३२ । रक् क् स्वाट् आपने } (रक्, चु, प)

३३ । लक् क् स्वाट् आपने } (लक्, चु, प)

स्वाटो रभोपादानम् (आपनं प्राप्तिः) क—राकयति
लाकयति मोदकं बालकः ।

लोक क् दीप्तौ लोक ङीच्चे वस्क् वक्कङ् गतौ मकिङ् ।
कौटिल्येऽपि च टक् ङ त्वादाने वस्क् क भाषणे ।

३४ । लोक क् दीप्तौ (लोक, चु, प) ऋ—अलुलोकत् ।
क—लोकयति ।

३४ । लोह लोके (लोक, स्था, आ) लृ—अलुलोकत् ।
 लृ—लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णा प्रकारविस्तारफलं
 चरिष्य इत्यादौ विलोकनं विलोकः पश्चात्तं करोतीति जौ
 साध्यम् ।

३५ । वस्कङ् गतौ } (वस्क, भ्रा, आ)

३६ । वङ्कङ् गतौ } (वङ्क, भ्रा, आ)

आद्यो दन्त्यमध्य इति गदसिंहः । क्विपि वक् । मूर्धन्त्यमध्य इत्येके ।
 क्विपि वट् । शेषः कोपधः । लृ—वस्कते, वङ्कते ।

३७ । वकिङ् कौटिल्येऽपि च (वङ्क, भ्रा, आ) कौटिल्यमिच
 कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । इ—वङ्कते । लृ—वङ्कते काष्ठं
 कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्कते काष्ठं जनः कुटिलं करोतीत्यर्थः ।
 अपिशब्दात् गतौ च । चकारः पादपूरणार्थः ।

३८ । वृक् लृ तु आदाने (वृक्, भ्रा, आ) लृ—वर्कते ।
 (यङि) वरीष्टयते । (वृको व्याघ्रविशेषः, वर्कते मेघादीनादन्ते
 इति कः)

३९ । वल्क क भाषणे (वल्क, चु, प) अन्तःस्यटतीयोपधः ।
 क—वल्कयति । भाषणं कथनम् ।

शक्ञ्ज शक्निरु शक्तौ शक्ति लृ वासशङ्कयोः ।
 शक् श्लक् श्वकिङ् शुक् सर्पे श्लोङ्सेके च श्विककि ।
 आमर्शे च श्लोङ्क सङ्घाते शुल्क क् च सर्जने ।
 वर्जने श्वल्क क् च भाषे पेष्ट व्यङ्क लृसर्पणे ।

४० । शक ज्ञ शक्तौ } (शक, दि, उ)

४० । शक्निरु शक्तौ } (शक, खा, प)

शक्तिर्दिवादिपक्षे क्षमा, स्वादिपक्षे सामर्थ्यम् । य, ज—शक्यति
 शक्यते दुःखं दीनः । न—शक्तोत्यशक्यमप्याजौ विजेतुं य इति
 उल्लायुधः । ६३ । इर—अशकत् अशकीत् अशकीत् । लिदिच्छे-
 नास्मान्नित्यं ङ इत्यन्ये । ऊ—शकियति शक्यति । पृथक्
 पाठादाद्यो न स्वादिः । हावेवानिमावित्यन्ये । पष्ठस्वरानुबन्धः
 केषाञ्चिदनुरोधात् । हावेव सकर्मकौ । तथाच—शक्योऽस्य मन्यु-
 र्भवता विनेतुमिति रघौ । रजःपरिणामभेदो न शक्यते
 प्रत्याख्यातुमिति तच्चकौमुद्या वाचस्पतिमिश्रः । शक्या मखेनापि
 सुदोऽमराणामिति नैषधम् ।

४० । शकि ङ तासशङ्कयोः (शङ्क, भ्वा, आ) तासो
 भयं, शङ्का संशयारोपः । इ—शङ्कते व्याघ्राज्जनेन । ङ—
 शङ्कते मुह्यत्वं स्थानौ, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयमारो-
 पयतीत्यर्थः ।

४१ । अकिङ् सर्पे	}	(अङ्क, भ्वा, आ)
४२ । झकिङ् सर्पे		(झङ्क, भ्वा, आ)
४३ । खकिङ् सर्पे		(खङ्क, भ्वा, आ)
४४ । शुक सर्पे		(शुक, भ्वा, प)

चत्वारः कमाट्रेफान्तःस्यट्तीयवकारपञ्चमस्वरयुक्ताद्याः । इ—
 अङ्कते । झङ्कते । खङ्कते । ङ—अङ्कते । झङ्कते । खङ्कते ।
 शोकति । सर्पे गतिः ।

४५ । शीक ङ् शेके च (शीक, भ्वा, आ) छ—अगिगीकत् ।
 ङ—गीकते । चकारात् सर्पे च । (शीकन्ते शीकरैः सर्वे वायशो
 दक्षिणोद्धेरिति उल्लायुधः । ८३) ।

४५ । शीक कि आमर्गे च (शीक, पु, भ्वा, प) कि—

शीकयति शीकति । आमर्शः स्पर्शः । तथाच 'चन्द्रावती
तरङ्गाद्राः शीकयन्ति च यद्वपु'रिति हलायुधः । १८३ । वायवः
स्पृशन्तीत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु आमर्षण इति सूहृन्व्यपमध्यं पठित्वा
क्षमार्थमाह । चकारात् सेके च ।

४६ । श्लोक्तुं सहाते (श्लोक, भ्रा, आ) सहात इह
छन्दोविशिष्टवाक्यरचनम् । (१) छ—अश्लोकोक्तु । ड—श्लोक्ते
कविः ।

४७ । शुल्कक् च सर्जने वर्जने (शुल्क, चु, प) पञ्चमस्वरी
चन्तःस्यटतीयोपधः । क—शुल्कयति । चकारात् श्लोक्तुं ड च
(सर्जनवर्जनार्थ इत्यर्थः) सर्जनमर्जनम् । शुल्क श्लोक्तु इत्ये-
तयोरेतावर्थौ कैश्चिन्न मन्येते ।

४८ । श्वल्कक् च भाषे (श्वल्क, चु, प) वकारयुक्तालव्यादि-
रन्तःस्यटतीयोपधः । क—श्वल्कयति । चकारात् शुल्कक् च
(भाषार्थ इत्यर्थः) भाषः कथनम् ।

४९ । पेक ड सर्पणे } (पेक, भ्रा, आ)

५० । प्वक्क ड सर्पणे } (प्वक्क, भ्रा, आ)

हौ सूहृन्त्यादी, शेषो वकारयुक्तादिः कोपधः । आद्यस्य योपदेश-
विधौ वर्जनेऽपीह पाठः कस्यचिदनुरोधात् । छ—असिपेकत् ।
ड—सेकते । प्वक्कते । पिप्वक्कियते, पाप्वक्कियते । दन्त्यविधावस्य
वर्जनान्न दन्त्यः । चान्द्रादयस्तु इमं (वकारशून्यं) पञ्चमस्वरिणं
मत्वा पुक्कियते, पुपुक्कियते, पोपुक्कियते इत्याहुः ।

(१) आहपूर्व्या पदाना चन्वनमिह सहात । श्लोक्ते कवि आहपूर्व्या
पदानि सहातीत्यर्थ इत्युक्तं कातन्त्रभातृत्तौ ।

एक स्तक्म प्रतीघाते सीक व्यामृशि सीकृड ।
सेने स्वकि स्वस्कृड च गत्यां स्वेक् सेक मित्यपि ।

५१ । एकम् प्रतीघाते } (एक, भ्वा, प)

५२ । स्तक्म प्रतीघाते } (स्तक्, भ्वा, प)

शेषो दन्त्यादिः । ननु सेक सीक सृपित्यादिना दन्त्याजन्तसादीनां
सूह्न्यादित्वविधानात् कथमयं दन्त्यादिरिति चेन्न तत्रैव स्वप-
ग्रहणेन दन्त्याजन्तसादीनाञ्च क्वचित् दन्त्यादित्वसूचनात् । अन्यथा
स्वपेर्दन्त्यकारान्तसादित्वेनैव सिद्धे तत्र तस्य पृथक्ग्रहणमनर्थकं
स्यात् । तेन सान्त्व सामत्क सान्त्वने इत्यादीनामजन्तसादित्वेऽपि
दन्त्यादित्वं सिद्धम् । न च स्वपेर्वकारस्य कथं दन्त्यत्वमिति वाच्यम्,
उट्टौ चत्न विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विजानी-
यात् तदन्यो वर्ग्य उच्यते इति स्वरसात् । म—तिटकयिषति,
तिस्रकयिषति । (१) ।

५३ । सीक कि व्यामृशि (सीक, चु, भ्वा, प) कि—सीकयति,
सीकति । व्यामृशि स्पर्शे । प्रमाणन्तु तालव्यादौ दृश्यम् । (२) ।

५३ । सीकृड सेके (सीक, भ्वा, षा) ष—असिसीकत् ।
ड—सीकते ।

५४ । स्वकि ड गत्या } (स्वङ्क, भ्वा, षा)

५५ । स्वस्कृड च गत्यां } (स्वस्कृ, भ्वा, षा)

हौ कमाट्रेफवकारयुक्तादी, शेषो दन्त्यसोपधः । इ—स्वङ्कयते ।

(१) अत्र योपदेशाभावादकृतसकारतया जिह्वो खेरितिनियमविषयत्वेऽपि
किनादित्यनेन धत्वं न स्यादिति समन्तपदोदाहरणतात्पर्यम् ।

(२) व्यामर्शशब्द स्पर्शार्थ इति शीक कि व्यामर्शे च इत्यत्र प्रमाणीकृतमित्यर्थः ।

ड—खड्गते, खस्कुते । घकारात् सीक ड च (गत्यामित्यर्थः) ।

५६ । खेक ड् गत्यां } (खेक, भ्या, चा)

५७ । सेक ड् इत्यपि } (सेक, भ्या, चा)

च—असिखेकत्, असिसेकत् । ड—खेकते, सेकते । इतिशब्दः
पादपूरणार्थः । अपिशब्दात् गत्याम् ।

हिक्क ज् कूजेऽथ हिक्क क् ड हिंसे कान्तोनपटिका ।

५८ । हिक्कज् कूजे (हिक्क, भ्या, उ) कोपधः । ज—हिक्कति
हिक्कते । कूजोऽध्यक्तशब्दः । हिक्कायामेवेति भट्टमल्लः । हिक्कति
लोकः ।

५८ । अथ हिक्क कड हिंसे (हिक्क, चु चा) कोपधः । क,
ड—हिक्कयते ।

कान्तोनपटिका ।

जनपट्टिरेव जनपटिका । (कान्ता चासौ जनपटिका चेति
विग्रहः । अथवा कान्तानां जनपटिका) अत्र संख्यायामेको
नास्तीति चिन्त्यम् । (१) ।

खान्तवर्गः ।

इखिखीख्युख्युखगतावोसृ शोपालमर्थयोः ।

(१) शोपदेनेन कान्ता घातव जनपट्टिरित्युक्तम् । परिगणनयात अटपञ्चाय-
ङ्गवन्तीति उधीभिर्भाव्यमिति ।

१ । इख गतौ	}	(इख, भ्रा, प)
१ । इखि गतौ		(इङ्ख, भ्रा, प)
२ । ईखि गतौ		(ईङ्ख, भ्रा, प)
३ । उखि गतौ		(उङ्ख, भ्रा, प)
३ । उख गतौ		(उख, भ्रा, प)

हावाद्यौ ङ्खादी, तृतीयो दीर्घादिः, शेषौ पञ्चमस्वरादी । पुनः पाठादाद्यो नेदनुबन्धः । (१) । एषति । इ—इङ्ख्रते । ईङ्ख्रते (२) उङ्ख्रते । ओषति ।

४ । ओषृ शोपालमर्थयोः (ओख, भ्रा, प) ञ्—मा भवान् ओषिषत् । अत्र द्वित्वात् प्राक्प्राप्तो ङ्ख षट्दित्त्वान्न स्यात् । शोपः स्नेहरहितीभावः । ओषति पङ्कमातपात् । अलमर्थो रूपणं सामर्थ्यं निवारणञ्च ।

कख्मे ककख खकख हासे शख् गतौ द्राख धाखृत् ।
'ओखार्थे' नख् मख् सखि रखि रख् रिखि सर्पणे ॥

५ । कख् मे हासे	}	(कख, भ्रा, प)
६ । ककख हासे		(ककख, भ्रा, प)
७ । खकख हासे		(खकख, भ्रा, प)

हावन्त्यौ कोपधौ । शेषः खादिः । म—कखति । ए—अकषीत् । ककखति । खकखति ।

(१) मूले इख इखि इति पाठे परोऽनुबन्ध इकारो न कथं पूर्वमेति
-घट्टानिराधार्यमिदं वचनम् ।

(२) नादभक्तौल्ये इत्युक्तं चातन्त्रपाठदृष्टौ ।

८ । णख् गतौ (णख, भ्वा, प) प्रणखति ।

९ । द्राख् ओखार्थे } (द्राख, भ्वा, प)

१० । भ्राख् तु ओखार्थे } (भ्राख, भ्वा, प)

आद्यो दन्त्यवर्गद्वितीयादिः । द्वौ रेफयुक्तौ । षट्—अदद्राखत्,
अदभ्राखत् । ओखार्थे शोपालमर्थयोरित्यर्थः ।

११ । नप् सर्पणे } (नप्, भ्वा, प)

१२ । मख् सर्पणे } (मख, भ्वा, प)

१२ । मखि सर्पणे } (मङ्, भ्वा, प)

१३ । रखि सर्पणे } (रङ्, भ्वा, प)

१३ । रख सर्पणे } (रख, भ्वा, प)

१४ । रिखि सर्पणे } (रिङ्, भ्वा, प)

द्वितीयद्वितीयायोद्यवर्गपञ्चमादी । प्रणखति । मखति । इ—
मङ्गयते । इ—रङ्गयते । रपति । इ—रिङ्गयते ।

राख् लाख् श्रोख् वृखिस् श लेखने लिखि लख् लखि ।

वखि वख् सृपि शाख् ज्ञाख् व्याप्तौ खान्तैकविंशतिः ॥

१५ । राख् ओखवत् } (राख, भ्वा, प)

१६ । लाख् ओखवत् } (लाख, भ्वा, प)

षट्—अररापत् । अललापत् । ओखवत् शोपालमर्थयोरित्यर्थः ।

१७ । लिष श लेखने (लिष, तु, प) श—लिपति पुस्तकं
लेखकः । अयं विभाषया कुटादिरिति केचित् तेन “लिपितुं
विश्वस्योऽपि शक्तिश्चानि”रिति, लिखितव्यं लेखितव्यं लिखनं
लेखनमित्यादि सिद्धम् ।

१७ । लिखि सृपि	}	(लिङ्, भ्वा, प)
१८ । लख सृपि		(लख, भ्वा, प)
१९ । लखि सृपि		(लङ्, भ्वा, प)
२० । यखि सृपि		(यङ्, भ्वा, प)
२१ । वख सृपि		(वख, भ्वा, प)

इ—लिङ्गते । लखति । इ—लङ्गते । इ—वङ्गते । वखति ।
सृपि गतौ ।

२० । शाखृ व्याप्तौ } (शाख, भ्वा, प)

२१ । ज्ञाखृ व्याप्तौ } (ज्ञाख, भ्वा, प)

द्वौ तालव्यादी । शेषोऽन्तःस्थत्वीयसुक्तः । ष्ट—अशशाखत् ।
अशशाखत् ।

खान्तैकविंशतिः ।

(खान्ताचासावेकविंशतिश्चेति विग्रहः) ।

गान्तवर्गः ।

अग्न वक्रगतेऽगीगि गत्यां कग्मे क्रियासु तु ।

१ । अग्न वक्रगते (अग, भ्वा, प) म—अगयति । अगति
सर्पः ।

१ । अगि गत्याम् } (अङ्, भ्वा, प)

२ । इगि गत्याम् } (इङ्, भ्वा, प)

शेषसृतीयस्वरादिः । इ—अङ्गते । इ—इङ्गते । इङ्गितम् ।

३ । कग्मे क्रियासु (कग, भ्वा, प) म—कगयति । ए—
अकगीत् । क्रियासु क्रियासात्ते । कगति लोकाः गच्छतीत्याद्यर्थः ।

जुगि त्यागे व्रगि गते त्वगि कम्पे गते तगि ।
स्खलने च तिग्नहिंसास्कन्दयोर्मगि सर्पणे ॥

४ । जुगि त्यागे (जुङ्, भ्रा, प) इ—जुङ्गते ।

५ । व्रगि गते (व्रङ्, भ्रा, प) इ—व्रङ्गते ।

६ । त्वगि कम्पे गते (त्वङ्, भ्रा, प) वकारमध्यः । इ—
त्वङ्गते । कम्पखलनम् ।

७ । तगि स्खलने च (तङ्, भ्रा, प) इ—तङ्गते ।
चकारात् कम्पगत्योश्च ।

८ । तिग्न हिंसास्कन्दयोः (तिङ्, स्वा, प) न—तिङ्गोति ।
आस्कन्दः कैश्चिन्व मन्यते ।

९ । मगि सर्पणे (मङ्, भ्रा, प) इ—मङ्गते ।

मार्गिक् संस्कारे च मार्गिक्चन्वेपे युगि वर्जने ।

१० । मार्गिक् संस्कारे च (मार्गं, चु, प) क—मार्गयति ।
चकारात् सर्पणे च ।

१० । मार्गिक्चन्वेपे (मार्गं, चु, भ्रा, प) चन्वेपोऽनुसन्धानम् ।
कि—मार्गयति मार्गति गुणं गुणी । मार्गन्ता हे देहभावा-
नित्याब्जनेपदं गण्यतानित्यत्वात् । (वरं वरेण्यो वृषतेरमार्गी-
दिति भट्टिः । १।१२) ।

११ । युगि वर्जने (युङ्, भ्रा, प) चन्तःस्याद्यादिः । इ—
युङ्गते ।

रग्मे शङ्के रगक् रक्वात् रग्रिग् लिगि गतौ लिगिक् ।
चित्रे लगि गतौ खञ्जे लग्मे सङ्के लगक् रके ॥

१२ । रग्ने शङ्गे (रग, भ्रा, प) म—रगयति । ए—अर-
गीत् । शङ्गः शङ्गा । रगति रोगी कुपथ्येभ्यः ।

१२ । रगक् रक्वत् (रग, चु, प) क—रागयति । रक्वत्
खादाप्तोः । (रकधातोर्यथा खादापने अर्धौ तथास्यापीत्यर्थः) ।

१२ । रगि गतौ } (रङ्ग, भ्रा, प)

१३ । रिगि गतौ } (रिङ्ग, भ्रा, प)

१४ । लिगि गतौ } (लिङ्ग, भ्रा, प)

इ—रङ्गयते । इ—रिङ्गयते । इ—लिङ्गयते । (लक्ष्मीमालिङ्गति
स्नेहात् यः सदा धरणीपतिरिति हलायुधः । २४१) ।

१४ । लिगिक् चित्ते (लिङ्ग, चु, प) इ, क—लिङ्गयति
शब्दं स्त्रीपुंनपुंसकैः शाब्दिकं, चित्तं करोतीत्यर्थः । (आलिङ्गयति
रत्नांशुजालैश्च भणिकुट्टिममिति हलायुधः । २४१) ।

१५ । लगि गतौ खञ्जे (लङ्ग ; भ्रा, प) इ—लङ्गयते ।
खञ्जो गतिवैकल्यम् ।

१५ । लग्ने सङ्गे (लग, भ्रा, प) म—लगयति । ए—
अलगीत् । लगत्यधर चोष्ठे ।

१५ । लगक् रके (लग, चु, प) क—लागयति । रके
खादाप्तोः । (रकधातुवत् खादाप्तिरुत्तरार्थद्वयवाचक इत्यर्थः)
रके इति रकक् खाद आपाने इत्यस्य जेरनित्यत्वे भावेऽलि-
रूपम् ।

वगि खञ्जे वुगि त्यागे वल्ग अगि ज्ञगि व्रजे ।

१६ । वगि खञ्जे (वङ्ग, भ्रा, प) इ—वङ्गयते ।

१७ । वुगि त्यागे (वुङ्ग, भ्रा, प) इ—वुङ्गयते ।

गान्तवर्गः ।

- १८ । वला वजे } (वला, भ्वा, प)
 १९ । अगि वजे } (अङ्ग, भ्वा, प)
 २० । झगि वजे } (झङ्ग, भ्वा, प)

आद्योऽन्तःस्यट्तीयोपधः, शेषौ क्रमाद्रेफान्तःस्यट्तीययुक्तताल-
 ध्यादी । वलाति । अयं भुतगताविति भट्टमल्लः । इ-अङ्गप्रते ।
 इ-झङ्गप्रते ।

पग ष्टग सग स्वग्मे संष्टतौ स्वगि सर्पणे ।

- २१ । पग्मे संष्टतौ } (पग, भ्वा, प)
 २२ । ष्टग्मे संष्टतौ } (ष्टग, भ्वा, प)
 २३ । सग्मे संष्टतौ } (सग, भ्वा, प)
 २४ । स्वग्मे संष्टतौ } (स्वग, भ्वा, प)

द्वावाद्यौ खर्हन्त्यादी, द्वितीयस्तमध्यः पयोगाट्टः, अन्यौ दन्त्यादी,
 शेषःस्यमध्यः । म-सिपगयिपति, तिष्टगयिपति, सिंसगयिपति,
 तिस्वगयिपति । ए-असगीत्, अस्तगीत्, अस्यगीत् । (असगी-
 दिति घोपदेशापोपदेशयोरुभयोरुदाहरणम्) द्वितीयो दन्त्यवर्ग-
 द्वितीयमध्य इति केचित् । (ष्टक इत्यत्र ष्टक इति केपाश्चिन्मत-
 मित्यर्थः) तिष्टगयिपति, अतिष्ठगत् ।

२५ । स्वगि सर्पणे (स्वङ्ग, भ्वा, प) वकारमध्यः । इ-
 स्वङ्गप्रते ।

ह्रग ह्रग्मे संवरणे गान्ताः स्युः सप्तविंशतिः ।

- २६ । ह्रग्मे संवरणे } (ह्रग, भ्वा, प)
 २७ । ह्रग्मे संवरणे } (ह्रङ्ग, भ्वा, प)

द्वौ कमाद्रेफान्तःस्थलतीयमध्यौ । म—ङ्गयति, ह्ङ्गयति ।
ए—अङ्गगीत्, अह्ङ्गगीत् ।

गान्ताः स्युः सप्तविंशतिः ।

घान्तवर्गः ।

अर्घ मूल्ये ऽधि ङ गतौ निन्दारन्मजवेष्वथ ।

स्याद् गग्घ घग्घ हसने चव तिघ् दघ्न घातने ।

१ । अर्घ मूल्ये (अर्घ, म्वा, प) अर्घति गा गोपः । (मूल्यं कयणम्) ।

२ । अधिङ् गतौ निन्दारन्मजवेषु (अङ्घ, म्वा, ष्वा) इ—
अङ्घते । ङ—अङ्घते । जवो वेगगतिः । अङ्घते वायुर्वेगेन
गच्छतीत्यर्थः । जवे एव कौचित् पठ्यते ।

३ । अथ स्याद् गग्घ हसने } (गग्घ, म्वा, प)

४ । घग्घ हसने } (घग्घ, म्वा, प)

अथ शब्द आनन्तर्ये । द्वौ कण्ठप्रवर्गलृतीयोपधौ । गग्घति ।
घग्घति ।

५ । चघ्न घातने } (चघ, स्वा, प)

६ । तिघ्न घातने } (तिघ, स्वा, प)

७ । दघ्न घातने } (दघ, स्वा, प)

न—चघ्नोति, तिघ्नोति, दघ्नोति । दघ घाते इति जीमराः
पठन्ति । तदेकवाक्यत्वे कर्त्तव्ये घातनमिति हन्त्यस्य पादिक
पुरादित्वेन (१) हन्तेः स्वार्यञौ रूपं बोध्यं जननमित्यर्थः । किञ्च

चिंसन इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ घातनपाठो चिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न
वेति काकदण्डान्वेषणवद्विफलं, तयाग्यामेव कातन्वाद्यसमातत्वात् ।

दधि त्यागेऽवने द्राष्ट ड अमायामशक्तिपु ।

८ । दधि त्यागेऽवने (दड्घ, भ्वा, प) इ—दङ्घते । अयनं
रक्षणम् ।

९ । द्राष्ट ड अमायामशक्तिपु (द्राघ, भ्वा, घ्रा) अमः स्वेदः,
आयामो दीर्घकरणं, शक्ति सामर्थ्यम् । ऋ—अद्द्राघत् । ड—
द्राघते जनः, खिद्यतीत्यर्थः । द्राघते वस्त्रं जनो दीर्घं करोती-
त्यर्थः । द्राघते धावितुं वाजी, समर्थः स्यादित्यर्थः । (द्राघते
वपुरत्यर्थं वद्वियोगे घृगीदृशामिति हलाद्युधः । १०९) (१)

डधाष्ट शक्तौ मघिड कैतवाध्यर्थयोर्मघि ।

भूपे रघिक् भासि रघिङ् गमने राघ लाष्टड ।

शक्तौ लघिङ्ङभुग्गत्योर्लघि शोपे लघिक् त्विपि ।

१० । डधाष्ट शक्तौ (ध्राघ, भ्वा, घ्रा) ड—धाघते । ऋ—
अद्धाघत् ।

११ । मघिड कैतवाध्यर्थयोः (मङ्घ, भ्वा, घ्रा) कैतवमिह
कितवकिया अक्षकीडनादिः । इ—मङ्घते । ड—मङ्घते अक्षैः
कितवः । अध्यर्थो गतिनिन्दारम्भजवाः । (२) कैतवजघयोरेवाय-
मिति केचित् ।

(१) कविरहस्ये १०९ श्लोके द्राघतेति परस्मैपदप्रयोगोऽप्यस्ति तत् सुधीभि-
र्भाष्यम् ।

(२) अघिड गतौ निन्दारम्भजवेति प्रायुक्तत्वात् ।

११ । मधि भूषे (मङ्ग, भ्वा, प) इ—मङ्गते ।

१२ । रधिक् भासि (रङ्ग, चु, प) इ, क—रङ्गयति ।
भासि दीप्तौ ।

१२ । रधिङ् गमने (रङ्ग, भ्वा, षा) इ—रङ्गते । ङ—
रङ्गते । (१)

१३ । राष्ट ङ शक्तौ } (राष, भ्वा, षा)

१४ । लाष्ट ङ शक्तौ } (लाष, भ्वा, षा)

ऋ—अरराषत् । अललाषत् । ङ—राषते । लाषते । शक्ति
सामर्थ्यम् ।

१५ । लधिङ् अमुग्गत्योः (लङ्ग, भ्वा, षा) इ—लङ्गते ।
ङ—लङ्गते । अमुक् भोजनाभावः । तथाच “ये गुणा लङ्गते
प्रोक्तास्ते गुणा लङ्गभोजन” इति वैदिकम् । लङ्गते उपवासे
इत्यर्थः ।

१५ । लधि शोषे (लङ्ग, भ्वा, प) इ—लङ्गते । शोष
इहाल्पीकरणम् । “य व्याधिरतिदीप्ताग्निं कदाचिच्च न
लङ्गती”ति हलाद्युध. । ६७ । गतावप्ययं “अन्ये त्वलङ्गिषु
शैलानि”ति भट्टौ । १५।३० ।

१५ । लधिक् त्विपि (लङ्ग, चु, प) इ, क—लङ्गयति ।
त्विपि दीप्तौ ।

वधि ङ्ङ्थर्यके शिध्याघाणे श्लाघृ ङ कत्यने ।

(१) रङ्गते रेफादिरय, उष्णादी रङ्गरित्युक्त कातन्त्रघातहत्तौ । मङ्गिनर्येन
त अवेष्ट्य धातोर्गभनार्थमर्थविज्ञकार नाम्ना रङ्गमात्मसम्भवमित्यस्यटीकायां वधि
धातुना निष्पादित ।

१६ । वधिङ् अघ्यथके (वद्, ध्वा, ध्वा) इ—वद्भृते ।
 ङ—वद्भृते । अघ्यर्थको गतिनिन्दारम्भजवाः । (अघ्यर्थोना सम्भृ
 इति कणि अघ्यर्थकः) जये एष कैचित् पठ्यते । (?)

१७ । शिष्याघाणे (शिङ्, ध्वा, प) इ—शिङ्भृते ।
 (शिरस्युपशिषिङ् च, इन्द्रजितं रावण इति शेषः, इति भट्टि
 । १४ । ५२ ।) ।

१८ । ज्ञाघ ङ कत्यने (ज्ञाघ, ध्वा, ध्वा) अन्तःस्यटतीव-
 युक्ततालव्यादिः । कत्यनं प्रयंसा । ङ—अयद्ज्ञाघत् । ङ—ज्ञाघते
 गुणिनं गुणी । (ज्ञाघमानः परस्त्रीभ्यस्तवागाद्वाचसाधिप
 इति भट्टिः । ८ । ७२) ।

✽

टिघ्न डास्कदि पघ् सघ्न हिंसे घान्तास्तु विंशतिः ।

१९ । टिघ्न डास्कदि (टिघ, स्वा, ध्वा) आस्कत् आस्कन्दनम्
 (आकमणम्) अभियोग इति भट्टमस्रः । न, ङ—स्निग्धते
 (शत्रुं वली) । (२) तिष्टिषे ।

२० । पघ्न हिंसे } (पघ, स्वा, प)

२० । सघ्न हिंसे } (सघ, स्वा, प)

शेषो दन्त्यादिः । न—सघ्नोति । असीपघत्, असीसघत् ।

घान्तास्तु विंशतिः ।

(१) अघि वधि गत्याक्षेपे । गत्याक्षेपो नेगगतिरिति कातन्वधात् इत्तौ ।

(२) भूवे स्निग्धते नदीं पान्य इत्युदाहृतम् । तदर्थसद्भृतिभ्यु विन्ननोपेति ।

चान्तवर्गः ।

अर्चक् पूजे अर्च चाचि चाचि जच् जु गतेऽञ्चु च ।
 श्लिष्टोक्तौ चाञ्च क व्यक्ता वुचि र्थ्य समवायने ॥

१ । अर्चक् पूजे (अर्च, चु, प) क—अर्चयति । गोवर्द्धन-
 स्विसममात्मनेपदिन मत्वा “विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती”त्यादि
 ख्वलितमित्याह ।

१ । जञ्च च (अर्च, भ्रा, उ) ज—अर्चति अर्चते । चकारात्
 पूजे । (प्राणर्चुरर्चर्षा जगदर्चनीयमिति भट्टौ ।२।२०। भक्त्यार्चयति
 यो विप्रान् गुरुन् देवास्तथाञ्चेति । अर्चन्ते चरणौ यस्य मौलि-
 रत्नाशुभिर्नृषा इत्युभयत्र चलायुषः ।।१६।) ।

२ । अचि च (अच, भ्रा, प) इ—अक्षरते । चकारात् पूजे ।
 अक्षु गतिपूजनयोरिति पूजार्थो यः स एवायम् । इदित्पाठः
 पूजाया न लोपाभावार्यः । उदनुबन्धाभावश्च (१) लुप्तवसपूजार्था-
 श्चेत्यादिना क्ताप्रत्ययस्य निष्ठायाच नित्येभ्यविधानात् ।

२ । अचि ज् गते } (अच, भ्रा, उ)

२ । अच् जु गते } (अच्, भ्रा, उ) इ—अक्षरते ।

ज—अर्चति अर्चते । ज—अर्चति अर्चते । उ—अचित्या अक्ता ।
 (न्यश्चते प्रत्यर्चमोक्षो वक्ष्याग्रश्चन्ति चारय इति चलायुषः ।।२३।)

(१) गृधरोक्षे अक्षुगतिपूजनयोरित्युक्तवताचार्येण मन्थेन पूजार्थे च
 उदनुबन्ध एव एवाह्वातः पठितः । अत्र तु पूजार्थे उदनुबन्धो बाधोति
 तद्विरोधमाह्वयः उदनुबन्धाभावश्चेति । पूजार्थेनाह्वातो लुप्तवसनेन
 क्ताप्रत्ययस्य नित्येभ्यविधानमागच्छीदगच्छा मन्थेन उदनुबन्धेन मन्थेनाह
 भातनेवात्मनः कर्तव्ये अन्तया अक्षु मन्थे । अक्षु पूजे इति मन्थेनाह्वयगोचरेण
 इति ।

२ । अक्षु च ग्निटोक्तौ च (अक्षु, भ्या, प) (अक्षति शक-
टम्) उ—अक्षित्वा अक्षा । अक्षु चेति चकारात् पूर्वो च ग्निटो-
क्तौ । ग्निटोक्तौ चेति चकारादक्षु गते च । ग्निटोक्तिरव्यक्तगन्धः ।

३ । अक्ष क व्यक्तौ (अक्ष, खु, प) व्यक्तिरिष्ट विशेषणं
(विग्रिणीकरणम्) क—अक्षयति बुद्धिं सुधीः विशिनटीत्यर्थः ।
(अक्षयन्ति, सदा यक्ष गुणाः सर्वातिगायिन इति ज्ञेयायुधः ।
१२३) ।

४ । उच्यते समवायने (उच, दि, प) ऊखादिः । इर्—
औचत् औचीत् । अयं पुपादिरिति दुर्गः । (समवायनं मेलनम्)
उच्यति केगः स्नानात् ।

कृच् श नुत्यां कुच ज्ञोषपर्ककौटिल्यलेखने ।

५ । कृच् श नुत्याम् (कृच, उदा, प) श—कृचति । आनर्त्त ।

६ । कुच ज् रोषपर्ककौटिल्यलेखने (कुच, भ्रा, प) ज—
कोचः कुचः । रोषः कियान्निरोधः जडोभाव इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थ
एव प्रायो वर्तते । यस्मिन् समुदिते राञ्जि जनः सङ्कोचति क्षिता-
यिति ज्ञेयायुधः । १४० । (१) पर्कः सम्पर्कः ।

कुच् तारशब्दे कुच शि सङ्कोचे कच् रवे कचि ।

कच् ङ बन्धत्विपोः क्रुञ्च गत्यां कुञ्च च वक्रणे ।

तौच्छे खच ग् भूतिपूत्योरुत्पत्तौ ग्लुञ्चु दुर्गतौ ॥

६ । कुच तारशब्दे (कुच, भ्रा, प) तारशब्द उच्चैःशब्दः ।
कोचति ढक्का । भट्टमण्डस्तु तारे शब्दे च कोचतीति नानार्थे पठति ।
तन्मते तारशिक्षणता । कोचति काश्चीं वणिक् चिक्षणयतीत्यर्थः ।

(१) समुदिते इत्यत्र समुदिते इति जन इत्यत्र तम इति च कचित् पाठ ।

११ । ग्लुष्णु इर्गतौ (ग्लुष्ण, भ्वा, प) अन्तःस्यत्तीययुक्त-
पञ्चमस्वरी । उ—ग्लुष्वित्वा ग्लुक्ता । इर्—अग्लुषत् अग्लुषीत् ।

ग्लुच ग्लुचिर् चौर्ये च चञ्चितौ चर्च्च केङ्समः ।

१२ । ग्लुचिर् चौर्ये च } (ग्लुच, भ्वा, प)

१३ । ग्लुचिर् चौर्ये च } (ग्लुच, भ्वा, प)

द्वौ कमाद्रेफान्तःस्यत्तीययुक्तपञ्चमस्वरिणौ । इर्—अग्लुषत् अग्लु-
षीत् । अग्लुचत् अग्लुचीत् । उ—ग्लुषित्वा ग्लुक्ता । ग्लुषित्वा
ग्लुक्ता । घकारात् गतौ च ।

१४ । चञ्चितौ (चञ्च, भ्वा, प) उ—चञ्चित्वा चक्ता । इति
र्गतिः । (चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य
स्योधनस्येति वेणीसंघारम्) ।

१५ । चर्च्च केङ्समः (चर्च्च, पु, प) इङ्समः अध्ययने
(चर्च्चघातः अधीङ्ल अध्ययने इतिगणपठितस्य इङ्घातोः
समानार्थक इत्यर्थः) ।

चर्च्च जर्च्च भर्च्च शुक्तौ भर्त्से तन्चु ध सङ्कुचि ।

१५ । चर्च्च शुक्तौ भर्त्से } (चर्च्च, तु, प)

१६ । जर्च्च शुक्तौ भर्त्से } (जर्च्च, तु, प)

१७ । भर्च्च शुक्तौ भर्त्से } (भर्च्च, तु, प)

तयो रेफोपधाः । श—चर्च्चती चर्च्चन्ती । जर्च्चती जर्च्चन्ती ।
भर्च्चती भर्च्चन्ती । गुणस्यानरहितानां तदादिपाठफलन्तु शतन्ता-
नामादीपोरिति सुणो विभाषा, वेदेषुञ्चारणभेदश्च । भर्त्से-
स्तर्जनम् ।

१८ । तन्चु ध सङ्घवि (तन्च, रुधा, प) उ—तद्धित्वा
तक्षा । ध—तनन्विम व्योम विस्तृतम् ।

तन्च् त्वञ्चितौ त्वच् श इत्यां पिञ्चक् छेदे ङु औप्पच ।
पाके पचौ ङ पचि ङ व्यक्तीकारे पचिक् ततौ ।

१८ । तन्चु इतौ } (तन्च, भ्वा, प)

१९ । त्वन्चु इतौ } (त्वन्च, भ्वा, प)

शेषो वकारयुक्तः । उ—तद्धित्वा तक्षा । त्वद्धित्वा तक्षा । इति
गतिः ।

२० । त्वच् श इत्याम् (त्वच, तु, प) वकारयुक्तो दन्त्यवर्गा-
द्यादिः । श—त्वचन्ती त्वचती । इतिः संवरणम् । त्वचति
कवचेन वीरः । (त्वचति आटणोतीति त्वक्, त्वचेः क्तिप्) ।

२१ । पिञ्चक् छेदे (पिञ्च, चु, प) चङ्घान्तः । क—पिञ्च-
यति । (नागसीसकयोगेष्टवध्राणि तपुपिञ्चटमित्यमरः । पिञ्चाते
कुव्यते इति शकटादिभ्योऽटन्विति क्षीरस्वामी) ।

२२ । ङु औप् पच पाके (पच, भ्वा, उ) पाको विकृतिचतु
कूलव्यापारः । ङु—पङ्क्तिमम् । ङ—पचति पचते तण्डुलानोदनं
लोकः । औ—पक्ता । प—पचा ।

२२ । पचौ ङ व्यक्तीकारे } (पच, भ्वा, ध्वा)

२२ । पचि ङ व्यक्तीकारे } (पच, भ्वा, ध्वा) औ—पक्ता ।

ङ—पचते । इ—पञ्चते । ङ—पञ्चते स्वगुणं भिद्युक्तः ।

(यो वाग्मी वादिना मध्ये वाचमुच्चैः प्रपञ्चते इति जलायुधः । १४७) ।

२२ । पचिक् ततौ (पच, चु, प) ततिर्विस्तारः । इ, क—
पञ्चयति धीरो ग्रन्थार्थम् । (प्रपञ्चयन्ति यत्कीर्तिं दिङ्मुखेषु महा-
जना इति जलायुधः । १४७) ।

एच् कि संयमने एच् धी च सम्पर्के एचील् ङ च ।

२३ । एच् कि संयमने (एच, चु, भ्वा, प) संयमनं बन्धनम् ।
कि—पञ्चयति पञ्चति इष्टं राजा ।

२३ । एच् धी च सम्पर्के (एच, रुधा, प) सम्पर्क इह
सम्पृक्तीकरणं सम्पृक्तीभावश्च । ध—एणक्ति धनुषा शरम् ।
सम्पृणक्ति न पापिभिरिति हलायुधः । २८ । ई—एक्तः । पपञ्च ।
(वाग्यार्थादिव सम्पृक्तादिति रहुः) चकारात् एच कि च (धौराटिक-
एच्धातुरपि सम्पर्कार्थक इत्यर्थः । तथाच—सम्पञ्चयति न
क्षुद्रैर्न सम्पञ्चति वक्षकैरिति हलायुधः । २८) ।

२३ । एचील् ङ च (एच, अदा, षा) ई—एक्तः । ङ,
ङ—एक्ते । परीष्टयते । चकारात् सम्पर्के । सचेह सम्पृक्तीभावः ।
सम्पृक्ते नाभिगसौर्ध्व इति हलायुधः । २८ । सम्पृक्ते मधुना घूर्णे
भिषगिति तु चान्तभूतश्रयत्वादिति चतुर्भुजः ।

मचि डुच्छ्राय एत्यर्चाभाःसु मच् ङ च कल्कने ।
दग्ने शाख्ये मुच् मुचिङ् च मुक्क मोक्षे मुच् लृष् पञ्जौ ।
मोक्षे मुच् म्लुच् इर्गत्यां मुञ्च म्लुञ्च मञ्च मुञ्च च ॥

२४ । मचिडुच्छ्रायएत्यर्चाभाःसु (मच, भ्वा, षा) इ—
मश्नते । ङ—मश्नते । उच्छ्राय उञ्चीभावः । (इतिधारणां,
भादीप्तिः । शयनं मक्षपर्यङ्केत्यमरः) ।

२४ । मच् ङ च कल्कने दग्ने शाख्ये (मच, भ्वा, षा)
कल्कनमिति कल्कं करोतीति औ रूपं घूर्णाकरणमित्यर्थः ।
ङ—मश्नते तण्डुलं शिला । चकारात् मचि ङ च (मचिधातु-
रपि कल्कनदग्नायाख्येष्वर्थेषु वर्त्तते इत्यर्थः) ।

२५ । सुच ङ च } (सुच, भ्वा, आ)

२५ । सुचि ङ च } (सुच, भ्वा, आ) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ ।

ङ—मोचते । इ—मुञ्चते । ङ—मुञ्चते । पुनः पाठात् पूर्वो
नेदित् । तथाच “एक एवेत् पाठवलाद्वाधोऽनेकेषु घातुषु । वाधे
लाघवमिष्टं हि स प्रति प्राक्प्रसक्ति इति शेषदेवः । अस्यार्थः—
(अनेकेषु) द्वयोर्वङ्गेषु घातुषु वा, पाठवलात्; एकेन निर्वाहेऽपि
सजातीयस्य पुनः पाठवलात्, एक एव (१) इत् वाध्यः सम्बन्धरहितः
कार्यः । हि यस्मात् वाधे सम्बन्धाभावे लाघवमिष्टम् । सर्व-
घातुना सम्बन्धे एकेनैवेष्टिसिद्धौ ष्यक्पाठो गौरवमिति सम्बन्धा-
भावे लाघवम् (२) । स वाधः प्रति प्राक्प्रसक्तिः (प्राक्प्रसक्तिर्यस्य
स तं प्रति भवतीति शेषः) पूर्वप्रसक्तस्यानुबन्धस्य पूर्वप्रसक्तेन घातुना
सम्बन्धो नास्तीति । यत्र तु एकेन (घातुना) निर्वाहे न स्यात् तत्र
एकोऽपि (अनुबन्धः) न वाध्यते इति बोध्यम् । तेन भ्रमिर्, भ्रम्य,
भ्रमुजण चाले इत्यादौ सर्वानुबन्धाः पूर्वस्य स्युरेव । चकारात्
कल्कान दम्भयाद्येषु ।

२५ । सुच क मोचे (सुच, चु, प) क—मोचयति । मोच-
स्यागः । (यच्च प्रमोचयति पापचयञ्च काये इति इलायुधः । ४८) ।

२५ । सुच् ङ शपञौ मोचे (सुच, तुदा, च) मोचस्यागः ।
ङ—अमुचत् । श, प, ज—मुञ्चति मुञ्चते धनं दाता । औ—

(१) एकारेण ङकारोऽत्र पूर्वस्य न बाध्य इत्यर्थः ।

(२) यत्र सुचि ङ च इत्यस्य ङकारेण सङ्घसुच ङ च इत्यस्य यदि सम्बन्धः
स्यात्तदा हावभ्यात्मनेपदिनौ सञ्चधात्वात् स्यातां । तर्हि ष्यक् पाठः गौरवत्त्वरूपे
गौरवभावइति । तत्सम्बन्धाभावे तु तथाविधगौरवभावाद्वाधवमिति तात्पर्यं
बोध्यम् ।

मोक्षा । बन्धनरहितीभावेऽकर्माकोऽयम् । आलानात् सुक्तो गजः,
अत्र कर्त्तरि क्तः । एवं पापात् सुक्त इत्यादौ पापबन्धनात् सुक्त इत्यर्थः ।

२६ । स्तुचु इर् गत्याम् } (स्तुच, भ्रा, प)

२७ । स्तुचु इर् गत्याम् } (स्तुच, भ्रा, प) द्वौ कमा-

द्रेफान्तःस्यऽतृतीययुक्तौ । उ—स्तोचिवा स्तुक्ता, स्तोचिवा स्तुक्ता ।

इर्—अस्तुचत् अस्तोचीत् । अस्तुचत् अस्तोचीत् ।

२८ । स्तुञ्च च } (स्तुञ्च, भ्रा, प)

२९ । स्तुञ्च च } (स्तुञ्च, भ्रा, प)

३० । मञ्च च } (मञ्च, भ्रा, प)

३१ । मुञ्च च } (मुञ्च, भ्रा, प)

द्वावाद्यौ कमाद्रेफान्तःस्यऽतृतीययुक्तादौ । तृतीय आद्यस्वरी ।

अन्ये पञ्चमस्वरिणः । सर्वे ओष्ठवर्गशेषाद्या नोपधाः । उ—

स्तुञ्चिवा स्तुक्ता । स्तुञ्चिवा स्तुक्ता । मञ्चिवा मक्ता । मुञ्चिवा

मुक्ता । चकारात् गत्याम् । कातन्त्रादौ द्वितीयो न दृश्यते ।

रेफयुक्ताद्यस्वरी मञ्च इत्यधिकोऽपि दृश्यते ।

टु डु याचृञ् याचने रिच् कि सम्पर्कवियोगयोः ।

३२ । टुडु याचृञ् याचने (याच, भ्रा, उ) याचनमात्मने

दानार्थं प्रेरणम् । टु—याचयुः । डु—याचितिमम् । चृ—

अथयाचत् । ज याचति याचते नृपं भूमिं विप्रः । ग्रहणार्थं

प्रेरणोऽपि—याचति वित्तं गुरवे शिष्यः ।

३३ । रिच् कि सम्पर्कवियोगयोः (रिच, चु, भ्रा, प) कि—

रेचयति रेचति । रिङ्गे रिपुर्यदाकान्तो धनैर्मन्त्रैश्च रेचति ।

रेचयन्ति च यन्मारीनयनान्यशुवारिभिरिति इलायुधः । ६८ ।

रिचिर्जधौ विरेके रुच् ङ ल् प्रीतिप्रकाशयोः ।

३३ । रिचिर्जधौ विरेके (रिच, रुधा, ङ) विरेक' पौनः-
पुन्येन पुरीपोत्सर्ग इति चतुर्भुजः । इर्—अरिचत् अरैचीत् ।
ञ, ध—रिणक्ति रिङ्गे अतिसारकी । औ—रेक्ता । (हलायुधो-
दाहरणन्तु प्राक्दर्शितम्) ।

३४ । रुच् ङ ल् प्रीतिप्रकाशयो. (रुच्, भ्रा, षा) प्रीति-
रिचानुरागविशेषः । यत्र यस्यानुरागस्तस्य सम्प्रदानत्वम् । ङ—
रोचतेऽन् वुभुचवे । ल्—अरुचत् । (इयमिष्टगुणाय रोचता
रुचिरार्था भवतेऽपि भारतौति भारविः । २।५) ।

लोचृक् भासि लोचृ डीच्चे लुञ्चापनयने वचौ ।
वाचि वच् कच सन्देशे वचौ वाचि विचिर्लिधौञ् ।
ष्टयक्त्वे व्यचशि व्याजे सम्बन्धे कङ् वञ्च वञ्चने ॥

३५ । लोचृक् भासि (लोच, चु, प) ष्ट—अलुलोचत् ।
क—लोचयति । भासि दीप्तौ । तथाच चुरादौ (कातन्त्रे इति
शेषः) षट् पुट लृट् तजि पिजि लजि भजि लधि त्रसि पिंसि
कुसि (१) दशि षट् घटि वृहि वर्ह वेल्ह गुप धूप विच्छ चीव
पुय लोक् लोचृ षट् कुप तर्क वृधु वृत् भासार्या इति प्राञ्च ।
भासार्या दीप्तार्या इति धातुप्रदीपः । स्वमतेऽपि तर्ककदीप्ता-
वित्यादिषु स्फुटनिर्देशादूनविंशदेते दीप्तार्या एव । किन्तु पुरुषो-
त्तमशरणदेवौ भाषार्या इति अर्द्धन्यपकारं सत्या एतान्
वचनार्थानाहत ।

३५ । लोचृ डीच्चे (लोच, भ्रा, आ) ईजः पर्यालोचनं
प्रणिधानमिति यावत् । ष्ट—अलुतोचत् । ड—लोचते कार्यं
सुधी । (आलोचते सदा नीतिमिति हलायुधः । २४८) ।

३६ । लुष्ठापनयने (लुष्ठ, भ्रा, प) (अपनयनं दूरीकरणम्)
सोऽलुष्ठीत् कर्णनासिकमिति भट्टिः । १५।५७ ।

३७ । वचौ वाचि (वच, भ्रा, प) औ—वक्ता । अयं सेमि-
त्येके । वचिता । न वचत्यशृतं वच इति हलायुधः । ६४ ।

३७ । वचक् व सन्देगे (वच, चु, प) सन्देगो वचनविशेषः ।
वाचयत्यखिला लिपिमिति हलायुधः । ६४ । चकारात् वचौच
(सन्देगार्थक इत्यर्थः) ।

३७ । वचौ वाचि (वच, अदा, प) ल—यक्ति । औ वक्ता ।
नान्यन्त्रोर्वचः प्रयोग इति जौमराः । अस्यादन्तिविभक्तिर्न
प्रयुज्यते इत्यालङ्कारिकाः ।

३८ । विचिर्लिं धौञ् पृथक्त्वे (विच, जुहो, रुधा, उ)
डूर्—अविचत् आवेत्तीत् । नि, ज—वेवेक्ति वेविक्ते मूर्खात्
परिहृत पृथक् स्यादित्यर्थः । विज इति जान्तो यः स एव चान्तो-
ऽपि पठ्यते कस्यचिदनुरोधात् । तेन निजा खेरेणुरित्यस्य वृत्तौ
विजप्रहणेनैवास्य ग्रहणात् खेर्गुणः । घ, ज—विनक्ति विङ्के ।
विधिनच्मि दिवः सुरानिति भट्टिः । ६।३६ । पृथक्करोमीत्यर्थः ।
औ—वेक्ता ।

३९ । व्यच शि व्याजे सम्बन्धे (१) (व्यच, तुदा, प) व्यच-

(१) सम्बन्धे इत्यत्र सम्बन्धे इति क्वचित् पाठः । पाणिनीये कातन्धे च
व्यच व्याजीकरणे इत्येक एवार्थः पठितः ।

खलः । शि—विचति सन्तं खलखलयतीत्यर्थः । अविचीत्
(अत्र व्यचोजिरञ्जिदसीति जिः) विध्याच ।

४० । कड वक्ष वक्षने (वक्ष, चु, चा) वक्षनं विसंवादः । मित्या-
कथनमिति परस्मिन् ; क, ड—वक्षयते साधुं नीचः (यो न
वक्षयते किञ्चित् सदा सत्यपरायण इति हलायुधः । १७१) ।

वञ्चु गत्यां वर्ज्जङ् दीप्तौ वञ्चूश् छेदे वृचोध् वृतौ ।

४० । वक्ष्ण गत्याम् (वक्ष, भ्रा, प) ष—वञ्चिता वक्त्रा ।

४१ । वर्ज्जङ् दीप्तौ (वर्ज्ज, भ्रा, चा) ङ—वर्ज्जते । (वर्ज्ज-
सोजः । (१) ।

४२ । वञ्चूश्छेदे (वक्ष, तदा, प) दन्त्यसोपधः, चयोगा-
त्तालभ्यः । तेन किंपि शङ्काजेति षडि निमित्ताभावे नैमित्तिक-
स्याप्यभाव इति न्यायात्तालभ्यस्य दन्त्यत्वे सयोगादेः सस्य लोपि
सुष्टट् इति । तथाच—“न कारणावतुस्वारपञ्चमौ भ्रलि घातपु ।
सकारजः शकारश्च पाट्टवर्गस्तवर्गज” इति वोपदेवः । अस्यार्थः—
घातपु मध्ये भ्रलि भ्रसि परे अनुस्वारपञ्चमौ नकारजौ ज्ञेयौ,
तालभ्यशकारश्च दन्त्यसकारजातः, मृद्वन्यषकारात् परट्टवर्गेऽपि
तवर्गजातो ज्ञेय इति । एवं जिष्ठास्थाने इत्यादीनाञ्च थकारादि-
प्रकृतित्वे तस्थौ इत्यादि बोध्यम् । ङ—अवचीत् अत्राचीत् ।
श—वृचति । (वृचयते विद्यते इति वृचेः सकि वृच इत्यमर-
टीकायाम् । वञ्चुराजुषूर्णुश्चेति भट्टिः । १४।७७ । हरिराक्षसाः
परम्परमिति शेषः) ।

४३ । वृचोध् वृतौ (वृच, रुधा, प) ई—वृक्तः । ध—
वृणक्ति । वरीवृचते । वर्ज्जनायीवमित्येके ।

श्वच श्वच श्वचिङ् गत्यां श्वचङ् वाचि शुचिर्यञी ।
शौचे विशरणे क्लेदे शुच् शोके पच् ङ सेचने ॥

४४ । श्वचङ् गत्याम् } (श्वच, भ्रा, घ्रा)

४५ । श्वचिङ् गत्याम् } (श्वश्च, भ्रा, घ्रा)

४५ । श्वचिङ् गत्याम् } (शश्च, भ्रा, घ्रा) हावादौ

वकारयुक्तादौ । पुनः पाठादाद्योनेदनुबन्धः ङिवस्तु सर्व्वे । एक-
एवेत् पाठबलादिति नियमात् । किन्त्वत्र मध्यमोऽपीदनुबन्धो
भ्रान्तैः पद्यते तद्देयम्, अन्यथा आम्नेडितानुबन्धत्वादाद्यस्य ङानु-
बन्धानुपपत्तेः । ङ—श्वचते । इ—श्वश्चरते । शश्चते । ङ—
श्वश्चते । शश्चते ।

४५ । श्वचङ् वाचि (श्वच, भ्रा, घ्रा) ङ—श्वचते । (पुलो-
मजा शचीन्द्रानीत्यत्र श्वच व्यक्ताया वाचि अच्, गौरादित्वादी-
वित्यमरटीकायाम्) ।

४६ । शुचिर्यञी शौचे विशरणे क्लेदे (शुच, दिवा, उ)
शौचं शुद्धिः । विशरणं भेदः । क्लेद आर्द्रभावः । इर् अशुचत्
अशोचीत् । य, ज—शुच्यति शुच्यते लोकं स्नानात् । शुच्यति
गात्र धाणः । शुच्यति वस्त्रमम्भसा । ई—शुक्तः । शुचिर्
पूतीभावे इति प्राश्नः । रमानाद्यस्तु एतदनुरोधादेतानर्थान्
व्याख्याति । (१) ।

४६ । शुच् शोके (शुच, भ्रा, प) तालव्यादिः । शोचति ।
शोकं पुत्रादेरर्शनाद्दुःखानुभवः । किं शोचते हास्युदये वतास्त्रा-

(१) शौचे विशरणे क्लेदे पूतीभावोऽत्र कथ्यते इति बोधदेव इत्युक्तं
रमानाद्येन ।

निति भट्टिः । ३।१२। प्रियतमा मां शोचते इति महानाटके
गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । (१) ।

४७ । पच् ङ सेचने (पच, भ्रा, आ) मूर्द्धन्यादिः । ङ—
सचते जलं मेघः ।

पच् सम्बन्धे पञ्चगतौ पिच् पशौञ् चरणेष्टु च ।

ङ प्रसादे चकारान्ताः पञ्चाशत् समुदीरिताः ॥

४७ । पच् सम्बन्धे (पच्, भ्रा, प) सचति । (सक्तुः) (२) ।

३८ । पञ्च गतौ (पञ्च, भ्रा, प) सञ्चति ।

४९ । पिच पशौ ज चरणे (पिच, तुदा, उ) प, श. ज—
सिञ्चति सिञ्चते । औ—सेक्ता । सिपिचुरवनिमम्बुवाहा इति
भारविः ।

५० । ष्टुच ङ प्रसादे (ष्टुच, भ्रा, आ) मूर्द्धन्यादिस्तमथः ।
प्रसादः प्रसन्नीभावः । ङ—सोचते जलं शरदि । तोष्टुच्यते ।
पस्याधोमूर्द्धन्य ण इति केचित् सोचते सोणुच्यते ।

चकारान्ताः पञ्चाशत् समुदीरिताः ।

(चकारान्ता धातवः पञ्चाशत्संख्यकाः कथिताः) ।

(१) व्यतीहारे आत्मनेपदमिति कश्चित् पाठः ।

(२) हभवाये च दृश्यते ' ऋषि शासिगुणेन च यत् सचते ' इत्युक्तं कातन्त्र-
धातुदत्तौ । तत्र सम्बन्धार्थे आत्मनेपदित्येन पाठः सुधीभिर्भाव्यः ।

छान्तवर्गः ।

आख्यायामेऽथोच्छि शुञ्छे उच्छीश् वन्धसमापने ।
वर्ज्जनेऽतिक्रमेऽथर्च्छश् सूक्तौ गमनमोहयोः ॥

१ । आच्छि आयामे (आच्छ, आ, प) इत्यादौ (गणपाठे
एकारस्य) द्वित्वाभावः प्रकृतिभ्रमनिरासार्थः । इ—आच्छते ।
आयामोदीषकरणम् । आच्छति कटं शिल्पी । (तावदाच्छति
शतूणा नश्यता धूलिपङ्क्तितिरिति जलायुध । २१६) ।

२ । अथोच्छि शुञ्छे (उच्छ, तुदा, प) एतदाद्यास्त्वयो
ज्जसाद्या' । इ—उच्छते । श—उच्छन्ती उच्छती । उच्छ उहृत-
शस्यशेषापहरणम् । सुखम शस्यसुञ्छन्ति यद्देशे व्रतिनो हिजा
इति जलायुधः । (१) उच्छ स्फोटनमित्येके ।

२ । उच्छीश् वन्धसमापने वर्ज्जनेऽतिक्रमे (उच्छ, तुदा, प)
इ—उटः । श—उच्छन्ती उच्छती । चत्वारोऽर्थाः । समापने
उच्छति रात्रि' । भरण्या व्युटायामुपसि जनयामास तनयमिति ।
व्युटायाम समाप्तायामित्यर्थः ।

३ । अथर्च्छश् सूक्तौ गमनमोहयो (अर्च्छ, तुदा, प) श—
अर्च्छन्ती अर्च्छती । सूक्तिं कठिनीभावः, सूक्तिः काठिन्यकावयो-
रित्यमरात् । अर्च्छति घृतं कठिनं स्यादित्यर्थः । अर्च्छति दृष्टो

(१) उच्छि उच्छे । इतीयस्वराव्ययोऽम् । उच्छन् स्फोटनमित्येके ।
उहृतशस्यशेषापहरणमित्येके । सुखम शस्यसुञ्छन्ति यद्देशे व्रतिनो हिजा इति
जलायुध इत्येव कातन्नपादकृत्तावपि । रात्रिं शौटीन्मूर्च्छितान्ताज्जुत्सहित
कविरहस्ये न उच्यते यस्य उच्छन्ति यद्देशे व्रतिनो हिजा । मोच्छन्ति मधुटे-
नेयामसेन दीनता प्रजा इत्येव पाठो इत्येते ।

गच्छति मुह्यति वेत्यर्थः । मोहस्याने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राञ्चः ।
एच्छति दृढस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थ इति रमानायः ।

जर्ह भर्हश भर्त्सोक्तयोः प्रहौश् चीप्से अचो पिच्छ ।
मिच्छश् वाधे स्नेच्छकि देश्योक्तौ मुर्च्छा मोह उच्छये ॥

४ । जर्हश भर्त्सोक्तयोः { (जर्ह, तदा, प)

५ । भर्हश भर्त्सोक्तयोः { (भर्ह, तदा, प) श—जर्च्छन्ती
जर्च्छती । भर्च्छन्ती भर्च्छती । भर्त्सञ्जनम् ।

६ । प्रहौश् चीप्से (प्रह, तदा, प) चीप्सो ज्ञातमिच्छा,
ज्ञापक इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पादनात् । चौ—अप्राचीत् । श—
पृच्छति वार्त्तां गुरु शिष्यः । (प्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं
मुनिरिति रघौ । १ । ५८) ।

७ । अथो पिच्छश् वाधे { (पिच्छ, तदा, प)

८ । मिच्छश् वाधे { (मिच्छ, तदा, प) श—पिच्छन्ती
पिच्छती । मिच्छन्ती भिच्छती । बाधो विधतिः ।

९ । स्नेच्छ कि देश्योक्तौ (स्नेच्छ, चु, भ्वा, प) घन्तःस्यटतीय-
युक्तादिः । देश्या ग्राम्या लक्ष्मिदेश्योक्तिरसंस्कृतकथनमित्यर्थः ।
कि—स्नेच्छयति स्नेच्छति सूढ । घन्तर्वेषामसौ विद्वान् स्नेच्छति
धृतवतः । न स्नेच्छयति सर्वत्रो विवादे वादिभिः सहेति हला-
युधः । १२७ । अनेकार्थत्वादव्यक्त्यच्ऽपि । तथाच अथ स्निष्ट-
मविस्फटमित्यमरः । स्नेच्छ व्यक्ताया वाचीति प्राञ्चः । तत्र रमा-
नायस्तु “स्नेच्छति पटुर्व्यक्तं वदतीत्यर्थः । अव्यक्तायामिति पाठे
कुत्सितायां वाचीत्यर्थः । तत्त्वाद्दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्रायस्यं विरोधश्च नञर्थः पट्प्रकीर्तिता इति भाष्यवचनेन
नञोऽप्रायस्यर्थत्वा”दित्यन्तमाह ।

१० । मुच्छां मोह उच्छये (मुच्छ, भ्वा, प) पवर्गशेषादिर्ङ्क्षी ।
तेन क्विपि राच्छोर्लोप इति छलोपे मूः सुरौ सुरः । आ—मूर्च्छितं
मूर्त्तं तेन । प्रमूर्च्छितः प्रमूर्त्तः सः (भाषादिठे वा) मोहो ज्ञान-
रहितीभाषः । उच्छयो वृद्धिः । मूर्च्छति रोगः । मुमूर्च्छ सख्यं
रामस्य समानथसने हराविति रघु ।

युच्छ् प्रमादे लाच्छि लच्छ लक्षणे विच्छक त्विपि ।

११ । युच्छ् प्रमादे (युच्छ, भ्वा, प) अन्तःस्यप्रथमादिः पञ्चम-
स्वरी । प्रमादोऽनवधानता । युच्छति पापे साधु । ओद्यवर्गोद्यादि-
रिति रमानाथः । (पुच्छ इत्यर्थः) पचादित्वादिनि पुच्छो लाङ्गूलम् ।
ओद्यवर्गशेषादिरिति त्रिलोचनः । (मुच्छ इत्यर्थः) मुच्छति ।

१२ । लाच्छि लक्षणे } (लाच्छ, भ्वा, प)

१३ । लच्छ लक्षणे } (लच्छ, भ्वा, प) पूर्वो द्वितीय-
स्वरी । इ—लाच्छ्रते । लच्छति वृषं चक्रेण गोपः (चिद्भयुक्तं
करोतीत्यर्थः) (कलङ्काङ्गौ लाच्छ्रनष्टेत्यमरः) ।

१४ । विच्छक् त्विपि (विच्छ, चु, प) क—विच्छयति । त्विपि
दीप्तौ ।

विच्छश् गतौ वाच्छि कामे स्तुच्छं स्फुच्छात् विस्सृतौ ।

१४ । विच्छश् गतौ (विच्छ, तुदा, प) विच्छायति विच्छायते ।
आयान्तत्वाद्भयपदमिति षोपदेव । (सनः पमे धोर्शान्वायात्)
पक्षे य—विच्छति, विच्छन्ती, विच्छती । (यत्र विच्छति तद्गृहो
यत्र विच्छायति स्वयम् । विच्छायते ततोऽन्यत्र वृपतीना सुखा-
श्रयः । इति हलायुधः । १२०) । (१)

(१) विच्छायति तत्रासौ वृपतीना सुखाश्रयमिति पाठस्तु चिन्त्य ।

१५ । वाञ्छि कामे (वाञ्छ, भ्वा, प) इ—वाञ्छयते धनं जनेन ।

१६ । खुर्छा विस्सतौ } (खुर्छ, भ्वा, प)

१७ । स्फूर्छा विस्सतौ } (स्फूर्छ, भ्वा, प) द्वौ दन्यादी,

ऋस्विनौ, क्रमेण वकारौद्यवर्गद्वितीययुक्तौ च । क्षिपि खूः स्वरौ

खुरः । स्फूः स्फुरौ स्फुरः । आ—खूर्च्छितं खूर्णं तेन । प्रखूर्च्छितः

प्रखूर्णः सः । स्फूर्च्छितं स्फूर्णं तेन । प्रस्फूर्च्छितः प्रस्फूर्णः सः ।

(भावादिष्ठे वा) खूर्च्छति स्फूर्च्छति कथां मद्यपः ।

ऊर्छा कौटिल्यके द्वौ छ लज्जे छान्तोनविंशतिः ।

१८ । ऊर्छा कौटिल्यके (ऊर्छ, भ्वा, प) ऊर्छी । क्षिपि

ह्रः ऊरौ ऊरः । आ—हूर्छितं हूर्णं तेन । प्रहूर्छितः प्रहूर्णः

सः । हूर्छति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः । हूर्छति धीरः

अपसरतीत्यर्थ इति घातुप्रदीपः ।

१९ । ऊ्रीछ लज्जे (ऊ्रीछ, भ्वा, प) रेफयुक्तादिसप्तथस्वरी ।

ऊ्रीच्छति बधूः ।

छान्तोनविंशतिः ।

(संख्यासद्भवतिस्तु पूर्ववदिति) ।

जान्तवर्गः ।

अज ज्ञेपे गतेऽजिक् तु भास्यर्ज्ज त्वर्ज्जनेऽर्ज्जक ।

संस्कारेऽञ्जू ध जि व्यक्तिगतिम्वक्षण ईजि तु ॥

ईज् ङ कुत्से गतावुजशार्ज्जवेऽथोर्ज्जक् जीवने ।

पलेऽथार्ज्जङ् गतिसैय्योर्ज्जनार्ज्जन प्रदृष्टिर्ः भृजि ॥

१ । अज क्षेपे गते (अज, भ्या, प) अजति । (क्षेपे व्यजनम् । गतौ वातमजः) ।

१ । अजिक् तु भासि (अज्, चु, प) इ, क—अज्ज-यति । भासि दीप्तौ । (व्यञ्जयन्ति च गोदानं यद्देशे वाञ्छिका द्विजा इति हलायुधः । २२८) ।

२ । अर्जं तु अर्जने (अर्ज, भ्या, प) अर्जनमलब्धस्य लाभः । यशश्चाकर्जति यः स्थिरमिति हलायुधः । १०० ।

२ । अर्जक संस्कारे (अर्ज, चु, प) क—अर्जयति किमपि लोकः, संस्करोतीत्यर्थः । प्रति यत्ने इति भाष्यः (१) । अर्जयति धनं परिजन इति रमानाथः । (सर्व्वीष्यर्जयति द्रव्यमात्मनः प्रीतिहेतवे इति हलायुधः । १००) ।

३ । अञ्जु घञि व्यक्तिगतिसञ्चये (अञ्ज, रधा, प) क—अञ्जियति अङ्गयति । घ—अनक्ति । ङि—अक्तोऽङ्क्ति । व्यक्तिः स्फुटीकरणम् । शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति काल-तितयेऽपि योग्यतामिति भाष्यः । १।२६ । अम्यनक्ति तैलेन गावं जनः ।

४ । ईजि तु ङ कृत्से गतौ } (ईज्, भ्या, षा)

४ । ईज ङ कृत्से गतौ } (ईज, भ्या, षा) द्वौ दीर्घादी । इ—ईज्यते । ङ—ईज्यते, ईजते । कृत्स्नः कौञ्चिन्न मन्यते ।

५ । उज शार्ङ्गवे (उज, तुदा, प) ङ्खादिरोह्यवकारोपधः । तेन “व्यनच्छतयी”ति दीर्घो न स्यात् । “स्यादौ नषट्”इति उज्जिजिपति । ऊर्णूर्जोर्दीर्घपाठसामर्थ्यात् स्वरादेर्न दीर्घ इति

केचित् (१) । दन्त्यवकारवत्त्वात् न्यूजतीत्यत्र दीर्घ इत्यपेक्षे ।
 य—उजन्ती उजती । आर्ज्वमवकीभावः । उजति साधुरवकः
 स्यादित्यर्थः । (२) ।

६ । अथोर्ज्जक् जीवने बले (ऊर्ज्ज, जु, प) दीर्घादिः ।
 क—ऊर्ज्जयति जनो जीयति बली स्यादित्यर्थः । (ऊर्ज्जस्थलः
 स्यादूर्ज्जस्त्री य ऊर्जातिशयान्वित इत्यमरः । ऊर्ज्जक् जीवने बले
 सेम्क्तात् सरोरित्यः पश्चादाप्, उर्ज्जबलं पराक्रमो वा तदतिशय-
 युक्तस्य द्वे इति तट्टीकाकारः । ऊर्ज्जयन्ति च दानेन सम्मानेन
 पदातय इति हलायुधः । २१५) ।

७ । अथर्ज्जङ् गतिस्थैर्योर्ज्जनार्ज्जने (ऋज, भ्वा, ध्या)
 ङ—अर्ज्जते । । अर्ज्जनं जीवनं बलवद्भावश्च । (ऋजुः, ऋजेः
 ऊरित्यमरटीकायाम्) ।

७ । ऋजिङ् भ्रजि (ऋञ्ज, भ्वा, ध्या) ङ्रसादिः । भ्रजि
 भर्ज्जने । इ—ऋञ्जते । ङ—ऋञ्जते तण्डुलान् लोकः ।

एजृङ् दीप्तावेज् कम्पे ओलज्जुत्तेपणे च्जिक् ।
 तङ्गे च्जि च्जप् मङ्ङागत्योः चीज् कूज हिक्कने ॥

८ । एजृङ् दीप्तौ (एज, भ्वा, ध्या) ङ—मा भवानेजिजत् ।
 ङ—एजते ।

(१) उज्जेर्ध्वे बलोपरेति अथानि (अघि) वकारलोपे ष्योञो बलमिति
 कातन्वधात्तद्धितः ।

(२) र्ज्जन्त् तयोति सूत्रेण रेकेपरे उकारस्य दीर्घसम्भवेऽपि ऊर्ज्ज ऊर्ज्ज
 इत्यनयोर्दीर्घपाठेन वकारे रेफे च परे तुसादीनां यादृशामाहिसरस्य दीर्घो न
 स्यादिति अर्चितेन अत्रधातुर्त्सादिरेवेति केपाद्धिदायय इति स्फुटितार्थः ।

८ । एजू कम्पे (एज, भ्वा, प) ष्ट—मा भवानेजिजत् । एजति वायुना वृक्षः । (एजते राजचिह्नैर्य एजयत्यखिलं जगदित्युभयत हलायुधः । २६६) ।

९ । ओलज्युत्क्षेपणे (ओलञ्ज, भ्वा, प) धन्तःस्यत्तीय-मध्यः । इ—ओलञ्जते धूलिर्वायुना ।

१० । क्षजिक् तङ्गे (क्षञ्ज, चु, प) तङ्गो दुःखेन जीवनम् । इ, क—क्षञ्जयति दीनः ।

१० । क्षजिप् म ङ दागत्योः } (क्षञ्ज, भ्वा, धा)

१० । क्षजप् म ङ दागत्योः } (क्षञ्ज, भ्वा, धा)

इ—क्षञ्जते । प—क्षञ्जा । सेमृक्तात् सरोरित्यनेनैषेष्टसिद्धौ धानुबन्धस्वरपर्यन्तघटादेर्ङ इति प्राचीनमतानुवादार्थः । म—अक्षञ्जि अक्षञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षञ्जं क्षञ्जम् । मानुबन्धबला-दनुपधाया अपि दीर्घः । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते ।

ङ—क्षञ्जते । क्षजते । प—क्षजा । म—क्षजयति । दा दानम् ।

११ । क्षीज द्विङ्क्षने } (क्षीज, भ्वा, प)

१२ । कूज द्विङ्क्षने } (कूज, भ्वा, प)

द्विङ्क्षनमथक्तशब्दः । सखेदस्यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजेः प्रयोग इति रचितः । क्षीजति सखेदो जनः । कूजति कोकिलः ।

कर्ज पीडे कुज खुजुस्तेये सर्ज व्यघान्जोः ।

१३ । कर्ज पीडे (कर्ज, भ्वा, प) कर्जति (दुष्टं राजा) ।

१४ । कुजु स्तेये } (कुज, भ्वा, प)

१५ । खुजु स्तेये } (खुज, भ्वा, प) उ—कोजित्वा

कुक्ता । कुजि अव्यक्तशब्दे इति चान्द्राः । कुञ्जति । कुञ्जः ।

उ—खोजित्वा सुक्ता । सोयं चौर्यम् ।

१६। खर्ज व्यथासृजोः (खर्ज, भ्वा, प) खर्जति । सृट्-
भार्जनम् ।

खज् मन्ये खजि पाङ्गुल्ये गज् मदे गजि च खने ।

१७। खज् मन्ये (खज, भ्वा, प) मन्यो विलोडनम् ।
खजति जलं मत्स्यः । (दर्विः कश्चिः खजाकाचित्यमरः । खज मन्ये
इत्याकच् इति तट्टीकाकारः) ।

१७। खजि पाङ्गुल्ये (खञ्ज, भ्वा, प) इ—खञ्जते । पङ्कः
खोडः, भावप्रधाननिर्हेयात् पङ्कत्वमिति यावत् ; सोऽस्यासौति
चूडादित्वाञ्च, पङ्कलः, तस्य भाषः पाङ्गुल्यं, खोटनमित्यर्थः ।
खञ्जति खाडः । भावप्रधाननिर्हेयो यथा—धनुषणं इति कातन्त-
सूत्रम् । उवर्णो वकारत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । (१) ।

१८। गज मदे (गज, भ्वा, प) गजति । (गजः) ।

१८। गजि च खने (गञ्ज, भ्वा, प) इ—गञ्जते । घका-
रात् गज घ । (गजघातरपि खनार्थः) ।

गज गर्जक् च गर्जोर्जा शब्दे गृजि गृजध्वनौ ।

१८। गजक् च } (गज, चु, प)

१९। गर्जक् च } (गर्ज, चु, प) क—गजयति ।

क—गर्जयति । घकारात् खने ।

(१) हेरकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनोर्मात पाठोऽनसूत्रम् । तत्र
हेरकयोरित्यस्य द्विवचनयोरित्यर्थः भावप्रधाननिर्हेयात् । अन्यथा हेरकयोरिति
दशे हेरकेष्विति स्यात् । यद्यपि खजि पङ्गुले इति पाठे गजि कश्चित् प्रमाथ-
काद्यापि तदकरणवीर्यं उपोभिर्भाव्यम् ।

१६। गर्जेर्जायद्धे (गर्ज, भ्वा, प) ऊर्जेयते ऊर्जनित्यत्वे
सेमक्तात्सरोरित्यप्रत्यये ऊर्जा बलं तत्करणकयद् ऊर्जाशब्दः ।
गर्जति सिंहः ।

२०। गृजि ध्वनौ } (गृञ्ज, भ्वा, प)

२०। गृज ध्वनौ } (गृज, भ्वा, प) द्वौ सप्तमस्वरिणौ ।

इ—गृञ्जते । गर्जति ।

गुज श्यस्मिन् गुजि गुज कूजने जजि जज् युधि ।

२१। गुज श्यस्मिन् (गुज, तदा, प) घि—गुजति, अगु-
जीत्, जुगोज । श्यस्मिन् ध्वनौ ।

२१। गुजि कूजने } (गुञ्ज, भ्वा, प)

२१। गुज कूजने } (गुज, भ्वा, प) द्वौ षष्ठमस्वरिणौ ।

इ—गुञ्जते । गुजति । कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः
कुञ्जे ।

२२। जजि युधि } (जञ्ज, भ्वा, प)

२२। जज् युधि } (जज, भ्वा, प) इ—जञ्जते ।

जजति । युधि बोधने ।

जर्जश् वाग्भर्त्सयोर्णिज्जलि इर्जौ येये णिजिल् ङ च ।

शुद्धौ तुजिक् भाषट्टार्थे तुजि प्राणे वले तुज ।

हिंसे ङ् तर्जक् तर्ज भर्त्से त्यजौ हानौ तिजक् शिते ॥

२३। जर्जश् वाग्भर्त्सयोः (जर्ज, तदा, प) रेफोपधः ।
श—जर्जन्ती जर्जती । भर्त्स स्तर्जनम् । (१) ।

(१) जर्ज परिभाष्यतर्जनयोरिति कातन्त्रे ।

२४ । णिज् लि इर्जो पोणे (णिज्, हा, उ) लि, ज—
नेनेक्ति नेनक्ति । इर—अनिजत्. अनैचीत् । औ—नेक्ता ।
(यत्पादौ भौलिरत्नांशुजालैर्नेनेक्ति राजकमिति हलायुधः । १३०) ।

२४ । णिजि लङ् च शुद्धौ (णिञ्, अदा, आ) शुद्धिरिच
शुद्धीकरणम् । इ—निष्कारते । ल, ङ—निङ्के । प्रणिङ्के दक्षिणी-
याना विप्राणां चरणौ च य इति हलायुधः । १३० । चकारात्
णिजलि इर्जो च (शुद्धर्यक इत्यर्थः) ।

२५ । तुजिक् भापट्यर्थे (तुञ्, चु, प) पञ्चमस्वरी । इ,
क—तुञ्जयति । भा दीप्ति, पट्यर्थो निकेतनहिंसाबलदानानि । (१) ।

२५ । तुजि प्राण्ये बले (तुञ्, भ्वा, प) पञ्चमस्वरी । इ—
तुञ्जयते । प्राणो जीवनम् । हिंसायाश्चायमिति केचित् ।

२५ । तुज हिंसे (तुज, भ्वा, प) तोजति ।

२६ । ङ तर्जक् भर्त्से } (तर्ज, चु, आ)

२६ । तर्ज भर्त्से } (तर्ज, भ्वा, प) ङ, क—तर्ज-

यते । तर्जति । भर्त्सार्जनम् । तामतर्जयदस्वरे इति रघुप्रयोगस्तु
तर्जनं तर्जसं करोतीति औ साध्यः । (२) ।

२७ । त्यजौ हानौ (त्यज, भ्वा, प) औ—अत्याचीत् ।
हानिर्वर्जनम् । त्यजति दुष्टलोकं सुधीः ।

२८ । तिजक् शिते (तिज, चु, प) क—तेजयति । शितं
तीक्ष्णीकरणम् । (तेजयन्ति यमाकस्य सर्वथा च सतां गिर-

(१) पट्टक् निकेतने हिंसे बले दाने इति टान्त्रिके पट्टधात्वर्थो वक्ष्यते ।
पट्टहिंसादाननिकेतनेष्विति कातन्त्रे । पट्टहिंसायामिति घातप्रदीपः ।

(२) तर्जते योहि भूपालाश्च तर्जयति सञ्जनमिति हलायुधप्रयोगो वैपथ्यं
प्रतिपादयतीति सुधीभिर्भाव्यम् ।

मिति चलायुधः । १६ । सतां गिरं चाक्रम्य बह्वक्ष्यं राजानं
तेजयन्ति तीक्ष्णं कुर्वन्ति जना इति शेषः) ।

तिजङ् चान्तौ च तञ्जु ध सङ्कोचे ष्जि ष्ज् भ्रजि ।
ध्रज् ध्वजि ध्वज् ध्रिजगता वोनञ् डी ह्यीयि पूजक ।
पूजे पिजिक् भापट्टार्ये पिजि लङ् वर्णपूजयोः ॥

२८ । तिजङ् चान्तौ च (तिज, भ्वा, षा) चान्तिः सङ्-
नम् । ङ—तितिङ्गते दु.सं शोनः । चकारात् गिते च । तत्र
तेजते इति बोपदेवः । अत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्त इति रमा-
नाथः । (तत्तित्तिचित्तिमिदं मया मुनेरिति भारविः । १३।६८) ।

२९ । तञ्जु ध सङ्कोचे (तञ्ज, इधा, ष) उ—तञ्जित्वा
तक्ता । ध—तज्ज्मि व्योम विस्तृतम् ।

३० । ष्जि गतौ (ष्ज, भ्वा, ष)

३० । ष्ज गतौ (षज, भ्वा, ष)

३१ । भ्रजि गतौ (भ्रज, भ्वा, ष)

३१ । भ्रज गतौ (भ्रज, भ्वा, ष)

३२ । ध्वजि गतौ (ध्वज, भ्वा, ष)

३२ । ध्वज गतौ (ध्वज, भ्वा, ष)

३३ । ध्रिज गतौ (ध्रिज, भ्वा, ष) हावाद्यौ सप्तम-

स्वरिणौ । ततो द्वौ रेफयुक्तौ । ततो द्वौ वकारयुक्तौ । शेषो
रेफयुक्तसृतीयस्वरी । इ—षञ्जते । धर्जति । इ—भ्रञ्जते ।
भ्रजति । इ—ध्वञ्जते । ध्वजति । भ्रजति । (केतनं ध्वज-
मस्त्रियामित्यमरः । ध्वजगतावच् इति, ध्वजयति चिङ्गयति
ञ्जामयति योधविशेषं, अन्तर्भाविष्यर्थ इति च तट्टीकाकारः ।)

३४ । ओ नञ् ङी क्लियि (नञ्, भ्वा, ञा) ओ, इ—
नमः । ङ—नजते । क्लियि लज्जायाम् ।

३५ । पूजक् पूजे (पूज, चु, प) षष्ठस्वरी । क—पूजयति
गुरुं लोकः ।

३६ । पिञ्जिक् भाषट्कार्ये (पिञ्ज, चु, प) इ, क—पिञ्जयति ।
भा दीप्तिः, षट्कार्ये निकेतनहिसावलदानादिः ।

३६ । पिञ्जि लङ् वर्णपूजयोः (पिञ्ज, ष्टदा, ञा) इ—
पिञ्जयते । ल, ङ—पिञ्जे । (वर्णः पिङ्गलवर्णीभावः । पिङ्गे
चक्षुरिति कश्चित्) ।

स्यात् षजिल् ङ च सम्पर्के भज औ भागसेवयोः ।

३७ । षजिल् ङ च सम्पर्के (षज्ज, ष्टदा, ञा) सप्तमस्वरी ।
इ—षज्जयते । ल, ङ—षज्जे । चकारात् पिञ्जि लङ् च । एतौ
कश्चिन्न सन्त्यते ।

३८ । भज औ भागसेवयोः (भज, भ्वा, ल) ज—विभजति
विभजते धनं भ्राता । औ—अभाक्षीत् कृणु साधुः ।

भजक् पाके भजिक् भासि भ्रेजृङ् च भ्राज णृङ् टुच ।

३८ । भजक् पाके (भज, चु, प) क—भाजयति । विश्राणने
दृति प्राष्टः । विश्राणनं दानम् । (भाजयति भोगं भृत्याय
भूपतिः । भाजी पक्वव्यञ्जनविशेषः) ।

३८ । भजिक् भासि (भञ्ज, चु, प) इ, क—भञ्जयति ।
भासि दीप्तौ ।

३९ । भ्रेजृङ् च (भ्रेज, भ्वा, ञा) ष्ट—अभिभ्रेजत् ।
ङ—विभ्रेजे । चकारात् भासि ।

४० । भ्राज गृङ् ट् च (भ्राज, भ्रा, भ्रा) रेफयुक्तः ।
 ग—भ्रजे वभ्राजे । अतुबन्धवलात् संयोगादित्येऽप्याकारस्याप्ये-
 त्वम् । ऋ—अविभ्रजत् अविभ्राजत् । ङ—भ्राजते । ट्—
 भ्राजयुः । चकारात् भासि ।

भुजोशौ वक्रणे भुज्धौ त्राणे भजे भजी ङ तु ।
 भर्जने भ्रसृज् औश् पाके भञ्जो धौ मोटने सुजि ।
 सुज् मञ्ज् मार्जक् भृजाध्वन्योर्भृज् लूप् शुद्धौ भृजूप् कितु ।
 भूपे च भसृजो शृद्धौ स्यात् स्नाने युजकि संयमे ॥

४१ । भुजोशौ वक्रणे (भुज, तुदा, प) वक्रणमिति वक्रं
 करोतीति औ रूपम् । औ—भुग्नः । श—भुजति लता वायुः ।
 औ—भोक्ता ।

४१ । भुज् धौ त्राणे भजे (भुज, रघा, प) ध—भुनक्ति ।
 औ—अभौक्षीत् । त्राण पालनम् । भज इच्छादनमुपभोगश्च ।
 अक्षात् पालने परस्मैपदमन्यतात्मनेपदं, भुजोऽग्ने इति ज्ञाप-
 कात् । भुनक्ति पृथिवीं राजा पालयतीत्यर्थः । अन्नं भुङ्क्ते जनः
 खादतीत्यर्थः । उपभोगे तु—दृष्टो जनो दुःखयतानि भुङ्क्ते इति ।
 दिवं भूतानि च भोज्यते भक्षीमिति रघुः । सुखमुपभुङ्क्ते, स्त्रिय-
 मुपभुङ्क्ते इत्यादि ।

४२ । भजी ङ तु भर्जने (भृज, भ्रा, भ्रा) भर्जनं पाक-
 विशेषः । ई—भक्तः । ङ—भर्जते तण्डुलान् जनः । (तपसा
 भर्जते पापमिति इलासुधः । ८७) ।

४३ । भ्रसृज् औश् पाके (भ्रसृज्, तुदा, च) रेफयुक्तादि-
 र्दन्त्यसोपधः । क्विपि संयोगादिनोपे भृट् । पाक इह भर्जनम् ।

अ, श—भृज्जति भृज्जते तण्डलान् लोकः । औ—अभ्राचीत् ।
 (तेजसारींश्च भृज्जतीति हलायुधः । १७ । बभ्रज्ज निहते तस्मिन्
 शोको रावणमग्निवदिति भट्टिः । १४।८६ ।)

४४ । भन्जो धौ मोटने (भन्ज, हधा, प) ओ—भग्नः ।
 घ—भनक्ति । औ—अभाङ्गीत् । मोटनं भक्षणम् । रामः शम्भु-
 घतुर्वभञ्ज ।

४५ । मुजिक सजाध्वन्योः	} (मुञ्ज, चु, प)
४५ । मुजक सजाध्वन्योः	
४६ । मन्जक सजाध्वन्योः	
४७ । मार्जक सजाध्वन्योः	

द्वावाद्यौ पञ्चमस्वरिणौ, चतुर्थो द्वितीयस्वरी । इ, क—मुञ्जयति ।
 क—मोजयति । मञ्जयति । माञ्जयति । द्वावाद्यौ भ्वादावेव
 कैश्चित् पद्येते । मुञ्जति मोजति । तत्रैव द्वितीयः सप्तमस्वरीति
 केचित् । मर्जति । सजा मार्जनम् ।

४८ । सज् लूप् शुद्धौ (सज, अदा, प) शुद्धिरिह शुद्धीभावः
 शुद्धीकरणश्च । ल—मार्ष्टि तीर्थोदकैर्नित्यमिति हलायुधः । ५५ ।
 ऊ—अमार्जीङ्गुतोमरं । अमार्जीञ्चासिपत्रादीनिति भट्टिः ।
 घ—सजा ।

४८ । सजूप् कितु रूपे च (सज, चु, भ्या, प) ऊ—(स्वादि
 पक्षे) अमार्जीत् अमार्जीत् । (चुरादि पक्षे तु ऊकारामुबन्धस्य
 सार्थक्यं नास्ति, अमार्जीत्) घ—सजा । कि—मार्जात्यालेपनै-
 र्द्विजानिति, यो मार्जयति साम्राज्यप्रियत्वापत्यवर्धयतामिति च
 हलायुधः । ५५ । चकारात् शुद्धौ घ ।

४९ । मस्जो श द्यौ स्यात् स्नाने (मस्ज, उदा, प) दम्य-

मध्यः । क्षिपि संयोगादि लोपे मक् । ओ—मग्नः । श—मज्जन्ती
मज्जती । टु—मज्जयुः । औ—अमाङ्गीत् । स्त्रायतेऽनेनेति
स्त्रानमिह जलान्तःप्रवेशः । मज्जति प्रसूरो जले ।

५० । युज कि संयमे (युज, चु, भ्वा, प) अन्तःस्थादिः ।
कि—योजयति योजति । संयमो बन्धनम् । (नियोजयति रक्षका-
निति, यो नियोजति सामन्तानिति च हलायुधः । ४२) ।

युजिर्धौञ् च युतौ युज्यौ ङ समाधौ युजक्ङ तु ।
निन्दे यजै औ देवार्चादानसङ्कृतौ रुजक् ।
हिंसे रुजो शौ भङ्गे रिज्ङुज्यर्थे रन्ज्य रन्जमौञ् ।
रागे रेज्ङु राज्ङुण दीप्तौ लाज् लाजि भर्त्सने ।
भर्गेऽथ लस्जी औ लज् ङ व्रीडे लज् लजि भर्त्सने ।

५० । युजिर्धौञ् च युतौ (युज, रुधा, ङ) इर—अयुजत्
अयौचीत् । ध, ङ—युनक्ति युङ्क्ते हतेनान्नं लोकः । औ—योक्ता ।
चकारात् युज कि च (युतावर्थे प्रयुज्यते इत्यर्थः) । (प्रजासु
वृत्तिं यमयुङ्क्ते वेदितुमिति भारविः । १ । १) ।

५० । युज्यौङ समाधौ (युज, दिवा, आ) समाधिर्योग्य-
भावः । य, ङ—स्वयमात्मनि युज्यते इति हलायुधः । ४२ ।
औ—योक्ता ।

५० । युजक् ङतु निन्दे (युज, चु, आ) क, ङ—योजयते ।

५१ । यजै औ देवार्चादानसङ्कृतौ (यज, भ्वा, ङ)
ऐ—इज्यात् । ङ—यजति यजते । औ—यष्टा । देवः कीडा,
देवङ् देवन इत्यनेन निष्पादनात् । यजति जनः कीडतीत्यर्थः ।
देवस्यार्चा देवार्चत्येकार्थत्वे कर्मणोऽर्थमध्यपाठादकर्मकत्वापत्तिः ।

यजति विष्णुं सुधी. पूजयतीत्यर्थः । पशुना रुद्रं यजते, पशुं रुद्राय
ददातीत्यर्थ इति प्राञ्चः । सद्गस्य कृति. सद्गकृतिः । यजति सन्त
साधुः, सता सह सद्गं करोतीत्यर्थः ।

५२ । रुजक् छिसे (रुज, चु, प) क—रुजयति ।

५२ । रुजोशौ भङ्गे (रुज, तुदा, प) ओ—रुग्नः । य—
रुजति रोगो हस्तम् । औ—रुक्ता । (न रुजयति यः कश्चित्
प्राणिना कस्यान्वितः । तस्य धर्मरते रोगा न रुजन्ति प्रजा-
मपीत्युभयत्र हलायुध. । १२६) ।

५३ । रिज्जृज्यर्थे (रिज, भ्रा, घा) ङ—रिजते । ङ-
ज्यर्थे भर्जने (ङलिङ्भृजि इत्युक्तेः) ।

५४ । रन्ज्य मौज रागे } (रन्ज, दिवा, उ)

५४ । रन्ज मौज रागे } (रन्ज, भ्रा, उ) य, ज—रन्जति
रन्जते । म—रन्जयति रङ्गान् । रङ्गरमणादन्यत्र रन्जयति पुत्रं
पिता । औ—रङ्गा । ज—रन्जति रन्जते । रागे वर्णान्तर-
त्पादनमासक्तिश्च । शेषार्थैर्कर्मकः । रन्जति वस्त्रं फुड्ढुमेन
रन्जकः । रङ्गासि किं कथय वैरिणि मौर्य्यपुत्रे इति सुद्राराजसम् ।

५५ । रेजृड दीप्तौ } (रेज, भ्रा, घा)

५६ । राजृजण दीप्तौ } (राज, भ्रा, उ) ष—अरि-
रजत् । ङ—रिजते । रिरेजे । ष—अरराजत् । ज—
राजति राजते । य—रिजतुः रराजतुः ।

५७ । लाज् भर्त्सने भर्गे } (लाज, भ्रा, प)

५७ । लाजि भर्त्सने भर्गे } (लाञ्ज, भ्रा, प) द्वौ द्वितीय-
स्वरिणौ । लाजति । इ—लाञ्जते । भर्गे भर्जनम् । भर्गः
कैश्चिन्नमन्यते ।

५८ । लस्जी षो ड ब्रीडे } (लस्ज, भ्वा, षा)
 ५९ । लज् ड ब्रीडे } (लज, भ्वा, चा) आद्यो-
 दन्त्यसोपधः । क्विपि संयोगादिलोपे लक् । ई, षो—लग्नः ।
 ड—लज्जते । लजते । शेषस्यापि निष्ठायां लग्न इत्यन्ये ।
 (स्वमते तु लजितः) ।

५९ । लज भर्त्सने } (लज, भ्वा, प)
 ५९ । लजि भर्त्सने } (लञ्ज, भ्वा, प) लजति । (लेजिरे-
 न्ये पराजिता इति भट्टि । १४ । १०५) इ—लञ्जरते ।

लज् कान्तर्हो लज लुजिक् भाषट्टार्थे विजिलिजौ ।
 वेकेविजीधो विज्डीशो भोकम्पेल् वृज्डिड्ज् डली ॥
 त्यागे वृजीकि च वृजीध् वृतौ च व्रज्गतौ व्रजक् ।
 संस्कृतौ च विरेफौ तौ शिजिल् किड् डस्फुटध्वनौ ॥

५९ । लज् कान्तर्हो (लज, चु, प) चन्तर्हिराच्छादनम् ।
 क—लाजयति चन्द्रं मेघः ।

५९ । लजिक् भाषट्टार्थे } (लञ्ज, चु, प)
 ६० । लुजिक् भाषट्टार्थे } (लुञ्ज, चु, प) शेषः पञ्चम-
 स्वरी । इ, क—लञ्जयति । लुञ्जयति । भा दीप्तिः, षट्टार्थो-
 निकेतनचिंसावलदानानि ।

६१ । विजिलिजौ वेके (विज, ह्वा, उ) वेक इति विचि-
 लिधौज एथक्त्वे इत्यस्य षञि रूपम् । इर्—अविजत् अवैचीत् ।
 लि, ज—वेवेक्ति वेवित्ते मूर्षात् पण्डितः, एथक् स्यादित्यर्थः ।
 षौ—वेक्ता ।

६१ । विजो धो भीकम्पे } (विज, रुधा, प)

६१ । विज डीशो भीकम्पे } (विज, तुदा, आ) ई, ओ—

विग्नः । ध—विनक्ति । उ, य—विजते । ई, ओ—विग्नः ।
हायथौ । (भीतिः कम्पथेत्यर्थः) ।

६२ । लं एज डि त्यागे } (एज्, चटा, आ)

६२ । एज् डली त्यागे } (एज्, चटा, आ) द्वौ सप्तम-

स्वरिणौ । ल, ड—एङ्के । इ—एङ्कारते । ड, ल—एक्ते । ई—
एक्तः ।

६२ । एजी कि च (एज, चु, भ्वा, प) ई—एक्त' । कि—
वर्जयति, वर्जति । चकारात् त्यागे च ।

६२ । एजीध एतौ च (एज, रुधा, प) ई—एक्तः । ध—
एणक्ति । वरीहृज्यते । चकारात् त्यागे च । (एणक्ति एजिनैः
सङ्गं एक्ते च एपलैः सह । वर्जत्यनाडं वोपेतैर्यो वर्जयति दुर्जनैरिति
सर्वत्र हलाद्युधः । २७) ।

६३ । वज गतौ (वज, भ्वा, प) वजति ।

६३ । वजक् संस्त्रतौ च (वज, चु, प) क—वाजयति ।
चकारात् गतौ च ।

विरेफौ तौ ।

तौ एतौ (भ्वादिचुरादीं वजधात्) विरेफौ रेफरहितौ च
स्याताम् । (भ्वादिचुरादिगणीयं वजधात्तुद्वयमपि भवतीत्यर्थः) ।

६४ । वज गतौ (वज, भ्वा, प) वजति ।

६४ । वजक् संस्त्रतौ च (वज, चु, प) अयं मार्गणसंस्कार
इति प्राज्ञः । मार्गणस्य शरस्य पक्षादिना संस्कारो मार्गण-

संस्कारः । क—याजयति पदौर्वाणं काण्डकारः । मार्गणसंस्कार-
योरित्यपि केचित् । (१) ।

६५ । गिजिल् किङ् अस्फुटध्वनौ (गिञ्ज, अदा, च, ध्या,
षा) तालध्यादिः । अस्फुटध्वनिरिच्छ भृषणकर्तृक एव, भृषणा-
नान्तु गिञ्जितमित्यमरात् । इ—गिञ्जयते । ल, ङ—गिङ्गे ।
कि, ङ—गिञ्जयते गिञ्जते मञ्जीरः । तालैः गिञ्जद्वलयगुभगै-
र्नर्तितः कान्तया मे, इति शबन्तं गणकृतानित्यत्वात् ।

पन्जौ जि सङ्गे ध्वन्जौ जि डालिङ्गे पस्ज सर्पणे ।

६६ । पन्जौ जि सङ्गे (पन्ज, ध्या, प) ऋह्वन्यादिः ।
धौ—असाङ्गीत् । जि—सक्तोऽस्ति । सजति वपुसि वासः ।

६७ । ध्वन्जौ जि डालिङ्गे (ध्वन्ज, ध्या, षा) यज्ञार-
युक्तादिः । आलिङ्ग आलिङ्गनम् । धौ—खङ्गा । जि—खक्तो-
ऽस्ति । ङ—खजते युवतीं युवा । परिव्यजति पाञ्चाली मध्यमं
पाण्डुनन्दनमिति परस्मैपदं गणकृतानित्यत्वात् ।

६८ । पस्ज सर्पणे (पस्ज, ध्या, प) दन्त्यसोपधः । क्विपि
संयोगादिलोपे सक् । सज्जति । वचोऽपि परुपाचरं न पदेपु
संसज्जते इति शाकुन्तले गणकृतानित्यत्वात् ।

पर्ज्ज सर्ज्जिऽर्ज्जने सृज्यौङ् विसर्गेऽथ सृजौ श च ।

६९ । पर्ज्ज अर्ज्जने } (पर्ज्ज, ध्या, प)

७० । सर्ज्ज अर्ज्जने } (सर्ज्ज, ध्या, प) हौ कनानूह्वन्य-
दन्त्यादी । सिपर्ज्जयिपति । सिस्पर्ज्जयिपति । सर्ज्जति धनं लोकः ।

७१ । सृज्यौङ् विसर्गे (सृज्, दिवा, आ) य, ङ—सृज्यते ।
 औ—सृटा । सरीसृज्यते । विसर्गस्त्यागः । त्यगे व्यङ्गा पर
 एव, अन्यत्र करोतीत्यर्थः । यथा—उपासनामेत्य पितुः स्र सृज्यते
 इति नैपथम् । संपूर्णोऽयमकर्णकः । यथा—संसृज्यते सरसिजै-
 ररुणाशुभिन्नैरिति रघुः । निशापरिणामवायुः सरसिजैः सह
 संसृज्यते (सम्बद्धो भवति) इत्यर्थः ।

७१ । अय सृजौ श च (सृज्, तदा, प) सप्तमस्वरी ।
 औ—असृञ्चीत् । श—सृजति । चकाराद्विसर्गे ।

टो स्फुर्जा वज्रनिर्घोषे जकारान्ता द्विसप्ततिः ।

७२ । टो स्फुर्जा वज्रनिर्घोषे (स्फुर्ज, आ, प) षोडशवर्ग-
 द्वितीययुक्तद्विस्त्री । ट—स्फुर्जयः । औ—स्फुर्गः । आ—स्फुर्जितं
 स्फुर्गं तेन । प्रस्फुर्जितः प्रस्फुर्गः सः । वज्रनिर्घोषो वज्रकर्तृक-
 शब्दः । स्फुर्जति वज्रम् ।

जकारान्ता द्विसप्ततिः ।

(जकारान्ता धातवो द्विसप्ततिसंख्यकाः । संख्यासङ्गतिस्तु
 पूर्व्वयत् ।

भान्तवर्गः ।

उद्भृश् त्यागे जर्भृ भर्भृश् भर्त्वीत्तागे भान्तिमास्त्रयः ।

१ । उद्भृश् त्यागे (उद्भृ, तदा, प) ङ्रस्वादिर्दन्यवर्ग-
 तृतीयोपधः । क्विपि समुत्, समुद्भ्राम् । श्वादी नवद्रोये इति
 उज्विभ्रिपति औज्विभृत् । जोपध इत्येके । उज्विभ्रिपति
 औज्विभृत् । य—उज्वन्ती उज्जाती ।

- २ । जर्भग भर्षोक्तयोः } (जर्भ, तुदा, प)
 ३ । भर्भग भर्षोक्तयोः } (भर्भ, तुदा, प) ग—जर्भन्ती
 जर्भती । भर्भन्ती भर्भती । भर्षसर्जनम् ।

भ्रान्तिमास्त्रयः ।

(भ्रः घन्तिमो येषां ते, भ्रकारान्ता घातवस्त्रयः) ।

टान्तवर्गः ।

अट्टक् तौच्छेऽनादरेऽद्वात्टाद्दृड्ङितिक्रमे वधे ।

१ । अट्टक् तौच्छेऽनादरे (अट्ट, चु, प) टद्वयान्तः ।
 अट्टयति । एकटकार इति रामः । तौच्छमल्पीभायः ।

- १ । अट्टङ् अतिक्रमे वधे } (अट्ट, भ्वा, षा)
 २ । अत्तङ् अतिक्रमे वधे } (अत्त, भ्वा, षा)
 ३ । अदृटङ् अतिक्रमे वधे } (अदृट, भ्वा, षा) तयः

कमात् मूर्द्धन्यवर्गाद्यन्तदन्यवर्गाद्यत्तृतीयोपधाः । ङ—अट्टिट्पते,
 अत्तिट्पते, अदृट्पते खलं राजा ।

अठ इट् कट् कटि कटी गत्यामे कट् ट्तौ ट्पि ।

- ४ । अट गत्याम् } (अट, भ्वा, प)
 ५ । इट गत्याम् } (इट, भ्वा, प)
 ६ । कट गत्याम् } (कट, भ्वा, प)
 ६ । कटि गत्याम् } (कण्ट, भ्वा, प)
 ६ । कटी गत्याम् } (कट, भ्वा, प) ट्यक्पाठात्

च.स्कोटे वैरिणां करिणां घटा । इति इलायुधः । २०० ।
 आस्कोटे यस्य वाङ्मन्त्रे, विघाटयति पलाय्य एकत्र संवृतो भवती-
 त्यर्थः ।

१७ । घटिष्यपि द्युतौ (घण्ट, च, भ्वा, प) द्यु—घण्टयते ।
 कि—घण्टयति घण्टति । अपिशब्दात् घटक्च् (द्युत्यर्थकः) द्युति-
 दीप्तिः । द्युत्यर्थत्वेनैव चुरादित्वे सिद्धे किकरणमर्थान्तरेऽपि
 पाञ्चिकचुरादित्वार्थम् । तथाच—क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसि-
 द्धोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि घातव
 इति वोपदेवः । प्रसिद्धार्थं कथयितुं प्रसिद्धार्थः प्रदर्शितः किन्तु
 महाकविप्रयोगं दृष्ट्वा अन्येष्वर्था मन्तव्याः, हि यस्मात् घातवोऽ-
 नेकार्था भवन्तीत्यर्थः । तेन हिंसास्तुत्योः पठितस्यापि शंसतेः
 कथनार्थत्वेन “न मे ज्ञिया शंसति किञ्चिदीप्सितमिति” रघौ
 कथयतीत्येवार्थः । एवं दीप्तौ पठितस्यापि तर्कयतेर्वितर्कणार्थत्वेन
 तर्कयत्यन्यगुणं सुधीरित्यादि ।

१७ । घटण्डम चेष्टे (घट, भ्वा, आ) ष—घटा । ङ—
 घटते पठितुं शिष्यः । स—घटयति । घटतीति घटो ज्ञेयो
 नाघटन् घटनामिगादिति तु घटतेः पचादित्वाद्गन्, ततो घट
 इवाचरतीति कौ साध्यम् ।

१८ । घुटङ्ङ परीवर्त्ते (घुट, भ्वा, आ) परीवर्त्तो गतवतः
 प्रत्यागमनम्, विनिमयो वा । ङ—घोटते नदी । ङ—अघुटत् ।

१८ । घुट् षि प्रतिहतौ (घुट, तुदा, प) षि—घुटति,
 अघुटीत् शत्रुं शूरः । जुघोटः । (यस्य व्याघोटते दण्डो नाकृतार्थः
 कुतश्च न । व्याघुटन्ति विपचाश्च यत्सन्मुखमुपागता इत्युभयत्र
 इलायुधः । २४६) ।

घट्टक् चाले घट्ट ङ च चिट प्रेषे चटक् वधे ।

१६ । घट्टक् चाले (घट्ट, चु, प) टडयान्तः । चालयनम् ।

क—घट्टयति मेघो यायुना ।

१७ । घट्ट ङ च (घट्ट, भ्या, ष्या) टडयान्तः । ङ—घट्टते ।

चकाराञ्चाले । (चट्टते न कस्यारिषि धर्मं धर्मपरायणः ।

चट्टयति गोठीषु सख्येपामेय यो गुणानित्युभयत्र जलायुधः । १६५

२० । चिट प्रेषे (चिट, भ्या, प) चेटति भत्यं स्वामी ।

२१ । चटक् वधे (चट, चु, प) क—चाटयति यत्नं शूरः ।

चट् च भेदे चेट ङीहे चुट्टक् चुट् चुटि तुच्छने ।

२१ । चट् च भेदे (चट, भ्या, प) चटति । चकारात्

चटक् च (भेदार्यकः) ।

२२ । चेट ङीहे (चेट, भ्या, ष्या) ईहो व्यापारः । ङ—

चेटते पठितुं शिष्यः ।

२३ । चुट्टक् तुच्छने } (चुट्ट, चु, प)

२४ । चुट तुच्छने } (चुट, भ्या, प)

२४ । चुटि तुच्छने } (चुण्ट, भ्या, प) त्रयः पञ्चम-

स्वरिणः, आद्यटडयान्तः, एकटकार इति रामः । तुच्छनमल्पी-

भावः । (घ्यक्पाठात् पूर्वोनेदित्) क—चुट्टयति ; चोटति

नदी श्रीक्षेत्रे । इ—चुण्टयते ।

चुटिक् छेदे चुट कुटक् शिच जट् भट् संहतौ ।

२४ । चुटिक् छेदे (चुण्ट, चु, प) पञ्चमसरो । इ, क—
चुण्टयति ।

२४ । चुटक् शिच } (चुट, चु, तदा, प)

२५ । छुटक् शिच } (छट, चु, तदा, प) क—घोट-
यति, छोठयति । शि—चुटति, अचुटीत् ; छुटति, अछुटीत् ।
चकारात् छेदे ।

२६ । जट् संहतौ } (जट, भ्वा, प)

२७ । झट् संहतौ } (झट, भ्वा, प) जटति, झटति

केगः, परस्परं संलग्नः स्यादित्यर्थः ।

णट् नृत्यहिंसयोर्णट्म नृतौ तट् काहतौ तट ।

उच्छ्रायेतट् शि कलहे त्रुट् कङ् त्रुटय शि च्छिदि ।

२८ । णट् नृत्यहिंसयोः (णट, भ्वा, प) प्रणटति । योप-
देशविधौ वर्जनेऽप्यस्य परस्य चेह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् ।

२८ । णट्म नृतौ (णट, भ्वा, प) म—प्रणटयति । नृता-
विति नृत्यतेरौणादिकप्रत्यये रूपम् । अत्र मिकारानुबन्धेनै-
वेष्टसिद्धौ पूर्वे नृत्यग्रहणमर्थमेदार्थं, तेन पूर्वे नृत्यं साभिनय-
नर्तनम् ; इह तु नृतिरभिनयरहितनर्तनमिति । यथा पूर्वस्य—
स्फटिककटकभृतिर्नाटयत्येव शैल इति माध' । अस्य तु—नाट्येन
केन नटयिष्यति दीर्घमायुरिति मुरारिः ।

२९ । तट् काहतौ (तट, चु, प) क—ताटयति । (आहति-
राहननम्) ।

२९ । तट उच्छ्राये (तट, भ्वा, प) उच्छ्राय उञ्जीभावः ।
तटति पुलिनम् ।

३० । तट शि कलहे (तट, तदा, प) शि—तटति, अतटीत्
नीचः परस्परं यच्च । ततोऽट ।

३१ । लुट् कड छिदि } (लुट्, चु, भा)

३१ । लुट्य् यि छिदि' } (लुट्, दिवा, तदा, प) द्वौ
दम्भ्यवर्गप्रथमादौ । क, ङ—लोटयते । य—लुट्यति, लोटिष्यति ।
तदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति दिवादिपक्षे कुटादित्वं नास्ति ।
यि—लुटति, अतुटीत् । शेषस्तु विदीर्णभावेऽपि, यथा—लुट्य-
ङ्गीमधनुःकठोरनिन्द इति मञ्जानाटकम् । मयूखनपरलुट-
न्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थले इत्युद्धटः । कचिह्लूनीभावेऽपि, यथा—
घाटयुते यदि वक्षस्तुव्यति वाससादा जघने इत्युद्धटः । (लुटन्ति
सर्व्यसन्देहास्तुव्यन्ति ग्रन्थयो हृदीति हलायुधः । ३८) ।

नट् णट्त्वत् नटक्भ्रंशे पटक् च त्विपि पट् गतौ ।

३२ । नट् णट्त्वत् (नट्, भा, प) णट्त्वदिति नट् शृत्य-
हिंसयोः नटमृत्तौ इति द्विविध इत्यर्थः । प्रनटति । 'म-
प्रनटयति ।

३२ । नटक्भ्रंशे (नट्, चु, प) क—नाटयति । भ्रंशोऽ-
धःपतनम् । स्पन्दनार्थोऽयमिति रामः ।

३३ । पटक् च त्विपि (पट्, चु, प) क—पाटयति । चका-
रात् नटक् च । त्विपि दीप्तौ ।

३३ । पट् गतौ (पट्, भा, प) पटति ।

पुट् शि श्लेषे पुटक् चूर्णे भासि मिट् संहतौ ध्वनौ ।

३४ । पुट्शि श्लेषे (पुट्, तदा, प) शि—पुटति, अपुटीत्,
पुपोट । श्लेषः सम्बन्धीभावः ।

३४ । पुटक् चूर्णे भासि (पुट्, चु, प) क—पोटयति ।
भासि दीप्तौ ।

सुट्शि त्वाक्षेपे च यौट् सम्बन्धे रौट् नादरे ।

४३ । सुट्शि त्वाक्षेपे च (सुट्, तदा, प) पयर्गशेषादिः ।
शि—सुटति, असुटीत्, सुमोट । (आक्षेपक्षिरस्कारः) चकारात्
क्षुदि च । सुटति द्विपतां टर्पं य इति ङलायुधः । १०४ ।

४३ । यौट् सम्बन्धे (यौट्, भ्रा, प) चतुर्दशस्यरी । ऋ—
असुयौटत् । यौटति काष्ठं तच्चा । (सम्बन्धः संयोजनम्, यौटति
संयुक्तं करोतीत्यर्थः) । (१) ।

४४ । रौट् नादरे (रौट्, भ्रा, प) चतुर्दशस्यरी । ऋ—
अरौटत् । नादरोऽनादरः । रौटति पलं लोकः ।

रेट्श्च याचे रट्च वाचि रटि स्तेये रटक् रपि ।
द्युतौ रट् लुट् लृड् दीप्तिप्रतिहृत्योरुटि ह्युतौ ।

४५ । रेट्श्च याचे (रेट्, भ्रा, उ) ऋ—अरिरेटत् । ञ—
रेटति रेटते । याचो याचनम् ।

४६ । रट्च वाचि (रट्, भ्रा, प) रटति । चकारात्
रेट्श्च च ।

४७ । रटि स्तेये (रट्, भ्रा, प) इ—रट्यते धनं चौरैण ।

४७ । रटक् रपिद्युतौ (रट्, पु, प) क—रोटयति ।

४७ । रट्लृड् दीप्तिप्रतिहृत्योः } (रट्, भ्रा, षा)

४८ । लुट्लृड् दीप्तिप्रतिहृत्योः } (लुट्, भ्रा, षा) लृ—

अरुटत् ; अलुटत् । ङ—रोटते ; लोटते । प्रतिहृतिः शोकादिजा
पतनम्, पुनर्जननं या ।

(१) यौटति पलं लोकः । यौतर्कं, टक्ष तत्पमिति त्रिगोचन इत्युक्तं कातन्त्र-
भातुवृत्तौ । कषिदिममरुभ्रं भवा यौटति पुत्रः पित्रासहेत्युदाहरति ।

४८ । लुटि ङ्रतौ (लुट्, भ्रा, प) पञ्चमस्वरी । इ-
लुख्यते । ङ्रतिशौर्यम् ।

लुट्क भासे लृक्लृ लुट्य लुट् विलोट विलोडयोः ।

४८ । लुट्क भासे (लुट्, घु, प) क—लोटयति । भासो
टीप्तिः ।

४८ । लृक् लृट्य विलोटविलोडयोः } (लुट्, दिवा, प)

४८ । लृट् विलोटविलोडयोः } (लृट्, भ्रा, प)

लृ—अलृटत् । क—अलृलृटत्, अलृलृलोटत् । (भ्राज भ्रास भासे-
त्युङो वा ङ्रसः) य—लृग्यति । लोटति । विलोटः उभ्यही-
भायः । तत्—लृग्यन् मयोको भुवि रोहटावानिति भट्टिः । ३।३२।
विलोहने—लृग्यत्यष्टालकान् इगान् कषाटानि च लोटतीति
चलासुषः । १०० ।

लृट्क्यवज्ञाचौर्ये लृट् वाग्लोत्तयो लृलोष्टसंज्ञतौ ।

४९ । लृट्क्ये अवज्ञाचौर्ये (लृट्, घु, भ्रा, प) द्वायम-
महतिः टयोगाग्रहण्यः । तेन भ्राट्पिप्से वगाटी मक्षोपे लृग्यते
इत्यादि । कि—लृग्यति, लृग्यति । (हावर्षा) ।

५० । लृट् वाग्लोत्तयोः (लृट्, भ्रा, प) वाग्लोत्तयोर्भाषो
वाग्ल्यं ज्ञामोच इति वाग्ल् । लृटति लोहः, मिश्रः म्यात,
किंदिहति येत्यर्थः ।

५१ । लृलोष्ट संज्ञतौ (लृलोष्ट, भ्रा, घा) क—लोटते भास्यं
लोहः (भासोहोतीतीत्यर्थः) ।

लृलोत्तयोर्भाषो वाग्ल्यं ज्ञामोच इति वाग्ल् ।

५२ । लोट् ष्ट उन्नादे (लोट, भ्रा, ष) ष्ट—अलुलोटत् ।
लोटति लोक उन्नाद्यतीत्यर्थः ।

५३ । वेष्ट् वेष्टे } (वेष्ट, भ्रा, षा)

५४ । वट् वेष्टे } (वट, भ्रा, ष) ष्ट—वेष्टते । वटति
वृत्तं लता ।

५४ । वटि कि वष्टने (वष्ट, चु, भ्रा, ष) वष्टनं विभागः ।
इ—वष्टयते । कि—वष्टयति, वष्टति । वष्टन्ति चाटकं चम्पात्
प्राप्य विप्राः परम्परमिति इत्यायुधः । ७८ । अयं चुरादौ कौशिन्य
पठते इति दुर्गसिंहादयः ।

वट्मोक्तौ वुष्टि क चित्यां विटाक्रोशे खने ष्टशौट् ।
गर्वे श्टङ्क ज्ञाघे शट् सादे शीर्णौ गतौ रुजि ।

५४ । वट् मोक्तौ (वट, भ्रा, ष) म—वटयति ।

५५ । वुष्टि क चित्यां (वुष्ट, चु, ष) पञ्चमस्वरी । इ, क—
वुष्टयति । चित्तिर्हिंसा ।

५६ । विटाक्रोशे खने (विट, भ्रा, ष) वेष्टति । आक्रोशः
कौशिन्य मन्यते । खनः शब्दः ।

५७ । ष्ट शौट् गर्वे (शौट, भ्रा, ष) चतुर्दशस्वरी । ष्ट—
अशुशौटत् । शौटति वीरः ।

५८ । शट् ङ्क ज्ञाघे (शट, चु, षा) ष्ट, क—शटयते ।

५८ । शट् सादे शीर्णौ गतौ रुजि (शट, भ्रा, ष) सादोष-
सादः, शीर्णोर्ध्वभेदः । शटति लोकः, अवसीदति विश्रुणाति
गच्छति रुजति वेत्यर्थः ।

शिट् पिटानादरे पुष्ट्क तौच्छे च पट् अंशके ।

५६ । गिट नादरे } (गिट, भ्रा, प)

६० । पिट नादरे } (पिट, भ्रा, प) द्वौ क्रमात्तालञ्च-
मूर्धन्यादी । शेटति, पेटति खलं लोकः । (वः शौटति सभामध्ये
तं शेटति निरीक्ष्य व इत्युभवत्त हलाद्युषः । २७०) ।

६१ । पुट्टक् तौच्छे च (पुट्ट, चु, प) पथमस्यरी, टइयान्तः ।
क—सट्टयति । दन्त्यादिरयमिति भीमः । तौच्छ्रमल्तीभावः ।
चकारादनादरे च ।

६२ । पट अंगके (पट, भ्रा, प) अंगकेऽवयवे । सटति पटः
अवयवी स्यादित्यर्थः । (१) ।

पट्टक् निकेतने हिंसे बले दाने स्फुटक् भिदि ।

६३ । पट्टक् निकेतने हिंसे बले दाने (पट्ट, चु, प) मूर्ध-
न्यादिटइयान्तः । क—सट्टयति लोकः, निवसति हन्ति पत्नी स्यात्
ददाति वेत्यर्थः ।

६४ । स्फुटक् भिदि (स्फुट, चु, प) दन्त्यादिरयम् । एतदाद्या
अट षोडशवर्गद्वितीयसुक्ताः । भिदि भेदने । क—स्फोटयति
कण्टकः पदम् ।

स्फुटिर्विशरणे स्फुट्शि विकासे स्फुट् डच स्फुटिक् ।
नर्म्मण्याडः स्फुटक् हिंसे स्फिट्क् इत्याञ्च स्फुट्टक् ।
चानादरे स्फिट्क्च स्फिट् कच स्नेहे स्फटि स्फट ।
शीर्णौ हट् त्विपि हेट् वाधे टान्ता इत्येकसप्ततिः ।

(१) यत्र यत्र इत्यभिहितकाले तत्र तत्रमवेता प्रियदा नष्टते इति भीक्ष्य
इत्युक्तं कातन्मघादिसौ । सेवित् चान्दः चएलीभावः । सटति सेमं चएचएचं
महतोत्थर्व इत्याद्यः ।

६४ । स्फुटिर्विशरणे (स्फुट, भ्रा, प) इर्—अस्फुटत्
अस्फोटीत् । विशरणं मेदनम् । स्फोटति गावं वाणः । विसरण
इति दन्त्यमध्यपाठे विकसने इत्यर्थः । स्फोटति मल्लीकलिका ।

६४ । स्फुट शि विकासे (स्फुट, तदा, प) विकास इति
कस ज गताविति दन्त्यान्तस्य षञि रूपम्, विपूर्वत्वेनार्थान्तर-
वाचितया विकसने इत्यर्थः । शि—स्फुटति केतकीकोरकः ।
अस्फुटीत् पुस्फोट ।

६४ । स्फुटड च (स्फुट, भ्रा, चा) चकाराद्विकसने । ड—
स्फोटन्ते नवकुड्मलानि फुटजप्रायेषु दत्तेषु चेतिचलायुधः । १३ ।

६४ । स्फुटिक् नर्गमणि (स्फुण्ट, चु, प) पञ्चमस्वरी । नर्ग
इड परीहासः । इ, क—स्फुण्टयति सखायं लोकः । अयं
कैश्चिन्न मन्यते ।

६४ । आडः स्फुटक् हिंसे (आड्पूर्वक स्फुट्, चु, प) आड्
उपसर्गः । क—आस्फोटयति ।

६५ । स्फिटक् दत्याच्च (स्फिट, चु, प) क—स्फेटयति ।
इति; कैश्चिन्न मन्यते । चकाराद्विसे च ।

६६ । स्फुट्क् चानादरे (स्फुट्, चु, प) पञ्चमस्वरी,
टद्वयान्तः । क—स्फुटयति । चकारात् स्फिटक् च ।

६७ । स्फिट् कच (स्फिट, चु, प) ओद्यवर्गशेषयुक्तः । क—
स्फेटयति । चकारात् चानादरे ।

६८ । स्फिट् क च स्त्रिहे (स्फिट, चु, प) दन्त्यवर्गशेषयुक्तः ।
क—स्फेटयति । चकारात् स्फिट् क च ।

६९ । स्फटि शीर्षौ } (स्फण्ट, भ्रा, प)

६९ । स्फट शीर्षौ } (स्फट, भ्रा, प) दावाद्यस्वरिणायोद्य-

वर्गद्वितीययुक्तौ । पञ्चमस्वरिणापिति भ्रमो हेयः । तथात्वे सजातीयतया स्फुटक् भिदीत्यादीनां सन्निधावेवापठिष्यत् । एवं संख्यापि न सङ्गच्छते, स्फुटिर्विशरणे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ शेषघातोश्च वैयर्थ्यं स्यात् । अतएव रमानाथोऽपि स्फुटिर्विशरणे इत्यत्र उकारान्यून्यः स्फुट इति केचित् पठन्ति । पचादित्वादनिस्फुटा फणा इति सुभूतिरित्यन्तमाह । शीर्णिर्भेदनम् । इ—स्फुटयते । स्फुटति गात्रं बाणः । पस्फुट, पस्फाट, स्फुटिकम् ।

७० । षट त्विधि (षट्, भ्वा, प) षटति । त्विधि दीप्तौ । (षटतीति षाटकं स्वर्णम्) ।

७१ । हेट बाधे (हेट्, भ्वा, प) हेटति । बाधो विहितः ।

टान्ता इत्येकसप्ततिः ।

(टान्ताघातव एकसप्ततिसंख्यकाः) ।

टान्तवर्गः ।

अठिङ्ङठ गतेऽथोठोपघाते उंठ बाधने ।

१ । अठिङ् गते } (अण्ट, भ्वा, चा)

१ । अठ गते } (अठ, भ्वा, प) इ—अण्टयते ।

ङ—अण्टते । अठति ।

२ । अथोठोपघाते (उठ, भ्वा, प) उठ्सादिः । अठति खलः साधुम् । (उपघातः पौडनम्) ।

३ । उंठ बाधने (एठ, भ्वा, चा) बाधनं विहितः । (प्रति बह्वीकरणमित्यर्थः) उ—एठते अत्सरं लोकः ।

कृठि खोटनवैकल्यालस्ये कठ् तङ्गने कठि ।

कि आध्याने कठि ङ च गुठिक् वेष्टे पिठ क्लिषि ।

वधे पठ् वाचि वठ् स्यौल्ये मठ् वासमर्हयोर्मठि ।

ङ त्वाध्याने सुठि ङ तु पलाये रठ भापणे ।

४ । कृठि खोटनवैकल्यालस्ये (कृण्ठ, भ्वा, प) पञ्चमस्वरौ ।

इ—कृण्ठयते । वैकल्यं विकलीभावः । चालस्यं मन्दीभावः ।
कृण्ठति खण्डः शोकार्तो वृद्धो वा ।

५ । कठ तङ्गने (कठ, भ्वा, प) तङ्गनं दुःखेन जीवनम् ।

कठति दीनः ।

५ । कठि कि आध्याने (कण्ठ, चु, भ्वा, प) इ—कण्ठयते

(इदमुदाहरणं भ्वादिपक्षे बोध्यम्) कि—कण्ठयति, कण्ठति ।
आध्यानं “सुम औत्क्ये” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

५ । कठि ङ च (कण्ठ, भ्वा, ञा) इ—कण्ठयते । ङ—

कण्ठते । चकारादाध्याने । रेवारोषसि वेतसीतस्तले चेतः
समुत्कण्ठते इति । (नोत्कण्ठते परद्रव्ये नोत्कण्ठति परस्त्रियं ।
यस्योत्कण्ठयति ज्ञाप्येधर्म एव मनःसदेत्युभयत्र ज्ञेयाद्युधः । ८१) ।

६ । गुठिक् वेष्टे (गुण्ठ, चु, प) ङ्गुसी । इ, क—गुण्ठयति ।

अजुगुण्ठत् । (अवगुण्ठनम्) ।

७ । पिठ क्लिषि वधे (पिठ, भ्वा, प) औष्ठवर्गाद्यादिः ।

पेठति । पिपेठतः । क्लिषि दुःखानुभवे ।

८ । पठ वाचि (पठ, भ्वा, प) पठति श्लोकं धीरः ।

९ । वठ स्यौल्ये (वठ, भ्वा, प) स्यौल्यमिह सामर्थ्यम् ।

वठति वीरो योद्धुं समर्थः स्यादित्यर्थः ।

१० । मठ् वासमर्ह्योः (मठ, भ्या, ष) मठति । वासो
निवासः । मर्ह्यः कौशिन्यमन्यते ।

१० । मठि ऊ तु आधाने (मण्ड, भ्या, षा) ङ—
मण्डयते । ङ—मण्डते । आधानं “शुभ्र चीत्तये” इत्यत
व्याख्यातम् ।

११ । मुठि ऊ तु पलाये (मुण्ड, भ्या, षा) षवर्गशेषादिः,
पञ्चमस्वरी । ङ—मुण्डयते । ङ—मुण्डते चौरः ।

१२ । रठ भाषणे (रठ, भ्या, ष) रठति । भाषणं कथनम् ।

रठोपघाते रठल्लङ् प्रतीघातेऽथ रठ् लुठि ।

गत्यालस्यस्तेयपोटे ल् लुठङ् लुठ राटिवत् ।

१३ । रठोपघाते (रठ, भ्या, ष) रठति लोकां गोकः ।

१३ । रठ ल्लङ् प्रतीघाते (रठ, भ्या, षा) ल्—अरुतम् ।

ङ—रोठते । प्रतीघातः गौकादिना पतनं, पुनर्जननं वा ।

१७ । अथ रठि गत्यालस्यस्तेयपोटे } (रण्ड, भ्या, ष)

१४ । लुठि गत्यालस्यस्तेयपोटे } (लण्ड, भ्या, ष)

ह्यौ षष्ठमस्वरिणौ । ङ—अण्डयते, अण्डते । (यौ अण्डति
गिरिं खण्डिति जनादुधः । ४३ । मन्त्रं पापं गिरिमिन्त्रं गण्ड-
तोत्थयः) ।

१४ । ल् लुठ ङ राटिवत् } लुठ, भ्या, षा)

१४ । लुठ राटिवत् } (लुठ, भ्या, ष) ल्—अलु-

तम् । ङ—लुठते । लुठति । राटिवत्—(पत्नी लुठधः)
वाचो रेखात्नी टात्नी एतत् महती यौ धातु (रठ ल्लङ् प्रतीघाते,
रठोपघाते इत्यभ्यादिभ्यः) अभाषणोत्थं रथोत्थं । तदा ष अण्डयते

प्रतीघाते, लुठोपघाते इत्यर्थः । (कश्चित् कार्ये न लोठते इति
इत्याद्युधः । ४६ । न प्रतिहतो भरतीत्यर्थः) ।

लुठ् शि लोटे लुठक् चौर्ये वठि ङङ्कचरे वठ ।
स्यौल्ये शठ कङ् श्लाघे शठ् वधक्लेशकैतवे ।

१४ । लुठ शि लोटे (लुठ, तुदा, प) शि—लुठति, अलु-
ठीत् । लुलोठ । लोटः सम्बन्धीभावः । हारोऽयं हरिणाचीणा
लुठति स्तनमण्डले इत्यमरुशतकम् ।

१४ । लुठक् चौर्ये (लुठ, चु, प) क—लोठयति ।

१५ । वठिङ् एकचरे (वगठ, भ्वा, घा) एकचर एककर्तृका-
चरणम् । इ—वगठते । ङ—वगठते चौरचोरवित्तमेकचर-
तीत्यर्थः ।

१५ । वठस्यौल्ये (वठ, भ्वा, प) स्यौल्यमिह सामर्थ्यम् ।
वठति दाता, दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः ।

१६ । शठ कङ् श्लाघे (शठ, चु, घा) क, ङ—शाठयते ।

१६ । शठ वधक्लेशकैतवे (शठ, भ्वा, प) क्लेशो दुःखात्तुभयः ।
कैतवमिह वञ्चनम् । शठति खलः साधुं, वञ्चयते इत्यर्थः ।

शठकालस्ये शठ् शठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते ।

१६ । शठकालस्ये (शठ, चु, प) क—शाठयति वृद्धः, क्रियासु
मन्दस्यादित्यर्थः ।

१७ । शठक् गत्यसंस्कृतसंस्कृते } (शठ, चु, प)

१७ । शठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते } (शठ, चु, प)

द्वौ वकारयुक्तौ । पुनः पाठात् पूर्वो नेदनुबन्धः । तयोऽर्थाः ।

१० । मठ् वासमर्हयोः (मठ, भ्वा, ष) मठति । वासो
निवासः । मर्हः कौशिन्यमन्यते ।

१० । मठि ङ तु आध्याने (मण्ड, भ्वा, षा) इ—
मण्डयते । ङ—मण्डते । आध्यानं “सुम शौत्ये” इत्यत्र
व्याख्यातम् ।

११ । मुठि ङ तु पलाये (मुण्ड, भ्वा, षा) पवर्गशेषादिः,
पञ्चमस्वरौ । इ—मुण्डयते । ङ—मुण्डते चौरः ।

१२ । रठ भाषणे (रठ, भ्वा, ष) रठति । भाषणं कथनम् ।

रुठोपघाते रुठलृङ् प्रतीघातेऽथ रुठ् लुठि ।

गत्यालस्यस्तेयषोटे लृ लुठङ् लुठ रादिषत् ।

१३ । रुठोपघाते (रुठ, भ्वा, ष) रोठति लोभं शोकः ।

१३ । रुठ लृङ् प्रतीघाते (रुठ, भ्वा, षा) लृ—अरुठत् ।

ङ—रोठते । प्रतीघातः शोकादिना पतनं, पुनर्जननं वा ।

१३ । अथ रुठि गत्यालस्यस्तेयषोटे } (रुण्ड, भ्वा, ष)

१४ । लुठि गत्यालस्यस्तेयषोटे } (लुण्ड, भ्वा, ष)

ङी षष्ठमम्परिणौ । इ—रुण्डयते, लुण्डयते । (यो रुण्डति
गिरिं कश्चिदिति ह्यसामुधः । ४६ । मन्त्रपायं गिरिगिरिं गच्छ-
तीत्यर्थः) ।

१४ । लृ लुठ ङ रादिषत् } लृठ, भ्वा, षा)

१४ । लृठ रादिषत् } (लृठ, भ्वा, ष) लृ—अलृ-
ठत् । ङ—लृठते । लृठति । रादिषत्—(एतौ लृठधात्)

राठी रेफाटी ठान्ती एतत् महौ धौ धात् (इठ लृङ् प्रतीघाते,
रुठोपघाते इत्यभावित्यर्थः) कमाप्तयोर्ये वर्तेते । तथा च लृठत्

प्रतीघाते, लुठोपघाते इत्यर्थः । (कश्चित् कार्यं न लोठते इति
उल्लासुधः । ४६ । न प्रतिहतो भवतीत्यर्थः) ।

लुठ् शि लोटे लुठक् चौर्ये वठि डङ्कचरे वठ ।
स्यौल्ये शठ कड् ज्ञाघे शठ् वधक्लेशकैतवे ।

१४ । लुठ् शि लोटे (लुठ, तुदा, प) शि—लुठति, अलु-
ठीत् । लुलोठ । लोटः सम्बन्धीभावः । शरौज्यं हरिणाचीणा
लुठति शानमण्डले इत्यमरुगतकम् ।

१४ । लुठक् चौर्ये (लुठ, चु, प) क—लोठयति ।

१५ । वठिङ् एकचरे (वण्ट, भ्या, चा) एकचर एकचरुंक्ष-
चरणम् । इ—वण्टप्रते । ड—वण्टते चौरश्चोरयितुमेकचर-
तीत्यर्थः ।

१५ । वठस्यौल्ये (वठ, भ्या, प) स्यौल्यमिह सामर्थ्यम् ।
वठति दाता, दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः ।

१६ । शठ कड् ज्ञाघे (शठ, चु, चा) क, ड—शाठयते ।

१६ । शठ वधक्लेशकैतवे (शठ, भ्या, प) क्लेशो दुःखात्तुभवः ।
कैतवमिह वञ्चनम् । शठति खलः साधुं, वञ्चयते इत्यर्थः ।

शठकालस्ये शठ् शठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते ।

१६ । शठकालस्ये (शठ, चु, प) क—शाठयति वृहः, क्रियासु
मन्दस्यदित्यर्थः ।

१७ । शठक् गत्यसंस्कृतसंस्कृते } (शठ, चु, प)

१७ । शठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते } (शठ, चु, प)

द्वौ वकारयुक्तौ । पुनः पाठात् पूर्वो नेदनुग्रहः । तयोऽर्थाः ।

क—खाठयति । इ, क—श्रुण्वयति जनः, गच्छति, किमपि न संस्कारोति, संस्कारोति वेत्यर्थः । संस्कारगत्योरिति केचित् । चकारात् शठक् च (एतदर्थद्वितयवानित्यर्थः) ।

शुठि शुठ् खोटने शुठ् कालस्ये शुठिकि शोपणे ।

१८ । शुठि खोटने } शुण्व, भ्वा, प)

१८ । शुठ खोटने } (शुठ, भ्वा, प) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ ।

खोटनमिच्च गतिव्याघातः । इ—श्रुण्वयते । शोठति पयः सेतुना ।

१८ । शुठ्कालस्ये (शुठ, चु, प) क—शोठयति दृढः क्रियासु, मन्दः स्यादित्यर्थः ।

१८ । शुठि कि शोपणे (शुण्व, चु, भ्वा, प) तालव्यादिः पञ्चमस्वरी । शोपणमिच्च चुरादिपक्षे शुष्कीकरणम्, भ्वादिपक्षे शुष्कीभावः । कि—श्रुण्वयति काष्ठमातपः, श्रुण्वति पत्रमातपात् । न च भौवादिकस्यैव प्रेरणजौ शुष्कीकरणवाचित्वात् चुरादावस्यपाठो व्यर्थः स्यादिति वाच्यं, चुरादित्वे परस्मैपदं, प्रेरण ज्ञान्त्ये उभयपदमिति भेदात् ।

सठ खठ्क श्ठार्थे हठ् कोलवन्धे बलात्कृतौ ।

सुतौ हेठश् खचे हेठृङ् बाधे ठाविंशतिस्त्रिभिः ।

१९ । सठ क श्ठार्थे } (सठ, चु, प)

२० । खठ क श्ठार्थे } (खठ, चु, प) द्वौ कमाहन्त्यादी,

शोपो वकारयुक्तः । क—साठयति, स्वाठयति । श्ठार्थे गत्य-संस्कृतसंस्कृतेषु ।

२१ । षठ कीलबन्धे बलात्कृतौ मुतौ (षठ, भ्रा, प)
कीले बन्धः कीलबन्धः । षठति छागं लोकः कीले बध्नातीत्यर्थः ।
कातन्द्रादौ बलात्कारमात्रे, षठति परचक्रं बली ।

२२ । हेठ ग षचे (हेठ, तदा, प) ग—हेठन्ती हेठती ।
यघो मृतिपूत्योक्तपत्तिः ।

२२ । हेठृङ् बाधे (हेठ, भ्रा, षा) ष—अजीहिठत्
अजिहेठत् । ङ—हेठते मत्सरं साधुः । बाधो विघ्नतिः ।

ठाविंशतिस्त्रिभिः ।

(ठाः ठान्ताघातव स्त्रिभिः सप्त विंशति स्त्रयोविंशतिसंख्यका
इत्यर्थः) अत्र संख्यायामेकोनासीति घिन्त्यम् ।

डान्तवर्गः ।

अदड अद्वाभियोगेऽद्गन् व्यापेऽदुद्यम ईड् लड् ।
स्तुतावीडक् चौलडिक्च्युत्क्षेपे कड् शादने कडि ।
अड् च दर्पे कडिक् भेदे रक्षणे लृच्छिडा डजि ।
स्नेहे मोक्षे क्रीडृ खेले कुड्शि वाल्येऽदने कुडिड् ।
दाहेऽथ कुडि वैकल्ये कुडिक् रक्षेऽथ कूड् शि तु ।
घान्धे भक्षे कड्ड कदड कार्कश्ये खोडृ खोटने ।

१ । अदड अभियोगे } (अदड, भ्रा, प)

२ । अदु अभियोगे } (अदु, भ्रा, प) ही क्रमात्

दन्त्यमर्हन्त्यवर्गद्वितीयोपधौ । अडिडिपति । अडिडिपति । क्तिपि

अद्, अड् । अभियोगः समाधानम् । अद्भृति पत्तं विद्वान् ।
अभिसमन्तात् योगोऽभिवोग इति गोविन्दभट्टः ।

२ । अद्भृन् व्यापे (अड, स्वा, प) र—वैदिकः । न—
अद्भृति ।

३ । अड् उद्यमे (अड, भ्वा, प) अडति लोकः सुपाय ।

४ । ईड् लड स्तुतौ (ईड, अदा, चा) दीर्घादिः । ल, ड—
ईष्टे ।

४ । ईड क च (ईड, चु, प) क—ईडयति । चकारात्
स्तुतौ । (ईष्टे त्रिपिटपस्थाने यदृशुणाधारणव्रजः । स्वयं पुल-
कितो षर्षाद्विडौजा ईडयत्यपीत्युभयत्र चलायुधः । १५६) ।

५ । ओलडि क्पुत्क्षेपे (ओलण्ड, चु, भ्वा, प) चन्तःस्यत्तीव-
मध्यः । इ—ओलण्डयते । कि—ओलण्डयति ओलण्डति तण्डु-
लान् लोकः । कर्पूरनोलण्डयतीति दर्शनात् ।

६ । कड् य अदने (कड, तुदा, प) य—कडन्ती कडती ।
प्राञ्चस्तु वेदेषुञ्चारणमेदार्थं भ्वादावप्येतं पठन्ति । तथाच—कड नद
इति धातुः पठ्यते भूतदाद्योः कडति कडति रूपं तुल्यमेव द्वयोः
स्यात् । तदुभयगणपाठे किं फलं नेति वाच्यं स्वरक्षत इह भेदः
शप्ययोरस्ति यस्मादिति । स्वरक्षत इति उदात्तासुदात्तस्वरित-
विरिष्यसंज्ञकचतुर्विधस्वरक्षत इत्यर्थः ।

६ । कडि जड्च दर्पे (कण्ड, भ्वा, उ) दर्प इह षर्ष । इ—
कण्डयते । ज—कण्डति कण्डते । ड—कण्डते जनः, हृष्टः स्यादि-
त्यर्थः । अयमात्मनेपदीत्यन्ते, कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः ।
अनेकार्थत्वात् तुपापनयनेऽपि । कण्डते तण्डुलान् लोकः ।
चकारात् कडयच (षर्षार्थः) ।

६ । कडिक् भेदे रक्षणे (कण्ड, चु, प) इ, क—कण्डयति ।

७ । लृ च्छिडा ङञि स्नेहे मोक्षे (च्छिड, भ्वा, षा) वकार-
युक्तः । लृ-अच्छिडत् । षा-च्छिडितं च्छिहं तेन, प्रच्छिडितः
प्रच्छिष्टः सः । ङ-च्छेडते । ञि-च्छिष्टोऽस्ति । स्नेहः श्लिथी-
भावः । मोक्षे-च्छेडते तिलन्तैलं, मुञ्चतीत्यर्थः ।

८ । क्रीड् खेले (क्रीड, भ्वा, प) ष-अचिक्रीडत् । क्रीडति
बालः शिशुभिः ।

९ । कुडशि बाल्येऽदने (कुड, तुदा, प) एतदाद्याश्चत्वारः
पञ्चमस्वरिणः । बाल्यमिह शिशुश्यामारः । शि-कुडति, अकुडीत्
सिकताभिः शिशुः ।

१० । कुडिङ् टाहे (कुण्ड, भ्वा, षा) इ-कुण्ड्रते । ङ-
कुण्डने ।

११ । अथ कुडि वैकल्ये (कुण्ड, भ्वा, प) इ-कुण्ड्रते ।
कुण्ड्रति जनं दैवं, विकलं करोतीत्यर्थः ।

१२ । कुडिन् रक्षे (कुण्ड, चु, प) इ, क—कुण्डयति ।

१३ । अथ कूड्शित्त घान्ते भक्षे (कूड, तुदा, प) षष्ठस्वरी ।
फलाभावेऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात् । प्राञ्चोऽपि
डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः । शि-कूडन्ती कूडती ।
घान्तं घनीभावः । कूडति दुग्धं वङ्गियोगात् । कूडत्यन्तं
लोकः ।

१४ । कट्टु कार्कश्ये } (कट्ट, भ्वा, प)

१५ । कट्टुड कार्कश्ये } (कट्टुड, भ्वा, प) द्वौ कमाट्टवर्ग-

तवर्गद्वितीयोपधौ । किपि कट्टु, कट्टु । कट्टुति पद्मनालं कार्कश्यं
स्यादित्यर्थः ।

१७ । षोड् षोटने (षोड, भ्या, ष) ष-अणुषोडन् ।
षोडति षष्पः । (षोटनं गतिवैकल्यम्) ।

रुडिङ् रुञ्जे रुड रुडि रुडक् भेदे रुडिङ् मधि ।

१४ । रुडिङ् षष्पे (रुण्ड, भ्या, षा) षष्ठमस्पर्शे । षष्पः
षोटनम् । इ-रुण्डते । ङ-रुण्डते-षोडः । (षष्पः) ।

१४ । रुडक् भेदे } (रुड, षु, ष)

१४ । रुडिङ् भेदे } (रुण्ड, षु, ष)

१५ । षडक् भेदे } (षड, षु, ष) हावाद्यौ षष्ठम-

स्पर्शितौ । ष-षोडयति । इ, ङ-रुण्डयति । ङ-षाड-
यति । द्वितीय षाडश्चतीति कालनादाः । अत्रनेतु द्वितीयस्याद्य-
व्यतिषे पूर्वोपीडनवशाः स्यात् । षष्ठमस्पर्शे तु मजातोपमा
पुनः पाठादाद्यौ नेटनवशाः । षष्ठमस्पर्शादिबोधेन रुडिङ्-
मधि इत्यस्यात् षञ्ज षण्डं करोतीति लौ भाष्यः ।

१५ । षडिङ् मधि (षण्ड, भ्या, षा) मधि मध्यमे ।
मध्यमदेशे षण्डनम् । इ-षण्डते । ङ-षण्डते षण्डेभ्यो षण्डि-
तिगुः । (माल षण्डयति षण्डोऽन् । षण्डते द्विवता दिव इति
रत्नादुपः । ३६३) ।

कार्कश्ये इत्यस्मात् कार्कश्य इत्यस्यानुवृत्त्या कपोलकर्तृककार्क-
श्येऽयमिति व्याख्याय गण्डति कपोल. प्राशुना इत्युदाहृतवान् ।
केचिन्तु गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्ययमेवायं धातुर्मन्तव्यो नत्व-
स्यान्यत्र प्रयोग इत्याहुः ।

१६ । गड्म सेके (गड, भ्वा, प) म-गडयति । सेकः
क्षरणम् । गडति घटात् पानीयम् । डलघोरेकवाङ्मस्यैव प्रायः
प्रयोग इति रमानाथः । तन्मते लान्तपक्षेऽपि नानुवन्धः ।
स्वमते तु लान्तोऽपि वक्ष्यमाणः, सत्वनुवन्धमून्य इति विरोधः ।

१७ । गुडिक् वेष्टे (गुण्ड, चु, प) एतदाद्याः पञ्चमस्वरिणः
सप्त । इ, क-गुण्डयति । अनेकार्थत्वाच्चूर्णोत्करणेऽपि । गुण्ड-
यति चिद्गुलं लोकः ।

१७ । अथ गुड शि च रक्षे (गुड, तुदा, प) शि-गुडति,
अगुडोत्, अगोड । चकारात् गुडिक् च (रक्षार्थकः) ।

१८ । शि घृड् च व्याधाते (घृड, तुदा, प) शि-घृडति,
अघुडोत्, अघाड । चकारात् गुडशिच (व्याधातार्थकः) ।

१९ । चुडि तौच्छे (चुण्ड, भ्वा, प) इ-चुण्डयते । तौच्छ-
मल्पीभावः ।

१९ । चुडिक् छिदि (चुण्ड, चु, प) इ, क-चुण्डयति ।

चुडु चुडुड छतौ हावे चडिक् रोपे चडि ड्डपि ।

२० । चुडु छतौ हावे } (चुडु, भ्वा, प)

२१ । चुडुड छतौ हावे } चुडुड, भ्वा, प) द्वौ कमाट्टवर्ग-

तवर्गद्वितीयोपधौ । क्षिपि चुडु, चुडु । कातन्तादौ हावकरण-
मित्येकोऽर्थः । अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजा इत्यमरः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इत्यन्ते इति साहित्यदर्पणः ।
चुड्ढति कान्ताथवा कान्तः ।

२२ । चडिक् रोपे (चण्ड, चु, प) इ, क-चण्डयति ।

२२ । चडिङ् अपि (चण्ड, भ्वा, धा) इ-चण्डयते ।
ड-चण्डते । अपिशब्दात् रोपे ।

जुड्ग गतौ जुङ्शि बन्धे जुडक् नोदे तडक् त्विपि ।

२३ । जुङ्ग गतौ (जुड, तुदा, प) श-जुडति । जोडिता ।

२३ । जुङ्शि बन्धे (जुड, तुदा, कुटादि, प) शि-जुडति,
अजुडीत् जुजोड । तानुच्छृङ्खलतापन्नान् शृङ्खलेन जुडत्यसाविति
हलायुधः । ११३ ।

२३ । जुडक् नोदे (जुड, चु, प) क-जोडयति । नोदः
प्रेरणम् ।

२४ । तडक् त्विपि (तड, चु, प) क-ताडयति । त्विपि
दीप्तौ ।

तडिङ्ङप्याहतौ तोडू नादरे तुडू तूडू च ।

२४ । तडिङ् अप्याहतौ (तण्ड, भ्वा, धा) इ-तण्डयते ।
ड-तण्डते । अपिशब्दात् तडक् च (आहत्यर्थकः) ।

२५ । तोडू नादरे (तोड, भ्वा, प) ष-अतुतोडत् ।
नादारोऽनादरः ।

२६ । तुडू च { (तुडू, भ्वा, प)

२७ । तूडू च { (तूडू, भ्वा, प) आद्यः पञ्चमस्वरी ।

उहवान् । तुडूति । फलाभावान्न ऋदनुबन्ध । शेषः पठस्वरी ।
ऋ-अतुडूत् । चकारान्नादरे ।

तुड् तुडिड् वधे तुड्शि भेदे युड्शि संटतौ ।

१८ । तुड् वधे } (तुड, भ्वा, प)

२८ । तुडिड् वधे } (तुण्ड, भ्वा, घ्रा) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ ।

पूर्वस्य षट्शतनुबन्धसाफल्यार्थमिकार परस्यैव ; तच्चरधानात्
डकारोऽपि तथा । षट्—अततोडत् । ष्ट्—तुण्डते । ड—तुण्डते ।
वधः पूर्वधातुपक्षे द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः । तोडति
मल्लो मल्लाङ्ग भनक्तोत्यर्थः । शेषधातुपक्षे वधो निपीडनमिति
रमानाथ' । तुण्डते पान्यं पिक ।

२८ । तुड्शि भेदे (तुड, तुदा, प) शि—तुडति, अतुडोत्,
तुतोड । उपहनने इति कश्चित् (१) ।

२९ । युड्शि संटतौ (युड, तुदा, प) शि—युडति, अयु-
डोत्, तुयोड ।

द्रुड् द्रुड्शि मज्जने द्राड ध्राड् शीर्णौ शि नुड्वधे ।

३० । द्रुड् मज्जने } (द्रुड, भ्वा, प)

३० । द्रुड् शि मज्जने } (द्रुड, तुदा, प) द्वौ रेफयुक्तौ ।

मज्जनं जलान्तःप्रवेश' । द्रोडति प्रसारो जले । द्रुद्रोडिपति ।
द्रुद्रुडिपति । शि—द्रुडति, अद्रुडोत्, इद्रोड । एतौ कश्चिन्न
मन्यते । कमदीश्वरस्तु कुटादिमेव मन्यते । (पृथक् पाठात् पूर्वो
न श्चनुबन्ध') ।

३१ । द्राड् शीर्णौ } (द्राड, भ्वा, घ्रा) ।

३२ । ध्राड् शीर्णौ } (ध्राड, भ्वा, घ्रा) द्वौ रेफयुक्तौ ।

(१) तोडनमुपहनन, तुडति पर परन्तप इति रमानाथ ।

ऋ—ऋदद्राडत्, ऋदधाडत् । ङ—द्राडते, धाडते । शीर्ष्ण-
विभेदः ।

३३ । शि बुड् वधे (बुड, तदा, प) शि—बुडति, अबुडोत्,
बुनोड ।

नडक् भ्रंशे पडिङ् गत्यां पड् पिडिक् संहतौ पिडिङ् ।
तत्र पीडृक् बाधगाहे पुडि मर्हे षडश् सुदि ।

३४ । नडक् भ्रंशे (नड, चु, प) क—नाडयति । भ्रंशोऽधः-
पतनम् ।

३४ । पडिङ् गत्या (पण्ड, भ्या, या) डू—पण्डयते । ङ—
पण्डते ।

३५ । पडिक् संहतौ } (पण्ड, चु, प)

३६ । पिडिक् संहतौ } (पिण्ड, चु, प) डू, क—पण्डयति,

पिण्डयति । संहतीराशोकरणम् ।

३६ । पिडिङ् तत्र (पिण्ड, भ्या, या) डू—पिण्डयते ।
ङ—पिण्डते । तत्र—संहतौ ।

३७ । पीडृक् बाधगाहे (पीड, चु, प) बाधो विहतिः, गाहो
विलोडनम् । ऋ—ऋपीपिडत्, ऋपिपीडत् । (भ्राज भ्रासेति
वा ङ्रसः) क—पीडयति शत्रुं लोकः । पीडयति स्नान कामी ।

३८ । पुडि मर्हे (पुण्ड भ्या, प) पञ्चमस्वरी । डू—पुण्डयते ।
मर्हेशूर्णीकरणम् ।

३९ । षडश् सुदि (षड, तदा, प) सुदि हृष्टीकरणे ।
श—षडति दीनं दाता । पर्डिता ।

शि बुडुत्सर्गसंख्योर्भाडिङ् वाचि भडिक् शिवे ।

४० । शि बुडुत्सर्गसंघृत्योः (बुड, तुदा, प) शि—बुडति, अभुडीत्, बुबोड ।

४१ । भडिड् वाचि (भण्ड, भ्वा, आ) परिभाषणे इति गोविन्दभट्टः । परिहासे इति चतुर्भुजः । इ—भण्डयते । ड—भण्डते सिद्धं लोकः ।

४१ । भडिक् शिवे (भण्ड, चु, प) शिवं कल्याणकिया वेदेष्वेव । प्रतारणे प्रसिद्धोऽयम् । इ, क—भण्डयति प्रतारको लब्धं धनदानाङ्गीकारेण ।

भ्रुड्शि संघृतिसंघृत्यो भुडि ड स्यात् भृतौ घृतौ ।

४२ । भ्रुड् शि संघृतिसंघृत्योः (भ्रुड, तुदा, प) रेफयुक्तः । शि—भ्रुडति, अभ्रुडीत्, बुभ्रोड । अयं कौशिकेभ्यो मन्यते ।

४३ । भुडि ड स्यात् भृतौ घृतौ (भुण्ड, भ्वा, आ) पञ्चमस्वरी । इ—भुण्डयते । ड—भुण्डते । भृतिरिह भरणम् । घृतिरन्यैर्न मन्यते ।

स्नेड स्नेड् मेड उन्नादे मृड्श् मोदे मडिक् चकि ।

मडि भूपे मडि ड विभागे वेष्टे मुडि च्छिदि ।

मर्हे मुडि ड मग्नेऽथ यौड रौड तु टान्तवत् ।

४४ । स्नेड उन्नादे } (स्नेड, भ्वा, प)

४५ । स्नेड उन्नादे } (स्नेड, भ्वा, प)

४६ । मेड उन्नादे } (मेड, भ्वा, प) हावाद्यौ कमा-

दन्तःस्यदतीत्यरेफयुक्तौ । ऋ—अमिस्नेडत् अमिस्नेडत्, अमि-
मेडत् । स्नेडति, स्नेडति, मेडते उन्नाद्यतीत्यर्थः ।

४७ । षड् गश् भोदे (षड्, क्वा, तुदा, प) भोट इह हृटी-
भावो हृटीकरणञ्च । ग—षड्गति सरस्वत्या च यः सदेति हला-
युधः । २०१ । श—षडति दीनं दाता । अषडित्वा सहस्राक्ष-
मिति भट्टिः । ७ । २६ । मडिता ।

४८ । मडिक् च (मण्ड, चु, प) इ, क—मण्डयति ।
चकारान्भोदे ।

४८ । कि मडि भूपे (मण्ड, चु, भ्रा, प) कि—मण्डयति
मण्डति शारो जनम् । इ—मण्डयते ।

४८ । मडि ङ विभागे वेष्टे (मण्ड, भ्रा, ङा) इ—मण्डयते ।
ङ—मण्डते ।

४९ । मुडि छिदि महे (मुण्ड, भ्रा, प) पञ्चमस्वरी । इ—
मुण्डयते । छेद् इह लोमच्छेद एव । मुण्डति मुण्डं नापितः
लोमरहितं करोतीत्यर्थः ।

४९ । मुडि ङ मग्ने (मुण्ड, भ्रा, ङा) पथर्गशेषादिः, पञ्चम-
स्वरी । मग्नेति मरुजघातोर्भाषक्ते रूपं मज्जनमित्यर्थः । इ—
मुण्डयते । ङ—मुण्डते प्रक्षरां जले । चतुर्भुजस्तु मार्जने इति
पठित्वा मार्जनं शुद्धिरिति व्याख्याय मुण्डते जलेन गात्रं लोक
इत्युदाहृतवान् ।

५० । यौड् टान्तवत् } (यौड, भ्रा, प)

५१ । रौड् टान्तवत् } (रौड, भ्रा, प,) द्वौ चतुर्दश-

म्वरिणौ । ष—अयुयौडत्, अररौडत् । टान्तवदिति यौड्
सम्बन्धे, रौड् नादरे इत्यर्थः ।

रौड् रौड्त् लड् विलासे लड्मोन्मन्यनजिह्वयोः ।

५२ । रोड् रौड् (रोड, भ्रा, प) त्रयोदशखरी । क—
अरुरोडत् । रौड् चनादरे इत्यर्थः ।

५३ । लड् विलासे (लड, भ्रा, प) लडति बाला ।

५३ । लड् मोन्मन्यननिहयोः (लड, भ्रा, घटादिः, प)
म—लडयति । उन्मन्यनं पीडितीभाव उत्क्षिप्तीभावश्च । लडति
लता वायुना, पीडिता उत्क्षिप्ता वा स्यादित्यर्थः । निह्ना निह्ना-
विषयकक्रिया । लडति निह्ना स्पन्दते इत्यर्थः । लडयति त्वच-
मुल्ललयत्यस्मृति श्रीहर्ष, पीडयतीत्यर्थः । ४ । १०६ । कवाटघ्नी-
मिन्दुः किरणलहरीमुल्ललयतीति सुरारिः । उत्क्षिपतीत्यर्थः ।
उभयत्र डलयोरेकत्वाल्लत्वम् । केचित्तु निहोन्मन्यने इति
पठित्वा निह्नाया उन्मन्यनमुत्क्षेपणमिति व्याख्याय लडयति
निह्ना सर्प इत्येवोदाहरन्ति । (तावत् खरःप्रखरमुल्ललयाश्चकार
इति भाषः । ५ । ७) ।

लड् कोपसेवे लड कड् वीशे लडि कि भाषणे ।

५३ । लड् कोपसेवे (लड, चु, प) उपसेव इडात्यन्त-
पालनम् । क—लालयेत् पञ्च वर्षाणि, मुत्तमितिशेषः । अत्र डल-
योरेकत्वाल्लत्वम् । कम्पनायामस्य प्रायःप्रयोग इति रमानायः ।
लाडयति लतां वायुः ।

५३ । लड कड् वीशे (लड, चु, आ) क, ड—लाडयते ।
लान्त एवायमिति केचित् । विशेषेणाऽमिच्छा वीश्या ।

५३ । लडि कि भाषणे (लण्ड, चु, भ्रा, प) इ—लण्डयते ।
कि—लण्डयति, लण्डति । भाषणं कथनम् । अयं कैश्चिन्न
मन्यते ।

ओ लडि क्युत्क्षेपणे लुङ् मन्ये लुडशि संटतौ ।
 क्षेपे लोङ् लोङ् उन्मादे लुण्डक् चौय्ये विडाकृशि ।

५३ । ओ लडि क्युत्क्षेपणे (लण्ड, चु, भ्रा, प) ओ—
 लण्डिनः । अतुबन्धवलादिभ्यवधानेऽपि निष्ठातस्य नः । अन्धा-
 न्निष्ठाया इन् नास्तीत्येके ; लण्ड् इति । इ—लण्ड्यते । किं—
 लण्डयति लण्डति तण्डुलान् लोकः ।

५४ । लुङ् मन्ये (लुड, भ्रा, प) लोडति मन्यो
 विलोडनम् ।

५४ । लुड शि संटतौ क्षेपे (लुड, तदा, प) शि—लुडति,
 अलुड्डीत्, लुलोड ।

५५ । लोङ् उन्मादे } (लोड, भ्रा, प)

५६ । लौङ् उन्मादे } (लौड, भ्रा, प) शेषश्चतुर्दशसूरी ।

क—अलुलोडत् । अलुलौडत् ।

५७ । लुण्डक् चौय्ये (लुण्ड, चु, प) पञ्चमसूरी । क—
 लुण्डयति ।

५८ । विडाकृशि (विड, भ्रा, प) आकृशि आकोशने ।
 वेडति शत्रुं वली ।

वडिक् विभागे वडिङ् वेष्टे च व्रीङ् यञि क्षिपि ।
 लज्जे वाङुङ् आज्ञावे व्रुङ्शि म्रुडर्थमज्जयोः ।

५९ । वडिक् विभागे (वण्ड, चु, प) इ, क—वण्डयति ।
 अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

५६ । वडिड वेष्टे च (वण्ड, भ्रा, षा) इ—वण्डयते । ड—
वण्डते । चकारात् विभागे च ।

६० । व्रीड् यञि द्विपि लञ्जे (व्रीड, दिवा, प) रेफयुक्तः ।
य—व्रीड्यति वाणं वीरः । व्रीड्यति वधूः । जि—व्रीडितोऽसि ।

६१ । याडृड आझाघे (याड, भ्रा, षा) ऋ—अययाडत् ।
ड—याडते लोकः । अझावः स्नानम् । अन्मज्जनमित्येके ।

६२ । व्रुड शि भ्रुड्यमज्जयोः (व्रुड, तुदा, प) रेफयुक्तः ।
शि—व्रुडति, अयडोत्, व्रुवाड । भ्रुड्यः (भ्रुडधातोर्यः) संवृति-
संवृती, मज्जो मज्जनम् ।

शाडृड् श्लाघे शौडृ गव्ये शडिड् सङ्घुरजोः स्युड ।
स्फुड्शि वृत्यां स्फुडिड्फुल्लेस्फुडिक् नर्मणि ऊड्शितु ।
मन्ते ऊडिड् च लङ्गे ऊड् ऋड हूड हुडृड् गतौ ।

६३ । शाडृड् श्लाघे (शाड, भ्रा, षा) ऋ—अययाडत् ।
ड—शाडते गुणिनं गुणी ।

६४ । शौडृ गव्ये (शौड, भ्रा, प) चतुर्दशस्यरी । ऋ—
अयगौडत् ।

६५ । शडिड् सङ्घुरजोः (शण्ड, भ्रा, षा) तालव्यादिः ।
इ—शण्डयते । ड—शण्डते काण्डो वीरं, रजतीत्यर्थः ।

६६ । स्युड शि वृत्याम् } (स्युड, तुदा, प)

६७ । स्फुड शि वृत्याम् } (स्फुड, तुदा, प) शि—स्युडति,

अस्युडोत्, तुस्योड । स्फुडति, अस्फुडोत्, पुस्तोड । वृत्यां संवरणे ।

६७ । स्फुडिड फुल्ले (स्फुण्ड, भ्रा, षा) फुल्लं विकसनम् ।

रः—स्फुण्डयते । ड—स्फुण्डते कुन्दकोरकः । पुस्फुण्डे ।

६७ । स्फुडिक् नर्भाणि (स्फुण्ड, चु, प) पञ्चमस्वरी ।
नर्भा परिहासः । इ, क—स्फुण्डयति सखायं लोकः । पुस्फु
ण्डयिषति । अयमाद्यस्वरीति कातन्वाद्याः । पञ्चमस्वरोऽनार्प
इति गोविन्दभट्टः ।

६८ । ऊड् शि तु मग्ने (ऊड, तदा, प) शि—ऊडति
अऊडोत् जुहोड । मग्नं मज्जनम् ।

६८ । ऊडिक् च सङ्घे (ऊण्ड, भ्वा, आ) पञ्चमस्वरी ।
इ—ऊण्डयते । उ—ऊण्डते धनं लोकः, राशीकरोतीत्यर्थः ।
चकारात् ऊडशि च (सङ्घार्थकः) ।

६८ । ऊडृङ् गतौ } (ऊड, भ्वा, आ)
६९ । ऊडृङ् गतौ } (ऊड, भ्वा, आ)
७० । ऊडृङ् गतौ } (ऊड, भ्वा, आ)
७१ । ऊडृङ् गतौ } (ऊड, भ्वा, आ) मध्यमौ षष्ठ-
स्वरिणौ, शेषौ द्वौ रेफयुक्तौ । ऋ—अजुहोडत्, अजुहडत्,
अजुऊडत्, अजुऊडत् । उ—होडते, हडते, ऊडते, ऊडते ।

हौड हौडृङ् च हिडिड हौडृङ्ङपिड हेडृ च ।
अनादरे हेडृ वेष्टे डान्ताः षट्सप्ततिर्मताः ।

७२ । हौडृङ् च } (हौड, भ्वा, आ)
७३ । हौडृङ् च } (हौड, भ्वा, आ) द्वौ चतुर्दशस्वरिणौ,
शेषो रेफयुक्तः । ऋ—अजुहौडत् । अजुहौडत् । उ—हौडते ।
हौडते । चकारात् गतौ ।

७४ । हिडिड्ङपि } (हिड, भ्वा, आ)

७५ । होडृङ्ङपि } (होड, भ्वा, आ) इ—हिण्डयते ।

ड—डिण्डते । ष्ट—अजुहोडत् । ड—होडते, जुहोडे । अपि-
शब्दात् गतौ । डिण्डन्ते च यथा रात्राविति जलायुधः । (१११) ।

७६ । ड हेडृ च अनादरे (हेड, आ, आ) ड—हेडते,
जिहेडे । ष्ट—अजिहेडत् । चकारात् षिडिड् होडृड् च
(अनादर इत्यर्थः) । (१) । हेडते शीलसम्पन्नो बान्धवानपि
तानसाविति जलायुधः । (१११) ।

७६ । हेड्म वेष्टे (हेड, आ, प) हेडति । म—डिडयति
(२) । अडिडि अहीडि । षिडं षिडं, हीडं हीडं । एकारस्य
ऋस्यविधाने कण्ठप्रत्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात्, एचोयत् स्वमिति
नियमादिकार एव स्यात् । इकारस्य दीर्घविधौ तु ईकार एव,
एकारस्यांशिककण्ठप्रत्वेन विरुद्धत्वात् । केचित्तु दीर्घपक्षे गुणं
विधाय (गुणविधानेनैव दीर्घपक्षावस्थानादित्यर्थः) अडिडि
अहेड्दीत्यादि मन्यन्ते ।

डान्ताः षट्सप्ततिर्मताः ।

(डकारान्ता घातवः षट्सप्ततिसंख्यका ज्ञाताः)

डान्तवर्गः ।

दृण्डान्वेषण इत्येको ढकारान्तः प्रकीर्तितः ।

१ । दृण्डान्वेषणे (दृण्ड, आ, प) ढाद्यन्तः षड्मस्वरो

(१) हेडते ऋजतोत्यर्थ इति धातुमदीपः । अनादरे तु भट्टमङ्गः षडतीत्युक्तं
धातन्त्रधातुदत्तौ ।

(२) इह पाठशामर्थ्यात् सुखत्वे सत्यपि नोपशालक्षणे गुण इत्युक्तं रमा-
भाषेन ।

दन्त्यनोपधः, ढयोगान्मूर्धन्यसेन दृश्यत इत्यादि । दृष्टति धनं
लोकः ।

ईत्येको ढकारान्तः प्रकीर्तितः ।

यान्तवर्गः ।

अण् रवेऽण् यङ् प्राण ष्टण् दुञ् गतावोण्पसारणे ।

१ । अण् रवे (अण, भ्वा, य) अणति । रवः शब्दः ।

१ । अण् यङ् प्राणे (अण, दिवा, आ,) य, ङ—अण्यते
जनो जीवतीत्यर्थः ।

२ । ष्टण् दुञ् गतौ (ष्टण, तना, उ) द, ञ—ऋणोति
अणोति ; ष्टणुते अणुते । उ—अणित्वा ष्टत्वा । (इमपक्षे
सेमक्षुधकुपक्षिणेति कित्त्वनिषेधे शुणः, इमोऽभावपक्षे वनतनेति
अम्लोपः) ।

३ । ओण् अपसारणे (ओण, भ्वा, य) ष्ट—मा भवान्
ओणित् । आपकज्ञापिता विधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्याया-
दस्य ष्टदनुबन्धो आपयति, अण्डि परे धातुनामादौ ऋस्वः पञ्चा-
द्वित्वमिति । आदौ द्वित्वे दीर्घोपधाया असम्भवाद्देव ऋस्वाभावे
ऋदनुबन्धो व्यर्थः स्यात् । (१) अटगतावित्यादीनान्तु मा भवान्
अटिटदित्यादि बोध्यम् । अपसारणमपनयनम् । ओणति धनं
धौरः ।

कण् आर्त्तस्वरे कण्म गतौ कण्क निमीलने ।

(१) यत् शुभकर्यं न सम्भवति तदादावेव द्वित्वमित्याह अटगताविति ।

४ । कण् चार्त्तस्वरे (कण, भ्वा, प) ष्ट—अचीकणत्
अचकाणत् । (श्वाकभ्रासभासेति वा ङ्खः) । कणति भीतः ।

४ । कण्म गतौ (कण, भ्वा, प) म—कणयति ।

४ । कण्क निमीलने (कण, चु, प) निमीलनं पक्ष्मभि-
श्चक्षुष आवरणम् । क—काणयति चक्षुः, पक्ष्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः ।

कृण् शोषकरणे क्ण च शब्दे कृण् कड सङ्घुचि ।

५ । कृण् शोषकरणे (कृण, तुदा, प) उपकरणं दानादिना
पोषणम् । श—कृणति दीनं दयालुः । कोणिता ।

६ । कण् च शब्दे (कण, भ्वा, प) वकारयुक्तः । कणति
धीणा । चकारात् कृणश्च (शब्दार्थकः) (अकाराणिपुञ्जतोत्-
साहाः । यातुधाना इति शेष इति भट्टिः । २ । ११) ।

७ । कृण् कड सङ्घुचि (कृण, चु, धा) पठस्वरो, । क,
ड—कृणयते चक्षुः, सङ्घुचितं स्यादित्यर्थः । पञ्चमस्वरीत्येके ।

क्षणक्षिण् दुज्वधे षण् घण् दुज्दीप्तौ घण विण् घुणिङ् ।
ग्रहणे घुण्ङ् घुणश्च घूर्णञ्श्च भ्रमणे चण ।

शब्दे चण्मि गतौ हिंसे चण्म दाने शि चुण् छिदि ।

८ । क्षण दुज्वधे } (क्षण, तना, उ)

९ । क्षिण दुज्वधे } (क्षिण, तना, उ) द, ज—क्षिणोति

क्षणुते । क्षिणोति क्षिणुते । उ—क्षणित्वा क्षत्वा । क्षेणित्वा
क्षित्वा ।

१० । षण् दुज्वधे } (षण, तना, उ)

११ । घण दुज्वधे } (घण, तना, उ) द, ज—घणोति

वर्णुते । घणोति घर्णोति, घणुते घर्णुते (नोयुङोर्णुर्वात्तृत् इत्यनेन वैकल्पिकगुणनिषेधः) । उ—घणित्वा घत्वा । घर्णित्वा घत्वा ।

११ । घृण्ड ग्रहणे } (घृण, भ्वा, ञा)

१२ । घिण्ड ग्रहणे } (घिण, भ्वा, ञा)

१३ । घुण्ड ग्रहणे } (घुण, भ्वा, ञा) त्रयः कमात्

सप्तमद्वितीयपञ्चमस्वरिणः । इ—घृण्यते, घिण्यते, घुण्यते ।

उ—घृणते, घिणते, घुणते । जरीघृण्यते, जेघिण्यते, जोघुण्यते ।

१३ । घृण्ड भ्रमणे } (घृण, भ्वा, ञा)

१३ । घृण्य भ्रमणे } (घृण, तुदा, प)

१४ । घूर्णञ् भ्रमणे } (घूर्ण, तुदा, उ) उ—घोणते ।

श—घृणति, घोणिता । ज—घूर्णति घूर्णते । जुघूर्णे चकम् । श—

घूर्णन्ती घूर्णती । अत्र भ्रान्तैर्मध्यमः कुटादौ पद्यते, तद्वेद्यमन्येषा-

ससम्मतत्वात् ; तथात्वे परस्थितानुबन्धस्य पूर्वेषु सम्बन्धापत्तेः । (१)

१५ । चण शब्दे (चण, भ्वा, प) चणति ।

१५ । चणमि गतौ हिंसे (चण, भ्वा, प) मि—चणयति

चाणयति । (२)

(१) यद्ययं मध्यमो धातुः कुटादि स्यात्तदा घृण्यति इत्येवं पाठ्य । तथा सति शकारानुबन्धस्याभेदितत्वाभावात् परवर्तिनो घूर्णधातोर्जातुबन्धस्य मध्यमेव घृणधातुनापि सङ्घ सम्बन्धो दुर्भवार एव स्यात् । तदादिपाठे तु शकारानुबन्धस्य पुनरुक्तत्वात् तथेति तात्पर्यम् ।

(२) यद्यपि स्वमते सामान्यतोमिकारानुबन्धधातूनां वैकल्पिकह्रस्वविधायकत्वं नास्ति, तथापि केषाञ्चिद्धातूनां विकल्पेन घटादित्वं भवतीति भूतमज्ञीकृत्य तत्रैव धातवो मिकारानुबन्धतया दर्शिता व्याचार्थ्येण । ते च धातव इकारानुबन्धेषु चिञ्मि च इत्यस्य व्याख्यानावसरे उच्यन्ते दर्शितपूर्वा मयेति ।

१५ । चण् दाने (चण, भू, ष) म—चणयति ।

१६ । शि चुण् छिदि (चुण, तुदा, ष) शि—चुणति, अचु-
णीत्, चुचोण ।

चूर्णक् पेपे चूर्ण तूणक् सङ्कोचेक् तूण्ड पूरणे ।

१७ । चूर्णक् पेपे । (चूर्ण, चु, ष) एतदाद्याचत्वारः पठ-
स्वरिणः । पेपयूर्णीकरणम् । क—चूर्णयति तण्डुलान् शिला ।

१८ । चूर्णक् सङ्कोचे } (चूर्ण, चु, ष)

१९ । तूणक् सङ्कोचे } (तूण, चु, ष) द्वौ कमात्तासव्य-
दन्त्यवर्गाद्यादी । क—चूर्णयति, तूणयति धत्तुः, सङ्कुचितं स्यादि-
त्यर्थः ।

१९ । क तूण्ड पूरणे (तूण, चु, ष) क, ड—तूणयते ।

तृण् दुञ् भक्षे तृण् श जैह्येय दृण् श जैह्येय वधे गतौ ।

२० । तृण् दुञ् भक्षे (तृण्, तना, छ) द, ज—तृणोति,
तर्णोति, तृणते, तर्णते । छ—तर्णित्वा तृत्वा ।

२१ । तृण्य जैह्येय (तृण, तुदा, ष) जैह्यमिह कुटिली-
करणम् । श—तृणति तृणं वायुः । तोषिता ।

२२ । दृण्य जैह्येय वधे गतौ (दृण, तुदा, ष) दन्त्यवर्ग-
तृतीयादिः । श—दृणति । दृद्रोणिपति । जैह्यं कुटिली-
करणम् । (दृणति प्रहृतो यस्य दिक्षुषेपु रिपुत्रज इति
दलायुधः । २४० । दृणति गच्छति पलायते इत्यर्थः) ।

धण ध्वण धण ध्वाने पण्ड् व्यवहृतौ सुतौ ।

- २३ । धण ध्वाने } (धण, भ्रा, प)
 २४ । ध्वण ध्वाने } (ध्वण, भ्रा, प)
 २५ । ध्रण ध्वाने } (ध्रण, भ्रा, प) शेषौ वकाररेफ-

युक्तौ क्रमात् । धणति, ध्वणति, ध्रणति षट् ।

२६ । पण्ड् व्यवहृती स्तुतौ (पण, भ्रा, घा) व्यवहारे, ङ—

पणते पणायति पणावते । आयान्तत्वाद्बुभयपदमिति बोपदेवः ।

प्राणानामपण्णिष्ठासाविति भट्टिः । ८ । १२१ । अत्र कर्मणि पष्ठी
 (पण्णैर्व्यवहारे इति पण्ण्यं परस्वरम् । तत्र व्यवहारे कथञ्चिद्व्यत्यये
 द्युतक्रियायाञ्चेति तट्टीकाया भरतः) स्तुतौ तु पणायति पणावते
 विष्णुं धीरः । अरे तु द्वयोरर्थयोरेव आयस्याप्राप्तिपक्षे आत्मने-
 पदमेव । अपण्णिष्ट, पेणे, पण्णिता, पण्णिष्ठा पण्णियते, अप-
 ण्णियत । (न चोपलेभे वणिजा पणाया इति भट्टिः । ३ । २७) ।

पेणु पेपे गतौ ज्ञेपे पुणश् धम्ने षणश् षट्पि ।

२७ । पेणु पेपे गतौ ज्ञेपे (पेण, भ्रा, प) ऋ—अपिपेणत् ।
 पिपेणतः । पेपञ्चूर्णीकरणम् ।

२८ । पुणश् धम्ने (पुण, तदा, प) शुभक्रियायामित्यन्ते ।
 य—पुणति शुभ लोकः । पोणिता । (१) ।

२९ । षणश् षट्पि (षण, तदा, प) षट्पि षट्पिकरणे । य—
 अग्निं षणति यो द्विजः । पण्णिता ।

पूणक् सङ्घाते फण य निस्त्रेहे फण् मिण गतौ ।

(१) धम्नीऽत्र धाम्नीऽन्तीभाव इति लेखित् । तस्मिन्ने पुणति इह इत्युदाहरणम् ।
 शुभक्रियायामर्थे धात्वर्थेभोपर्यदादृक्कर्मत्वत्वात् पुणति शुभं लोक इति धम्नी-
 बोदाहरणं कथं नञ्चते तत् सुधीभिर्भाव्यम् ।

३० । पूणक् सङ्घाते (पूण, चु, प) पठस्वरी । क—पूण्यति धान्यं लोका, राशिकरोतीत्यर्थः । अयं कैचिन्न मन्यते ।

३१ । फण ण निस्त्रेहे (फण, भ्रा, प) ण—फेणतुः पफणतु । निस्त्रेहोऽनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाञ्छितं श्रीमताम्, अनायासेनोत्पद्यते इत्यर्थः । अस्यैव अन्तस्य निष्ठाया फण्ट । अनायासकृतं फण्टमित्यमरः ।

३१ । फण मिय गतौ (फण, भ्रा, प) मि—फणयति फणयति । ण—फेणतुः पफणतु ।

वण् वण् भ्रण् शब्द कृ भण् च भ्रूण् क ड्डाशाविशङ्कयो ।

३२ । वण शब्दे } (वण, भ्रा, प)

३३ । वण शब्दे } (वण, भ्रा, प)

३४ । भ्रण शब्दे } (भ्रण, भ्रा, प) आद्यन्तौ रेफयुक्तौ ।

वणति, वणति, भ्रणति ।

३५ । कृ भण् च (भण, भ्रा, प) कृ—अपीभणत् अथभाणत् । चकारात् शब्दे । स खेड व्यक्तवाच्यम् । श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

३६ । भ्रूण कड् आशाविशङ्कयोः (भ्रूण, चु, षा) रेफयुक्तः पठस्वरी । क, ड—भ्रूणयते भ्रूणं लोका, प्रत्याशाविषयं करोतीत्यर्थः । (भ्रूण, भ्रूण आशंसाया चुरादेर्वज् इत्यमरटीका) (भ्रूणयते स्त्री या पुमान् वेत्याशङ्कतेऽसावित्यर्थो वा) ।

मण् कृजे श् मुण् प्रतिज्ञाने ऋणश् हिंसे रणम् गतौ ।

३७ । मण कृजे (मण, भ्रा, प) मणति । कृजे अयक्तशब्दे ।

३८ । श् सुष्—प्रतिज्ञाने (सुष्, तुदा, प) श्—सुष्णति
वतं लोकः, प्रतिजानीते इत्यर्थः । मोषिता ।

३९ । श्णश्चिंसे (श्ण, तुदा, प) षवर्गशेषादिः । श्—
श्णति । मर्षिता । युष्ते—श्णति वारणानिति हलायुधः । (१०५) ।

४० । रणम् गतौ (रण, भ्रा, प) म—रणयति

रण् व्रण् कृत्य वण् च वृण् दुञ् भक्षे वेणुञ् निशामने
वादिवादान-गमन-ज्ञान-चिन्तासु वर्णक ।

वर्णे शोणुगतेऽस्मिन् शण् थण् म दाने थणक् तथा ।

४० । रण् कति } (रण, भ्रा, प)

४१ । व्रण् कति } (व्रण, भ्रा, प) पूर्वोरेफादिः शेषो

रेफयुक्तवकारादिः । रणति । व्रणति । कति शब्दे ।

४२ । ऋ वण् च (वण, भ्रा, प) ऋ—अधीवणत् अत्रवाणत् ।
चकारात् कति ।

४३ । वृण् दुञ् भक्षे (वृण, तना, उ) द, ज—वृणोति
वर्णोति वृणुते वर्णुते । उ—वर्णित्वा वृत्वा ।

४४ । वेणुञ् निशामने वादिवादानगमनज्ञानचिन्तासु
(वेण, भ्रा, उ) ष—अधिवेणत् । ज—वेणति वेणते ।
विवेणे । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वादित्वं सुरजाटि, तस्यादानं
ग्रहणं वादिवादानम् । केचित्तु वादित्वं वादित्वविषया क्रिया
इत्येकोऽर्थ इत्याहुः । (१) ।

(१) आदानमित्यपरोऽर्थः । तथाच वेणवः कीचकासोसुरित्वाद्य टीकार्या
“विधति वृद्धति शोभादिकं, वेणज निशामने वादिवादान-गमन-ज्ञान-चिन्तासु
च, नाश्नोति उरिति भरत ” ।

४५ । वर्णक वर्णे (वर्ण, चु, प) वर्णयति । अयं कैश्चिन्न
मन्यते । वर्णत्क इत्यदन्तचुरादिनैव सिद्धेः) ।

४६ । शोण गतेऽस्मिन् (शोण, भ्रा, प) ष्ट—अशुशोणत् ।
अस्मिन् वर्णे । वर्णशेर्ह्रस्ववर्णीभावः । शोणति स्तूर्यः सन्ध्या-
याम् ।

४७ । शण्म दाने } (शण, भ्रा, प)

४८ । अण्म दाने } (अण, भ्रा, प) शेषो रेफयुक्तः ।
म—शणयति, अणयति । (विश्रणन्ति च तेऽप्यस्मै सत्यवाचः
सदाशेष इति हलायुधः । १७०) ।

४८ । अणक्त्वा (अण, चु, प) रेफयुक्तः । क—आणयति ।
तथा दाने । स्वमतेऽस्य अणञि ऋसविकल्पोऽप्यटमस्वरातुबन्धा-
भावः केषाञ्चिदनुरोधात् । (विश्राणयति यः श्रीमान् विप्रेभ्यो
विपुलं वस्ति हलायुधः । १७०) ।

शोण शोणुत सङ्घाते शान्ताः पञ्चाशदीरिताः ।

४९ । शोणु सङ्घाते } (शोण, भ्रा, प)

५० । शोणु सङ्घाते } (शोण, भ्रा, प) हौ तालव्यादी,
कमाद्रेफान्तःस्वद्वितीययुक्तौ च । ष्ट—अशुशोणत् अशुशोणत् ।
सङ्घातो राशीकरणम् । (१) ।

शान्ताः पञ्चाशदीरिताः ।

(पञ्चाशत्संख्या शकारान्ता घातवः कथिताः) ।

(१) अमरोक्तपदुवाचकशोणशब्दस्य टीकायां "शोणति जह्वयो संघतो
भवति शोणः, शोणु सङ्घाते पचादित्वादङ्घि"ति भरतः ।

तान्तवर्गः ।

अत् सातत्यगतेऽतीति वन्धे ऋत् स्पर्द्धनैश्ययोः ।
 घृणागत्योः कृतीष् वेष्टे कृती श्प च्छिदि कृतक् ।
 संशब्दे कित् संशयेच्छावासारोग्ये लिं कित् मतौ ।

१ । अत् सातत्यगते (अत, भ्वा, प) सातत्यगतं नैरन्तर्येण
 भ्रमणं प्रापणञ्च । अतति वायुः । अतति सूर्यो गगनं, सततं
 प्राप्नोतीत्यर्थः ।

१ । अति वन्धे } (अन्त, भ्वा, प)

२ । ईति वन्धे } (ईन्त, भ्वा, प) शेषो दीर्घादिः । इ—
 अन्त्यते । ईन्त्यते ।

३ । ऋत् स्पर्द्धनैश्ययोः घृणागत्योः (ऋत्, भ्वा, प) घृणा
 टया । ऋतीयते जनः, स्पर्द्धने, ईश्वरो भवति, कश्चिद्दयते,
 गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव ।
 आर्त्तान् धानर्त्तं इत्यादि ।

४ । कृतीष् वेष्टे (कृत, रुधा, प) ई—कृतः । घ—कृत्ति ।
 चकर्त्त ।

४ । कृती श्प च्छिदि (कृत, रुधा, प) ई—कृतः ।
 श्, प—कृन्तति । चकर्त्त । ऋत्कृतृष्टित्यादिना येमत्वादेव
 निष्ठाया अनिमत्ये सिद्धे अम्य पूर्वस्य च ईदृक्त्वन्धो नेम् डीर्घीत्यस्य
 व्यभिचारसूचनार्थः । तेन धातुञ्ज लवे अजीत्यादीनां “धाविताः
 मान्यमार्थो” इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः । अनितं यतितमित्यादि
 सिद्धमिति कमदीगरः । केविष्णु धावनं धावः सोऽस्य जातो

धावित इत्यादि सनाधाय ईदित्करणमाभ्यां यङ्लुकि निष्ठाया
 धूमनिषेधार्थं, तेन चरोक्तमित्याहुः । विरहिनिष्ठान्तकुन्तमुग्रा-
 क्तिकेतकिदन्तुरिताये इति जयदेवोक्तं निष्ठान्तन्त करोतीति
 शबन्तात् औ नन्दादित्वादनप्रत्यये साध्यम् । (यं कृणन्ति गुण-
 ग्रामः क्तन्त्यरिगिरासि य इत्युभयत्र हलायुधः । १२२) ।

५ । कृतक संशब्दे (कृत, चु, प) दीर्घो । क—कीर्त्तयन्ति च
 गोष्ठीषु यद्गुणान्भारोग्या इति हलायुध । १२२ । कीर्त्ता-
 देशस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठः कीर्त्तादेशस्य क्वचित् व्यभिचार-
 सूचनार्थं, तेन अचीकृतदित्यादि सिद्धम् । (अचिकीर्त्तदित्यपि,
 तेन “अपमथद्गुणान् भ्रातुरचिकीर्त्तञ्च विक्रममिति भट्टः ।
 १५ । ७२) ।

६ । कित् संशयेच्छावासारोग्ये (कित्, भ्वा, प) विचिकित्-
 सति मनः, संशेते इत्यर्थः । आरोग्ये—चिकित्सत्यातुरं वैद्यः ।
 इच्छानिवासयोस्तु केततीति वोपदेवः । तत्र तिवादयो न प्रयु-
 ज्यन्ते इति रमानायः । “ इति न वनिता मेता चन्तुं मनो
 विचिकित्सते” इति तु अन्तर्भूतजार्थतया कर्मकर्त्तरि सन-
 अन्यग्रन्थेत्यादिना यको निषेधे सिद्धम् ।

६ । लिङ्कित् सतौ (कित्, ह्रा, प) र—वैदिकः । लि—
 चिकेन्ति ।

चतेञ् याचे चितौ ज्ञाने चितकङ् च चितिक् स्मृतौ ।

७ । चतेञ् याचे (चत, म्वा, ष) ए—अचतीत् । ज—
 चतति चतते ।

८ । चितौ ज्ञाने (चित, भ्वा, प) ई—चित्तः । ज्ञानमिदं

जागरणं ज्ञानञ्च । अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेततीति
 ज्ञानायुधः । १२६ । चिचेत रामसात्कृच्छ्रमिति भट्टिः । १४ । ६२ ।
 (कृच्छ्र नागपाशबन्धनरूपं, चिचेत ज्ञातयान्) ।

८ । चितक ङ् च (चित, चु, चा) क, ङ—चेतयते ।
 चकारात् ज्ञाने । तत्रोपशाधिका यावद्राघस्यचेतयन्ति नेति भट्टी
 (८ । १२३) गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । चेतनं चेतनं करो-
 तीति औ या साध्यम् । (कादम्बरीरसभरेण समज्ञ एव भक्तो न
 किञ्चित्पि चेतयते जनोऽयमिति कादम्बर्या उत्तरपरदप्रारम्भे
 ग्रन्थकृतिः) ।

८ । चितिक् श्चतौ (चिन्त, भा, प) इ, क—चिन्तयति
 विष्णुं मुधीः ।

चृत् कि सन्दीपने चृत् श हिंसे ग्रन्थे चुत च्युतिर् ।
 चरणे जुत् ज्युष्टुङ् द्युत्यां ज्यतिर्चाप द्युन्लुङ्ङपि ।

१ । चृत् कि सन्दीपने (चृत्, चु, भा, प) कि—चर्त्तयति,
 चर्त्तति ।

२ । चृत् श हिंसे ग्रन्थे (चृत्, तुदा, प) श—चृत्ति । चर्त्तता ।
 च्युतो च्युतम् ।

१० । चुतिर चरणे } (चुत, भा, प)

११ । च्युतिर चरणे } (च्युत, भा, प) मेपोःसाःष्यादि-
 युक्तः । इत्—अच्युतत् अच्योतीत् । अच्युतत् अच्योतीत् । चर इड
 चाधेयम् । आतति आतति इतमन्वो यत्ना ।

१२ । जुमङ् द्युत्याम् } (जुत, भा, चा)

१३ । ज्युष्टुङ् द्युत्याम् } (ज्युत, भा, चा) मेपादाकपो-

ऽन्तःस्यादि युक्ताः । ष—अजुजोतत् अजुज्योतत् । ङ—जोतते
ज्योतते चन्द्रः ।

१३ । ज्यतिर्च (ज्युत, भ्वा, य) इर्—अज्युतत् अज्योतीत् ।
चकारात् द्युत्याम् ।

१४ । अथ द्युत् लृ ङ्ङपि (द्युत, भ्वा, चा) लृ—अद्युतत् ।
ङ—द्योतते । दिद्युते । अपि शब्दात् द्युत्याम् ।

वृत्य नर्त्ते पत्य डैश्ये पत्लृज् गत्याञ्च पुस्तक ।
बन्धे वुस्तक् च नादृत्यादृत्योर्मुस्त क संहतौ ।

१५ । वृत्य नर्त्ते (वृत्, दिवा, य) य—वृत्यति नर्त्तकः ।

१६ । पत्य डैश्ये (पत, दिवा, चा) य, ङ—पत्यते । ऐश्व-
मीश्वरीभावः ।

१६ । पत् लृज गत्याञ्च (पत, भ्वा, य) लृ—अपतत् । ज—
पातः पतः (दुनीभ्रूञ्जलाद्येति विभाषया णप्रत्ययः ।) गतिरिह
पतनम् । पतति पत्वं दृच्चात् । चकारादैश्ये च ।

१७ । पुस्तक बन्धे (पुस्त, चु, य) एतदाद्यास्त्रयः पञ्चम-
स्वरिणो दन्त्यसोपधाः । क—पुस्तयति ।

१८ । वुस्तक् च नादृत्यादृत्योः (वुस्त, चु, य) नादृतिरना-
दरः । क—वुस्तयति पल लोकः । वुस्तयति धीरं सुधीः ।
चकारात् पुस्तक च (नादृत्यादृत्यर्थकः) ।

१९ । मुस्त क संहतौ (मुस्त, चु, य) पयर्गशेषादिः ।
क—मुस्तयति ।

यत् क खेदोपस्करयोर्निरः प्रत्यर्पणे यतीङ् ।

यत्ने युत्ङ दीप्तौ वृत् कच वृत् ङुवृत् वर्त्तने ।

२० । यत्क खेदोपस्कारयोः (यत्, चु, प) खेद् इह ताड-
नम् । क—यातयति पुत्रं पिता, ताडयतीत्यर्थः । यातयति गृहं
गृहिणी, उपस्कारोतीत्यर्थः ।

निरः प्रत्यर्पणे ।

(निरुपसर्गात् यातिधातुः प्रत्यर्पणेश्चैव प्रयुज्यते इत्यर्थः) ।
प्रत्यर्पणं परिवर्त्तः । निर्यातयति धान्येन माषं लोकं, धान्यं
गृहीत्वा माषं ददातीत्यर्थः ।

२० । यतीङ् यत्ने (यत्, भ्वा, आ) ई—यत्तः । ङ—यतते
पठितुं शिष्यः ।

२१ । युलङ् दीप्तौ (युत्, भ्वा, आ) ऋ—चयुयोत्तत् ।
ङ—योतते ।

२२ । एत्क च (एत्, चु, प) क—वर्त्तयति । चकारात् दीप्तौ ।

२२ । एत् डुवल् वर्त्तने (एत्, भ्वा, आ) ङ—वर्त्तते ।
ङ—वर्त्तित्वा एच्चा । व—वर्त्तयति, विवृण्वति । (वृद्धोनेम् पे
स्यसनोर्वात्वमे इत्युक्तेः । मे—वर्त्तिष्यते । मादन्यत्र विवर्त्तिषा
विवृत्सा) । ल—अवृत्तत् ।

एत् वाएत् युङ् सम्भक्तौ वरणे वस्तकङ् वधे ।

२२ । एत् युङ् सम्भक्तौ } (एत्, दिवा, आ)

२३ । वाएत् युङ् सम्भक्तौ } (वाएत्, दिवा, आ) य, ङ—
वृत्त्यते, वावृत्त्यते । च—वर्त्तित्वा एच्चा, वावर्त्तित्वा वावृच्चा ।
सम्भक्तिः सेवनम् ।

२४ । वस्त कङ् वधे (वस्त, चु, आ) दन्त्यसोपधः । क,
ङ—वस्तयते । गतिर्हिंसायाचनेष्विति केचित् ।

लृञ्चिताङ् शौक्लोऽद्युत्श्रुतिर्स्यात् चरे शस्तपस्तिलुर् ।
स्वप्ने प्वर्त्तस्वर्त्तक् गत्यां तङ्गे तास्त्रिंशदेकतः ।

२५ । लृञ्चिताङ् शौक्लो (श्वित, भ्वा, आ) वकारयुक्तः ।

लृ—अश्वितत् । आ—श्वितितं श्वित्तं तेन, प्रश्वितितः प्रश्वित्तः
सः । ङ—श्वेतते प्रासादः । (अजस्रमश्रुभिः शत्रूस्त्रीणा धौतमि-
धाधिकं । यद्वयशः श्वेतते दिञ् इति हलायुध' । २३६) ।

२६ । श्रुतिर् स्यात् चरे } (श्रुत, भ्वा, प)

२७ । श्रुतिर् स्यात् चरे } (श्रुत, भ्वा, प) द्वौ तालव्य-

वर्गाद्ययुक्ततालव्यादी, शेषोऽन्तःस्यादियुक्तश्च । नकारचावनुस्वार-
पञ्चमावित्यादिनियमेष्यनयोस्तालव्यादित्वं, तद्वचनस्य व्यभिचार-
सूचनार्थम् । तेन चुलुम्बलोपे इत्यादीनामोद्यवर्गशेषोपधत्वं सङ्ग-
च्छते । तेन क्विपि सयोगान्तलोपे चुलुम् इत्यादि सिद्धम् । किन्तु
द्वौ दन्त्यादी इति धातुप्रदीपकमदीश्वरौ । तन्मते घृतं श्योततीति
घृतश्रुत्, तमाचष्टे इति औ जीमंशेति ङित्वाट्टिलोपे हसास्रोप इति
यलोपे घृतश्रयतीति पुनः क्विपि जेर्लोपे घृतस्क् इति स्थिते संयोगादेः
सस्य लोपे घृतक् इति (१) । इर-अद्युतत् अशोतीत्, अद्युतत्
अश्रोतीत् । चर इह आसेचनं चरणश्च । रक्तमश्रोतिपुः क्षुषा
इति भट्टिः । १५ । ५१ । (कपयः क्षुषाः खण्डिताः सन्तो रक्तं
चरन्तिश्च इत्यर्थः) । इद कश्चमश्रोतीटिति । निश्रोतन्तो
सुतनु कवरीविन्द्वो वावदेते इति मालत्या गणकृतानित्यत्वात् ।

(१) समतेऽपि सान्निध्यादादिति षष्ठ्य लुपि सन्निधयश्चात् सन्निधुषेव न
सन्धिरिति नियमात् भ्रूष्मसोरित्यनेन शस्यं लकारे सङ्गहतो विप्रतिषेधो
यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ग्यायादाद्यविधिनियेषस्य वाधे षुडिति लस्य गकारे
भ्रूष्मसोरित्यनेन पुनर्गकारस्य ऋगावित्यधिकं पाठः ।

२८ । शस्ति लुर स्वप्ने) यन्स्त, अदा, प)

२९ । पस्ति लुर स्वप्ने) (यन्स्त, अदा, प) द्वौ कमा-
नालयसर्द्धन्यादी, इत्यसोपधौ च । इ—शंस्यते, संस्यते ।
नसध्यपाठेऽपि नस्योपान्त्यत्वाभावादेव लोपासम्भवे इदनुबन्धो
वेदेपञ्चारणभेदार्थः । ल—शंसि संसि । र—वैदिकः ।

३० । ध्वर्त्तक् गत्या तद्धे) (ध्वर्त्त, चु, प)

३१ । स्वर्त्तक् गत्या तद्धे) (स्वर्त्त, चु, प) द्वौ कमात्
वकारयुक्तसर्द्धन्यादी । तद्धो दुःखेन जीवनम् । क—स्वर्त्तयति
जनो, गच्छति, दुःखेन जीवति वेत्यर्थः । सिध्वर्त्तयिपति, सिध्व-
र्त्तयिपति । (१) ।

तास्त्रिंशदेकतः ।

एकत एकेन सहेत्यर्थः ।

(तास्तकारान्ता धातव एकत्रियत्वंल्यका इत्यर्थः) ।

घान्तवर्गः ।

काथेज् निष्पचने क्रथ्क् प्रतिहर्षेऽथ कि क्रथ ।

क्रथ लाथ क्रथ्म वधे कुथि लेशे च कुथ् य तु ।

पूतित्वे कत्यङ् लाघे कुन्थ क्रुन्थग् स्त्रिपि स्त्रिषि ।

१ । काथेज् निष्पचने (काथ, भ्वा, प) वकारयुक्तः । ए—
अकथीत् । ज—काथः कथः । कथयति वैद्य चौरपधं, निष्पच-
तीत्यर्थः ।

(१) ध्वर्त्त स्वर्त्तेति षोपदेशाधोपदेशधातुद्वयपाठात् प्रथमस्य कतसकारतया
जिह्वो धेरिति नियमात् किलादित्यनेन पाठे ध्वन्त्यस्य ह नेति बोध्यम् ।

२ । कथ्क् प्रतिहर्षे (कथ, चु, प) रेफयुक्तः । प्रतिहर्षः पुनः पुनः हृष्टीकरणम् । क—काथयति शिशुं लोक, पुनः पुनः हर्षयतीत्यर्थः ।

२ । अथ किं कथ वधे } (कथ, चु, भ्वा, प)

२ । कथम वधे } (कथ, भ्वा, प)

३ । क्थयम वधे } (क्थय, भ्वा, प)

४ । क्थयम वधे } (क्थय, भ्वा, प) द्वावाद्यौ रेफ-

युक्तौ । पुनः पाठात् पूर्वो न मित् । शेषौ कमादन्त-स्यलृतीय-दन्त्यवर्गशेषयुक्तौ । कि—काथयति कथयति । न—कथयति, क्थयति, क्थयति ।

५ । कुथि क्लेषे च (कुन्थ, भ्वा, प) पञ्चमस्वरौ । इ—कुन्थते । क्लेषो दुःखानुभवः । शीतार्त्तश्च न कुन्थतीति हलायुधः । १२४ । (यस्य राष्ट्रे जन इति शेषः) । चकारात् वधे ।

५ । कुथ्य तु पूतित्वे (कुथ, दिवा, प) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । थ—कुथ्यति शीनो दुर्गन्धःस्यादित्यर्थः । चुकोथ । (यस्य राष्ट्रे धनाढ्यो वा सतः कोऽपि न कुथ्यतीति हलायुधः । १२४ । न कुथ्यति न पूतिगन्धमायहतीत्यर्थः) ।

६ । कथ्क् क्षाषे (कथ, भ्वा, आ) दन्त्यवर्गाद्यौषधः । क्षाषः प्रशंसा । ङ—कथते गुणितं गुणी ।

७ । कुन्थग् क्षिपि क्षिपि } (कुन्थ, क्रा, प)

८ । कुन्थग् क्षिपि क्षिपि } (कुन्थ, क्रा, प) द्वौ पञ्चम-

स्वरिणौ, शेषौ रेफयुक्तः । क्षिपि दुःखानुभवे । ग—कुथ्नाति न बुभुक्षार्त्त इति हलायुधः । १२४ । कुथ्नाति ।

ग्रथिङ् जैह्वारे ग् कि ग्रन्थ् दर्भे णाय नाथृङ् द्वाशिपोः ।
ऐश्येऽर्थने पुथ्य हिंसे पुथि कुन्थे पुथक् त्विपि ।

६ । ग्रथिङ् जैह्वारे (ग्रन्थ, भा, आ) रेफयुक्तः । जैह्वारमिह
कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । इ—ग्रन्थयते । ड—ग्रन्थते काष्ठं,
कुटिलं स्यादित्यर्थः । ग्रन्थते लता वायुः, कुटिलीकरोतीत्यर्थः ।

१० । गकि ग्रन्थ् दर्भे (ग्रन्थ, क्रा, चु, भ्रा, प) रेफयुक्तः । दर्भो
ग्रन्थनम् । ग—ग्रथ्नाति माला मालिकः । कि—ग्रन्थयति ग्रन्थति ।
ग्रन्थिसुदूप्रथयितुं हृदयेषु इति (१०।६३) माघप्रयोगशिन्यः । (१)

११ । णायृङ् द्वाशिपोरैश्येऽर्थने } (णाय, भ्रा, आ)

१२ । नाथृङ् द्वाशिपोरैश्येऽर्थने } (नाथ, भ्रा, आ)

शोपदेशविधौ वर्जनेऽप्याद्यस्य पाठः केपाञ्चिदसुरोधात् । शेषो
दन्त्यादिः । ञ—अननायत् । ड—प्रणायते, प्रनायते । द्वा
उपताप, आशीरिष्टार्थांशंसनम् । डिच्चेऽप्यस्य शपथाशीर्गत्यनु-
कारे इति नियमाद्वाशिपोऽन्यत्र परस्मैपदम्, नाथति शतुं बली
उपतापयतीत्यर्थः । नाथते श्रियं लोक आशंसते इत्यर्थः । नाथति
धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूमिं नृपं विप्रः, याचते
इत्यर्थः । मार्गशैरय तव प्रयोजनं नाथसे किमु न भूभृतः पति

(१) कातन्त्रधातुहत्तौ रमानाद्येन यद्य बन्धने चेति गणव्याख्यामावसरे
सोदाहरणं यथाधातु व्याख्याय 'तालव्यकारादिरयमिति वोपदेव । अनर्ध-
रावने—यन्माल्यपथनावशेषविकल्पैरिति । सुभूतिधातुप्रदीपे चोक्तोऽप्यनिरवोषत
प्रथितमिति दर्शनात् 'कवर्गहत्तोयादिचाय' मित्युक्तं । एतेन यद्य बन्धने चेतिदत्त
यद्य बन्धने चेत्यपि भवतीति फलितार्थः । अन्यथापि यद्य यकि कौटिल्ये
इत्यनयोर्व्याख्याने "चन्द्रगोमिनाह यद्य यद्य कौटिल्ये इति पठित्वा यद्यते
यन्थते इत्युक्तं मित्याह रमानाद्य ।

मिति भारथी (१३ । ५८) याचनमप्यागंसादिभेदः । आगिपि
नित्यमात्मनेपदमन्यत् विभाषयेति केचित् ।

१३ । पुथ्य ङिभे (पुथ, टिया, प) य—पुथ्यति । पुषोय ।

१३ । पुथि कुन्वे (पुन्व, भ्या, प) पश्चमन्वरी । इ—पुन्वते ।

अन्तःस्यप्रथमादिरयमित्येके । पुन्वति । कुन्वो वधक्तेगौ ।

१३ । पृथक् त्विपि (पृथ, च्, प) क—पोथयति ।

त्विपि धीप्ती ।

पथेज् गत्यां पथिक च प्रोथृज् पर्यापणे पथक् ।

क्षेपे प्रथक् च प्रथमप् ङ च ख्यातौ मिथृज् वधे ।

मेधायां मेथृज् सङ्गे च मन्य कुन्वे ग मन्य च ।

गाहेज् मथे च मथ माघ् लुथि कुन्वे व्यथसङ् ।

दुःखे चाले भये वेथ विथृङ् याचे यथम् वधे ।

१४ । पथेज् गत्याम् (पथ, भ्या, प) ए—अपथीत् । ज—
पाथः पथः ।

१४ । पथिक च (पन्थ, च्, प) इ, क—पन्थयति । अकारा-
ङ्गत्याम् । (कुगखलं पन्थयतीति हलायुधः । २३०) ।

१५ । प्रोथृज् पर्यापणे (प्रोथ, भ्या, उ) रेफयुक्तः । ष—
अपप्रोथत् । ज—प्रोथति प्रोथते । पर्यापणं सामर्थ्यम् । प्रुप्रो-
थाप्ये न कचनेति भट्टिः । १४ । ८४ । पर्यापणं परिपूर्णंतेति
गोविन्दभट्टः ।

१६ । थयक् क्षेपे (थय, च्, प) क—पर्ययति गुड-
भीपथे जनः ।

१७ । प्रथक् च (प्रथ, चु, प) रेफयुक्तः । क—प्राथयति ।
चकारात् चेषे ।

१७ । प्रथमप्लुच ख्यातौ (प्रथ, भ्वा, ध्वा) रेफयुक्तः । म—
प्रथयति । प—प्रथा । ङ—प्रथते गुणी, प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः ।
चकारात् प्रथक् च ।

१८ । मिथृञ् वधे मेधायाम् (मिथ, भ्वा, उ) ऋ—अग्नि-
मेधत् । ज—मेधति मेधते शास्त्रार्थं शिष्यः, धारयतीत्यर्थः ।
मिमिधतुः ।

१९ । मेधृञ् रुद्धे च (मेध, भ्वा, उ) ज—मेधति मेधते
धीरो गुणिना, संगच्छते इत्यर्थः । ऋ—अग्निमेधत् । मिमेधतुः ।
चकारात् वधमेधयोश्च ।

२० । मन्य कुन्थे (गाहे) (मन्य, भ्वा, प) कुन्थः कैश्चिद्य
मन्यते । मन्यति ।

२० । ग मन्य च गाहे (मन्य, क्वा, प) गाहो विलोडनम् ।
ग—मथ्नाति दधि दह्वधी । (सौमित्रिरमथ्नाच्चतुरोडयानिति
भट्टिः । १७ । ४१ । मथ्नामि कौरवयतं समरे न कोपादिति वेणी ।
इत्युभयत्र विनाशार्थः) । चकारात् मन्य च (भ्वादिगणोपमन्थ-
धातुरपि गाहार्थकः) ।

२१ । ज जथे च (मथ, भ्वा, प) ज—माथः मथः । ए—
अमथीत् । चकारात् गाहे । (सम्प्राप्तं मकरध्वजेन मथनं पयसो
मदर्थे पुरेति रत्नायल्यां विनाशो गाहयेत्पुभयार्थत्वम्) ।

२१ । मथि कुन्थे } (मन्य, भ्वा, प)

२२ । माथि कुन्थे } (मान्य, भ्वा, प)

२३ । लुथि कुन्थे } (लुन्य, भ्वा, प) मथ्यसो द्वितीयस्यारी,

शेषः पञ्चमस्वरो । इ—मन्यते, मान्यते, लुन्यते । कुन्यो
वधक्लेशौ ।

२४ । व्यथप्पड दुःखे चाले भये (व्यथ, भ्वा, आ) दुःखं
दुःखानुभवः, चालः 'कम्पः । प—व्यथा । म—व्यथयति । ड—
व्यथते लोकः, दुःखमनुभवति, कम्पते, विभेति वेत्यर्थः । केचित्तु
दुःखभयचालनयोरिति पठित्वा भयेन चालनं भयचालन-
मित्याहुः । दुःखभयचालने इति पठित्वा दुःखभययोश्चालन-
सुत्पादनमिति गोविन्दभट्टः ।

२५ । वेथृङ् याचे } (वेथ, भ्वा, आ)

२६ । विथृङ् याचे } (विथ, भ्वा, आ) ऋ—अविषेयत् ।

ड—वेथते, विवेथे, विविथे ।

२७ । अथम् वधे (अथ, भ्वा, आ) एतदाद्याः सर्वे थान्ता
रेफयुक्ततालव्याद्याः । म—अथयति ।

अन्य् कि द्भे वधे अन्यग् भोक्ते प्रतिहृपि अथक् ।

यत्ने प्रतिहृपि अथ्कि वन्धे भोक्ते वधे अथिङ् ।

शैथिल्येऽभी थकारान्ता अष्टाविंशतिरीरिताः ।

२८ । अन्य् कि द्भे वधे (अन्य, चु, भ्वा, प) कि—अन्ययति
अन्यति । द्भेो ग्रन्थनम् ।

२८ । अन्यग् भोक्ते प्रतिहृपि (अन्य, क्रा, प) ग—अथाति
वत्सं गोपः, मुञ्चतीत्यर्थः । अथाति शिशुं लोकं, पुनः पुनर्हर्षय-
तीत्यर्थः ।

२७ क । अथक् यत्ने प्रतिहृपि (अथ, चु, प) क—आथयति

पठितुं शिष्यः, यतते इत्यर्थः । आययति शिष्यं लोकः, पुनः पुन-
र्हर्षयतीत्यर्थः ।

२७ ख । अथ किं वन्धे भोक्षे वधे (अथ, च, भ्वा, प) कि-
आययति अयति । श्लाघं आययति स्फुटार्थमधुरं गद्यञ्च पद्यं सदा ।
भावालङ्कृतिपेशलं अययति स्पष्टाक्षरं नाटकं, अय्याति प्रथिताव-
दातचरितः शास्त्रं विचित्रञ्च यः ॥ इति हलायुधोक्तं अययतीति
अथक् दौर्बल्ये इत्यदन्तस्य रूपम् । अनेकार्थत्वाद्द्वन्नातीत्यर्थः । (१)

२७ ग । अथिङ् शैथिल्ये (अथ, भ्वा, षा) शैथिल्यमिह
शिथिलीभावस्तत्करणञ्च । इ—अन्यते । उ—अन्यते वस्त्रं,
शिथिलं स्यादित्यर्थः । अन्यते वस्त्रं लोकः, शिथिलं करोतीत्यर्थः ।

अमी धकारान्ता अष्टाविंशतिरीरिताः । (२) ।

सुगमम् ।

(१) राज्ञः श्रीगौरीन्द्रभोजन टाऊर सङ्घित-कविरहस्ये अथधातुदाहरणं
नास्ति । अथधातुदाहरणत्वेन योज्यं हलायुधोक्तो दुर्गादासेनोद्धृत एतेनैव
श्लोकेन तत्र अथधातुदाहरणानि दर्शितानि । आययति अययति अय्यातीत्यत्र
तु क्रमेण पाचयति अययति अय्यातीति पदानि सन्ति ।

(२) अथम् वधे इत्यस्मात् परं अन्यधातुव्यवधानेन पुनः अथधातुपाठादिह
गणनेनैवं वैपरीत्यमागता । तन्मया अथम् वधे इत्यस्य २७ संख्ययैव श्रुतक्रमेण
अपरोक्षेण तत्रः अथधातवो निर्दिष्टाः । अष्टाविंशतिर्धृष्ट्या तु क्रमात्परोक्षाय अन्य-
धातावेव पूर्वं दर्शिताः । किन्त्वत्र अथम् वधे इत्यनन्तरं—अथक् वधे प्रतिशुद्धि
अष्टकिं वन्धनभोक्षयोः । वधे अथिङ् शैथिल्ये अन्य किं हर्षधातवोः । अन्य-
भोक्षे प्रतिशुद्धि या अष्टाविंशतिर्भताः । इत्येवं भूमपाठे नैतादृगाच्चनावैपरीत्यं
भवतीत्यवधारणाद्वाहसेनेति ।

दान्तवर्गः ।

अद्लौ भक्षेऽदि बन्धेऽर्ह यातनागतियाचने ।

१ । अद्लौ भक्षे (अद, अदा, प) ल—अत्ति । औ—अत्ता ।
गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शपःस्थितौ अदतीत्यपीति वररुचिः ।

१ । अदि बन्धे (अन्द, भ्वा, प) इ—अन्द्यते । अन्दति ।

२ । अर्ह यातनागतियाचने (अर्ह, भ्वा, प) यातना
ताडनम् । अर्हति पिता पुत्रम् । शरह्नं नार्हति चातकोऽपीति
रघुः । १७ । न याचतीत्यर्थः ।

अर्हञ् वधेऽर्हक् च इदि परमैश्वर्य्य उन्द धी ।

क्लोद उर्हङ्घिति क्रीडाखादे क्लादि तु रोदने ।

आह्वानेऽथ क्लाद् पमङ् च वैक्लाञ्चविकलत्वयोः ।

२ । अर्हञ् वधे (अर्ह, भ्वा, उ) ज—अर्हति अर्हते । रत्नः-
सहस्राणि चतुर्हर्षार्हीदिति । अयमात्मनेपदीत्यन्ये ।

२ । अर्हक् च (अर्ह, चु, प) क—अर्हयति । चकारात्
वधे । अयमात्मनेपदीत्येके ।

३ । इदि परमैश्वर्य्ये (इन्द, भ्वा, प) ङ्क्सादिः । इ—
इन्द्यते । इन्दति इन्द्रः ।

४ । उन्द धी क्लोदे (उन्द, रुधा, प) ङ्क्सादिः । क्लोद आर्द्रो-
भावः । ध—उन्ति वस्त्रं पयसा । ई—उन्नः उन्नः (क्रीडात्लोन्द-
सुदविन्दोवेति विभाषया क्तस्य नः) उन्दिदिपति ।

५ । उर्हङ्घिति क्रीडाखादे (उर्ह, भ्वा, षा) ङ्क्सा, रक्-

मथः । दीर्घस्य नित्यत्वात् (व्यनञ्चतयीको धोर्ष इति नियमादिति भावः) दीर्घादिरिति कश्चित् । मितिः परिमाणम् । ङ—ऊर्द्धते कनकं वणिकम् ।

६ । क्कदि तु रोदने आह्वाने (क्कन्द, भ्वा, प) इ—क्कन्द्यते ।

६ । अथ क्कदप्प ङ च वैक्कय्यविकलत्वयोः (क्कद, भ्वा, आ) वैक्कय्यं विह्वलीभावः । प—क्कदा । म—क्कदयति । ङ—क्कदते रोगार्त्तः । चकारात् क्कदि च (एतद्वयार्थकः)

विलौ लरौ ता, वाक्कन्दक् शब्दसातत्य ल्त्त च्चिदा ।
ङ जि मोच्चे स्नेह इर्च्चिद् याचा जि च्चिद कूजने ।

विलौ लरौ तौ ।

तौ क्कदिक्कदप्पङ्गौ (विलौ विगतौ लो लकारो ययो स्यथोत्तौ) अन्तःस्यत्तीयरचितौ च स्याताम् । (तेन क्कन्द क्कद इतिषत् क्कन्द क्कद इत्यपि) ।

७ । क्कदि तु रोदने आह्वाने (क्कन्द, भ्वा, प) इ—क्कन्द्यते ।

७ । अथ क्कद प्प ङ च वैक्कय्यविकलत्वयोः (क्कद, भ्वा, आ) प—क्कदा । म—क्कदयति । ङ—क्कदते । चकारात् क्कदि च । (एतद्वयार्थकः) ।

तौ द्वौ (क्कदिक्कदप्पङ्गौ) लरौ च स्याताम् । लस्याने रेफो यथो स्तौ लरौ । (तेन क्कन्द क्कद इतिषत् क्कन्द क्कद इत्यपि) ।

८ । क्कदि तु रोदने आह्वाने (क्कन्द, भ्वा, प) इ—क्कन्द्यते । ततोऽक्कन्दीद्वयपीवः । क्कन्दन्ति भर्त्तारमिवाभिपन्नम् ।

८ । अथ क्कद प्प ङ च वैक्कय्यविकलत्वयोः (क्कद, भ्वा, आ) प—क्कदा । म—क्कदयति । ङ—क्कदते । चकारात् क्कदि च (एतद्वयार्थकः) ।

यार्थकः) । एवं कदि कदि वैक्ये इति भ्रूदावात्मनेपदिनौ मानु-
बन्धौ दुर्गसिंहादिभिः पठ्येते । कन्दते, कन्दते, अकन्दि अकान्दि,
अकन्दि अकान्दि । एतौ बद्धवाद्यसम्मतत्वादनेनोपेक्षितौ ।

६ । आकन्दक् शब्दसातत्ये (आकन्द, चु, प) आ उपसर्गः ।
रेफयुक्तोऽयम् । क—आकन्दयति । शब्दसातत्यं निरन्तरशब्द-
क्रिया । (आकन्दयति यन्त्रम्) ।

१० । छ् च्चिदा छ् जि मोक्षे स्नेहे (च्चिद, भ्वा, आ) एतदा-
द्यास्त्रयो वकारयुक्तचाद्याः । छ्—अच्छिदत् । आ—च्छेदितं
च्छिषं तेन, प्रच्छेदितः प्रच्छिषः सः । छ्—च्छेदते तिलसौलं,
मुञ्चतीत्यर्थः । जि—च्छिषोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः ।

१० । इर् च्चिदू या च् (च्चिद, दिवा, प) इर्—अच्छिदत्
अच्छेदीत् । अस्मान्दित्यं छ् इति दुर्गसिंहः । य—च्छिद्यति । आ—
च्छेदितं च्छिष तेन, प्रच्छिषः प्रच्छेदितः सः । चकारात् मोक्षे स्नेहे ।

१० । आजि च्चिद कूजने (च्चिद, भ्रा, य) आ—च्छेदितं
च्छिषं तेन, प्रच्छेदितः प्रच्छिषः सः । जि—च्छिषोऽस्ति । मूर्धन्य-
वर्गत्ततीयान्तोऽयमित्येके (च्चिड इत्यर्थः)

. क्कदि क्कदि अ् अ् रुदि क्कदि क्कदि क्कदि क्कदि क्कदि क्कदि क्कदि ।

६क । क्कदि अ् अ् रुदि } (क्कन्द, भ्रा, उ)

११ । क्कदि अ् अ् रुदि } (क्कन्द, भ्रा, उ) हावन्त.स्य-
ततीययुक्तौ । इ—क्कन्दते, क्कन्दते । अ—क्कन्दति क्कन्दते,
क्कन्दति क्कन्दते । अ—क्कन्दते क्कन्दते । (?) रुदि रोदने ।

(१) जिता सिद्धे जडितोः पाठोऽकर्त्तर्यक्रियाभिप्रायार्थ इति कामधेनुः ।
अफलवक्तृत्वर्यपि व्यात्मनेपदार्थ इत्यर्थः ।

१८ । खुर्ह् ङ क्रीडायाम् } (खुर्ह्, भ्रा, ष्या)

१९ । खूर्ह् ङ क्रीडायाम् } (खूर्ह्, भ्रा, ष्या) द्वौ कमात्
पञ्चमपष्ठस्वरिणौ । दीर्घिणः ष्यक्पाठात् पूर्वस्य व्यनक्तयीति
न दीर्घः । ङ—खूर्हते पूर्हते ।

२० । खर्ह् दशने (खर्ह्, भ्रा, प) दशनं दन्तकरणकक्रिया ।
खर्हति मूलक लोकः । केचिन्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूको
दन्दशूककर्तृकक्रियेत्याहुः ।

२१ । खिदङ् ध्यौ दैन्यके (खिद, रुधा, दिवा, ष्या) दैन्यक-
सुपतप्तीभावः । ङ, ध—खिन्ते तेष्वेव यैर्द्वैष्यं दीयमानं न गृह्यते
इति हलायुधः । इत् । ङ, य—स्वसुखनिरभिलापः खिद्यसे
लोकचेतोरिति शाकुन्तले । ध्यौ—खेत्ता ।

२१ । श खिदौ प परिघाते (खिद, तुदा, प) श, प—
खिन्दति दुष्ट राजा । ध्यौ—खेत्ता ।

२२ । गर्ह् कि तु रये (गर्ह्, चु, भ्रा, प) कि—गर्हयति
गर्हति । रयः शब्दः ।

२३ । गुर्हक् निकेतने (गुर्ह्, चु, प) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः । क—गुर्हयति । निकेतनं निवासः ।

गुर्हङ् च कूर्ह्, तौ दीर्घौ, गद् भाषे गुद्ङ् खेलने ।

२३ । गुर्हङ् च कूर्ह्, (गुर्ह्, भ्रा, ष्या) दीर्घिणो वक्ष्य-
माणत्वादस्यापि न दीर्घः । ङ—गुर्हते । कूर्ह्ः क्रीडा । चकारात्
गुर्हक् च (क्रीडार्थकः) ।

तौ दीर्घौ ।

तौ गुर्हक्गुर्हङ्गौ (धात्) दीर्घौ दीर्घवन्तौ ।

२४ । गूर्हक् निकेतने (गूर्ह, चु, प) क—गूर्हयति ।

२४ । गूर्हङ् च कूर्ह (गूर्ह, भ्वा, आ) ङ—गूर्हते ।
घकारात् गूर्हक् च (कूर्हार्थकः) ।

२५ । गद् भाषे (गद्, भ्वा, प) गदति । भाषः कथनम् ।
सारङ्गं कतिचिच्च सञ्जगदिरे इति गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् ।

२६ । गुदुङ् खेलने (गुद, भ्वा, आ) ङ—गोदते ।

चदेञ् याचे चदि ह्लादे दीप्तौ चुदक नुदि छिदिर् ।
धौञ् छेदे कृदृ कि सन्दीपे कृदुञ् धिर्देवने त्विपि ।

२७ । चदेञ् याचे (चद्, भ्वा, उ) ए—अचदीत् । ज—
चदति चदते ।

२७ । चदि ह्लादे दीप्तौ (चन्द, भ्वा, प) इ—चन्दते ।
ह्लादो षर्षः । (१) ।

२८ । चुदक् नुदि (चुद्, चु, प) नुदि प्रेरणे । चोदयति
वायं वीरः ।

२९ । छिदिर् धौञ् छेदे (छिद्, रुधा, उ) छेदो द्विधा-
करणम् । इर्—अच्छिदत् अच्छैसीत् । घ, ज—छिनत्ति छिन्ते
दात्रेण लोकः । औ—छेत्ता ।

३० । कृदृ कि सन्दीपे (कृदृ, चु, भ्वा, प) सन्दीपो दीप्ती-
करणम् । कि—कूर्हयति कूर्हति दीपं लोकः ।

३० । कृदुञ् धिर्देवने त्विपि (कृदृ, रुधा, उ) उ—कूर्हत्वा

(१) कश्चिदिदं ह्लादनार्थकं मत्वा सकर्मकं, ह्लादाद्ये चाकर्मकमाह । तत्र चन्द्र
गन्द्युत्पादनाय चन्दयतीति औषादिकोरक् इत्यमरटीकायां, यथा प्रह्लादना
चन्द्र इति रघुश्लोकस्य व्याख्यानं चन्दयत्याह्लादयतीत्यत्र च अेरनर्थकत्वापत्तेः ।

कृत्वा । अ, घ—कृणति कृन्ते । इर्—अच्छृत्त् अक्षर्हीत् ।
 देवनं जिगीषेष्शाव्यवहारस्तुतिशुतिकान्तिगतय इति केचित् ।
 स्वमते तु देवञ्च देवने इत्यस्य निष्पाटनाद्देवनं क्रीडनमेव ।
 अन्यथा त्विपोग्रहणमनर्थकं स्यात् । त्विपि दीप्तौ ।

छर्द्दक् च वमने छद् किञ् संवृतौ स मिदूर्ज्जने ।

३१ । छर्द्दक् च वमने (छर्द्, चु, घ) वमनं वान्तिः । क—
 छर्द्दयत्यन्त्रं लोकः । चकारात् कृद्ञधिर् च ।

३२ । छद् किञ् संवृतौ (छद्, चु, भ्वा, छ) कि, ञ्—
 छादयति छादयते, छदति छदते दिशं मेघः, चाच्छादयतीत्यर्थः ।
 स मिदूर्ज्जने ।

स 'छद् किञ्' ऊर्ज्जने जीवनबलयोर्मित् स्यात् (मानुषन्धो
 भवेदित्यर्थः) । म—छदयति पुत्रं पिता, जीवयति वसवन्तं
 करोति चेत्यर्थः ।

णर्द्दं शब्दे णद् न्निटोक्तौ णद्क भासि औ णुद्दश् ।
 भ्रैरणे णेद् णिद्दञ् सन्निधौ णिदि च कुत्वने ।

३३ । णर्द्दं शब्दे (णर्द्, भ्वा, घ) णोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽप्यस्य
 इत् पाठः केषाञ्चिदतुरोधात् । प्रणर्द्दति ।

३४ । णद् न्निटोक्तौ (णद्, भ्वा, घ) न्निटोक्तिरव्ययशब्दः ।
 नदति घण्टा ।

३४ । णद् क भासि (णट, चु, घ) क—नाटयति ।
 भासि दीप्तौ ।

३५ । औ णुद्दश् भ्रैरणे (णुद्, तदा, छ) अ, य—मुदति
 मुदते शरं योधः । औ—नोक्ता ।

३६ । गौहञ् सन्निधौ } (गौह, भ्वा, उ)

३७ । णिहञ् सन्निधौ } (णिह, भ्वा, उ) सन्निधिः सन्नि-

कर्षः । ष्ट—अनिनेदत् । ज—नेदति नेदते दयालुं हीनः । (१)

निनेदुः निनिदुः ।

३७ । णिदि च कुत्वने (निन्द, भ्वा, प) निंसनिन्दनिञ्चा

योपदेशफलं चिन्त्य, षत्वविकल्पने स्वरूपग्रहणात् । (२)

केचित्तु क्ति विकल्पमिच्छन्ति, त्यादौ उपसर्गादसमासे उपसर्गात्

समासे नित्यमित्यर्थः । (३) यथा प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः । (४)

प्रणिन्दति । भट्टौ तु त्यादावपि विकल्पो दृश्यते । इ—निन्दते ।

निन्दति दुष्टं लोकः । चकारात् गौहणिहञ् च (कुत्वार्थकः) ।

तर्ह् ङिंसे ष्टदुञ् धिर्नाटरे च तुद औश् व्यथे ।

३८ । तर्ह् ङिंसे (तर्ह, भ्वा, प) तर्हति ।

(१) अत्र निरुक्तमयोगादुक्तलघ्यापारोभात्पर्यं । ततश्च निरुक्तमयोगरूप धात्यन्तारच्छेदरूपफलशालित्वाद्यानो कर्मत्वम् । दयालुसमीप गच्छतीत्यर्थः ।

(२) षत्वविकल्पने विभाषया षत्वविधानश्चैव इत्यर्थः । स्वरूपग्रहणात् षत्त्व पाप्वां निंसनिन्दनिञ्चा यदृषणात् । निंसनिन्दनिञ्चान् नामतो निर्दिष्ट्य तेषां विकल्पेन षत्वविधानादित्यर्थः ।

(३) यत्र त्याद्यान्पदस्य उपसर्गयोगे समासभाव उपसर्गादसमास उपसर्गेष्व षत्त्व भातो समासाभावा इत्यर्थः । यत्र तु प्रागेव उपसर्गेष्व भातो समासे पथा क्तिवादिष्व विधीयते तत्र उपसर्गात् समासः । ततश्च त्याद्यान्नां निंसनिन्दनिञ्चा क्ति षत्वविधौ उभयथापि नित्यत्वम् इदन्नामान्तु तथापि विकल्पेनेति केषाञ्चिदाशयः ।

(४) षत्त्वापि इदमोदाहरणे प्रयतो निश्चयं प्रतिज्ञाप्यम् इत्यत्र षत्त्वं न भ्यात् । अतएव यदा भातपूर्वे प्रादेशोत्पत्तये भ्यात् अत्र तु प्रादेशपक्षतलं गर्हि प्रतीक्यम् ।

३८ । ढङ् धिर्नादरे च (ढद, ऋवा, उ) उ—तर्हिवा
लत्वा । ध, ज—लृणत्ति लन्ते । इर्—अलदत् अतर्हीत् ।
घकाराद्धिसे च ।

४० । तुद औष् व्यथे (तुद, तुदा, उ) ज, श—तुदति
तुदते । औ—तोक्ता । व्यथ इद जन्तस्व रूपम् । तुतोद गदया
चारिमिति भट्टिः । १४ । ८१ । विधुन्तुदः ।

तदि चेष्टे द्दङ् दाने घृतौ टु नदि संष्टधि ।

४१ । तदि चेष्टे (तन्द, भ्वा, प) तवर्गाद्यादिः । इ—
तन्थते । तवन्द । तदि चेति दामोदरः । (दामोदरमते तन्दधाठ-
रपि) तन्दं जठरम् ।

४२ । द्दङ् दाने (द्द, भ्वा, चा) ड—ददते ।

४३ । टु नदि संष्टधि (नन्द, भ्वा, प) टु—नन्दथुः । इ—
नन्थते । संष्टधि आनन्दशुक्तभावे । ननन्द पारिजवनेत्रया वृप
इति रघुः । ३ । ११ । नन्दते च कुलं पुंसामिति तु गण्यलता-
नित्यत्वात् ।

नर्द् शब्दे पर्द्ङ् पानोत्सर्गे पद् यङ्गौ गतौ ।

४४ । नर्द् शब्दे (नर्द्, भ्वा, प) नर्दति ।

४५ । पर्द्ङ् पानोत्सर्गे (पर्द्, भ्वा, चा) ड—पर्दते वृहः ।

४६ । पद् यङ्गौ गतौ (पद, दिवा, चा) य, ड—पद्यते ।
औ—पत्ता ।

पद् बद् स्यैर्ये बिदि त्वंशे बुद् बुन्दिर्नु निशामने ।

४६ । पद् स्यैर्ये } (पद, भ्वा, प)

४७ । बद् स्यैर्ये } (बद्, भ्वा, प) पदति, बद्ति पर्यतः ।

अवादीत् अवदीत् । वसादेः सेम इत्यादिना वा वृद्धिः, व्रज-
वदेत्यत्र दन्त्यादिवदोप्रहणात् ।

४८ । विट्ति तु अंशे (विन्द, भ्वा, प) इ—विन्द्यते । अंशे
अवयवे । विन्दुरिति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्तव्यो नत्व-
स्यान्यत्र प्रयोग इति धातुपारायणम् ।

४९ । बुद्धिर्जु निशामने } (बुद्, भ्वा, उ)

५० । बुन्दिर्जु निशामने } (बुन्द, भ्वा, उ) द्वौ पञ्चम-
स्वरिणौ । इर्—अबुद्दत् अबोदीत्, अबुन्दत् अबुन्दीत् । ज—
बोदति बोदते, बुन्दति बुन्दते । उ—बोदित्वा बुत्वा, बुन्दित्वा
बुत्वा । निशामनमालोचनम्, प्रणिधानमिति केचित् । सख्यं
शरवन्धेन दिव्येनेति बुबुन्द स इति भट्टिः । १४ । ७२ । शेषसा-
लथवर्गाद्यादिरित्येके । (बुन्द इत्यर्थः) ।

भट्टिक् शुभे भट्टिङ् मोद प्रीत्योश्च ज् धौ भिदिभिदि ।

५१ । भट्टिक् शुभे (भन्द, चु, प) इ, क—भन्दयति । शुभं
शुभक्रिया ।

५१ । भट्टिङ् मोदप्रीत्योश्च (भन्द, भ्वा, षा) मोदो षर्षः ।
प्रीतिः प्रीतीकरणम् । चकारात् शुभेषु । इ—भन्द्यते । ङ—
भन्दते पण्डितः सदा ।

५२ । ज धौ भिदिभिदि (भिद, रुधा, उ) भित् कियद्भवयव-
विहारणम् । ज, ध—भिनक्ति भिन्ते कलं नदी । धी—भेत्ता ।
इर्—अभिदत् अभैत्सीत् ।

भट्टिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ ।

५३ । (मन्द, भ्वा, षा) इ—मन्द्यते । ङ—मन्दते जनः,

स्यपिति, जहोभवति, माद्यति, मोदते, शीति, गच्छति
चेत्यर्थः ।

मदीभिर्यञि हर्षे स मिद्गर्थे ग्लेपने मटक् ।

ड त्प्रियोगे म्दमपू छोदे मिटि मिटक् त्रिहि ।

५३ । मदीभिर्यञि हर्षे (मट, टिवा, प) ई, जि—मत्तो-
ऽभि । भ, य—माद्यति । इर्—अमदत् अमादीत् अमदीत् ।
अग्राखित्यं ड इति दुर्गसिंहः ।

स मिद्गर्थे ग्लेपने ।

(स पूर्वोक्तो मटधातुर्गर्थे ग्लेपने चार्थे मित्, पटादिर्भवती-
त्यर्थः) । गर्थोऽह्वारः, ग्लेपनं दैत्यम् । म—मदयति गतं शूरः ।

५३ । मटक् ड त्प्रियोगे (मट, चु, चा) क, ड—मनो
मादयते यस्य गास्त्राभ्यासरमायणादिति इलायुधः । २३ ।

५४ । म्द मपू छोदे (म्द, भ्या, चा) रेफयुक्तः । छोट-
पूर्णिकरणम् । म—मदयति । प—मटा । ड—मदते काननं
दन्ती ।

५५ । मिटिक् त्रिहि } (मिन्द, चु, प)

५५ । मिटक् त्रिहि } (मिट, चु, प) त्रिहि त्रिधी-

भाषे । इ, क—मिन्दति मेदयति यत्तिका तैलेन ।

इर्मिद् या ल् मिटा जिङ् च मिट् मेदञ् वधनेधयोः ।

५५ । इर्मिद् या च } (मिट, टिवा, प)

५५ । ल् मिटा जिङ् च } (मिट, भ्या, चा) एव न परे-

पाश्च मथ्यम इति नियमोऽपि पूर्वस्य इरिद्विधानात् लकारः पर-
स्यैव । पूर्वाऽपि निष्पं ड इति दुर्गः । इर्—अमिदत् अमेदीत् ।

य—मेदति । आ—मेदितं भिन्नं तेन, प्रभिन्नः प्रमेदितः सः ।
 इतियायामशीलोऽसौ महाकायो न मेदतीति हलायुधः । १३६ ।
 (न मेदति न खेदजलाद्गीभवतीत्यर्थः) छ—अभिदत् । आ
 पूर्ववत् । (आकारानुबन्धफलं पूर्ववर्तिधातुवदित्यर्थः) जि—
 भिन्नोऽस्ति । ङ—मेदते । चकारात् स्त्रिचि । किञ्चित् किल न
 मेदते इति हलायुधः । १३६ ।

५५ । मिदृञ् वधमेधयोः } (मिद, भ्वा, उ)

५६ । मेदृञ् वधमेधयोः } (मेद, भ्वा, उ) ऋ—अभि-

मेदत् । ज—मेदति मेदते शास्त्रार्थं, धारयतीत्यर्थः । मिमिदुः ।
 मिमेदुः ।

मुदक् संसर्गे जि मुदङ् हर्षे मृद्ग क्षुदि लघिर् ।

रुद् रोदे रद उत्खाते वदिङ् नुत्यभिवादयोः ।

५७ । मुदक् संसर्गे (मुद, यु, प) क—मोदयति हृतेनात्र
 लोकः ।

५७ । जि मुदङ् हर्षे (मुद, भ्वा, आ) हर्षश्चित्तोत्साहः ।
 जि—मुदितोऽस्ति । ङ—मोदते धनी ।

५८ । मृद्ग क्षुदि (मृद, क्वा, प) ग—मृद्गाति । समर्ह ।
 क्षुदि चूर्णीकरणे ।

५९ । लघिर् रुद् रोदे (रुद, षदा, प) रोदोऽप्यविमोचनम् ।
 ल, घ—रोदति लोकः शोकात् । इर्—अरुदत् अरोदीत् ।
 (अरोदीद्वाचसानोक्तमरुदन्वृजापतिरिति भट्टिः । १७ । ४८)
 रोदिम्यनाथमात्मानमिति भट्टौ आह्वानविगिहरोदनक्रियाव्याप्य-
 त्वात् सकर्माकत्वमिति जयमङ्गला ।

६० । रट् उत्खाते (रट्, भ्रा, प) रेफादिः । उत्खात-
मुत्खननमिति गोविन्दभट्ट । रदति भूमिं मूकरः ।

६१ । वदिङ् वुत्यभिवादयोः (वन्द, भ्रा, आ) अभिवादो
नमस्कारः । इ—वन्द्यते । उ—वन्दते गुरुं लोकः, स्तौति नमस्क-
रोति वेत्यर्थः ।

वद्वै वाचि वट्क् वाचि सन्देहे च वट्ञ् ङपि ।

६१ । वट्टै वाचि (वट्, भ्रा, प) ऐ—उद्यात् । वदति ।

६१ । वट्क् वाचि सन्देहे च (वट्, चु, प) क—वाद्यति ।
सन्देहो वचनविशेषः । अथमात्मनेपदीत्येके ।

६१ । वट् ङ्ङपि (वट्, भ्रा, उ) ङ्—वदति वदते । उ—
वदते । अथमात्मनेपदीत्यन्ये । अपिशब्दात् वाक्सन्देहयोः ।

विट् ङ्क्ञ् चेतनास्थानवासवादे विट् लृग् श्चौ ।
लाभे धौ विट् ङ् मीमांसे विट् यौङ् भावे विट् ल् मतौ ।

६२ । विट् कञ् चेतनास्थानवासवादे (विट्, चु, उ) चेतना
ज्ञानम्, वादः स्वैर्यम् । उ—वेद्यते शास्त्रं धीरः, जानातीत्यर्थः ।
वेद्यते स्वार्थं लोकः, आख्यातीत्यर्थः । वेद्यते तीर्थे साधुर्वसती-
त्यर्थः । वेद्यते वृक्षः, स्थिरःस्यादित्यर्थः । ङ्—वेद्यति वेद्यते ।
केचिन्तु वाद न पठन्ति, चेतनास्थाने च वेदनेति पठित्वा वेद्यते
विद्वद्, व्यथते इत्यर्थं इत्युदाहरन्ति । अद्याच्च परस्मैपदमन्य-
माना “जितां सपत्नेन निवेदयिष्यत” इत्यत्र निवेदनं करोतीति
ञौ समादधते ।

६२ । विट् लृग् श्चौ लाभे (विट्, तदा, उ) लृ—अविदत् ।
श, प, ङ्—विन्दति विन्दते । चौ—चेत्ता ।

६२ । धौ विद् ऊ मीमासे (विद्, ह्रधा, धा) मीमांसो
विचारणम् । ध, ऊ—विन्ते शास्त्रं धीरः । औ—वेत्ता ।

६२ । विद्यौ ऊ भावे (विद्, दिवा, धा) भावः सत्ता, सा
चेह विद्यमानतैव । य, ऊ—विद्यते विष्णुः । औ—वेत्ता ।

६२ । विदल् मतौ (विद्, धदा, प) ल—वेत्ति ।

शब्दक् शब्दकृतौ सोपसर्गस्त्वाविष्कृतौ मतः ।

६३ । शब्दक् शब्दकृतौ (शब्द, चु, प) क—शब्दयति ।

सोपसर्गस्त्वाविष्कृतौ मतः ।

(उपसर्गसहितः शब्दधातुराविष्कारार्थक इत्यर्थः) प्रशब्दयति
गभीरमर्थं शिष्यः, स्फुटं करोतीत्यर्थः ।

श्विदिङ् शौक्लोऽथ शद् लृजौ शाते आङः शटौ गतौ ।

६४ । श्विदिङ् शौक्लो (श्विन्द्, भ्वा, धा) वकारयुक्तः ।

इ—श्विन्दते । ङ—श्विन्दते पुरहरीकम् ।

६५ । अथ शद् लृजौ शाते (शट्, भ्वा, प) लृ—अशदत् ।

ज—शादः शटः । औ—शत्सति । शातः पतनं पातनञ्च । शीयते
पत्नं वृक्षात्, शीयते पत्नं वृक्षात् वायुः । “शदोऽपि भ”मित्यनेन
शब्धिपये आत्मनेपदम् । केचिदिमं तुदाटौ च पठित्वा तत्त्वामर्थ्यात्
आत्मनेपदानित्यत्वे शट्प्रत्यये शीयन्ती शीयतीतुदाडरन्ति ।

६५ । आङः शदौ गतौ (धा शट्, भ्वा, प) तालव्यादिः ।

आशीयते । औ—आशात्कीत् ।

आङः पदक् च पद् लृजौश्च विपादे शरणे गतौ ।

६६ । आङः पदक् च (आपद, चु, प) क—आसायति ।

चकारात् गतौ ।

६६ । पट् लृजौग् विपादे गरणे गतौ (पट्, तुदा, प) लृ—
 षसदत् । ज—साटः सदः । औ—असात्कीत् । ग—सीदन्ती
 सीदती । विपाट आकुलीभावः । सीदति राधा रासमृष्टे । गरणं
 चिंसा । (१) ।

पूट् निरासे पूट्क् त्वाञ्चुतिहत्योश्च जि धिदा ।
 ड्ल मोहस्त्रेहमोक्षे लृ औ धिद्या जि खिदि ष्वट्क् ।
 स्वादे छेदे ष्वट् स्त्रह् स्वाट् प्रीतिलिहोः स्पट्ङ् ।
 ईपत्कम्पे स्त्रह् मपट् विदाररे स्यन्दू ड् वल्ल च्युतौ ।

६७ । पूट् निरासे (पूट्, आ, आ) पठस्वरी । ड—
 सूदने । निरासो निक्षेपः । पूट् क्षणने इति प्राञ्चः । क्षणनमव-
 दारण, चिंमोपलक्षणमिति रमानायः ।

६७ । पूट्क् त्वाञ्चुतिहत्योश्च (पूट्, चु, प) पठस्वरी ।
 आञ्चुतिरङ्गीकारः । क—सूदयति धन विधाय दातुं दाता । रमा-
 नायस्तु आञ्चुवण इति दन्त्यसकारं पठित्वा सूदयति मदिरा
 भाण्डात्, क्षरतीत्यर्थ इत्याह । चकारान्निरासे । (इत्यर्थे
 यथा—मधुसूदनः) ।

६८ । जि धिदा ड्ल मोहस्त्रेहमोक्षे (धिद, आ, आ)
 एतदाद्या वकारयुक्ताः पट् । जि—खिन्नोऽस्ति । आ—खेदितं

(१) कातन्वादावय पाठस्तुदादौ भ्रादौ च पठित । तत्र तौदादिकस्य व्याख्या-
 नावसरे 'सीदन्ती सीदतीत्येतदर्थमिह पठितस्य भ्रादौ पाठो ज्वलादिकाव्यापे,
 साद सद' इत्युक्तं रमानायेन । किन्तु सुग्धशोधे भ्रादौ पदलृजौ विपादे गताविति
 पठितवताचार्येण तौदादिकत्वमस्य समतविद्ममिति सूचितम् । इह तु तथा
 पाठ परमतविज्ञापनार्थ एवेति मन्यामहे ।

खिन्नं तेन, प्रखेदितः प्रखिन्नः सः । ङ—खेदते तिलसैलं, मुञ्च-
तीत्यर्थः । ल—अखिदत् । स्नेहः स्निग्धीभावः । (१) ।

६८ । ल औ खिद्या जि खिदि (खिद, दिवा, प) ल—
अखिदत् । औ—खेत्ता । य—खिद्यति । आ—पूर्ववत् ।
जि—खिन्नोऽस्ति । खिदीति मोहस्नेहमोक्षेऽपि वोपदेवः ।
गात्रप्रक्षरणे इति प्राश्नः । खेदते किल सर्वोऽपि वपुष्मानुष्ण-
रश्मितः । न च खिद्यति तस्याङ्गं व्यायामाद्दितमेदस इत्युभयत्र
हलायुधः । २१२ ।

६९ । खदक् स्वादे छेदे (खद, चु, प) खादो रसोपादानम् ।
क—खादयति क्षीरं लोकः ।

६९ । खदङ् प्रीतिलिङोः } (खद, भ्वा, आ)
७० । खर्दङ् प्रीतिलिङोः } (खर्द, भ्वा, आ)
७१ । खादङ् प्रीतिलिङोः } (खाद, भ्वा, आ) खादो
मूर्द्धन्यादिः, शेषौ दन्त्यादी, मध्यमो रेफोपधः । प्रीतिरिच्छानु-
रागविशेषः । तत्र यस्यानुरागस्तस्य सम्प्रदानत्वम् । लिट् रसो-
पादानम् । ङ—अपां छि हृन्नाय न वारिधारा खादुः सुगन्धिः
खदते तुपारा इति श्रीहर्षः । ३ । ६३ । खर्दते विविध खादु
खादते च रसायणमिति हलायुधः । ११६ ।

७२ । खदिङ् ईपत्कम्पे (खन्द, भ्वा, आ) इ—खन्दते ।
ङ—खन्दते चक्षुः । पखन्दे । काशे खन्द कुशे खन्द खन्द त्वं
शत्रुमहाके इत्यादौ गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदम् । पधादित्वा-
दनि खन्द इवाचरतीति कौ सिद्धिर्वा ।

७३ । स्वद मपङ् विदारे (स्वद, भ्वा, आ) म—स्वदयति ।
 सोपसर्गस्य तु “वा शमयमे”त्यादिना वा ङ्ङसः । प्रस्वदयति
 प्रस्वाद्यति । अपपरिपर्जादुपसर्गात् परस्य घटादित्वं नास्तीति
 कातन्त्राद्याः । तत्रैव अवस्थाने अप इति भीमः । प्रस्वाद्यति
 अपस्वदयति परिस्वदयति । अपपरिभ्यां परस्य घटादित्वं नास्तीति
 जौमराः । अपस्वाद्यति परिस्वाद्यति प्रस्वदयति । ष—
 स्वदा । ङ—स्वदते । स्वद स्वदने इति प्राञ्चः । स्वदनं स्वैर्य-
 मिति त्रिलोचनरामौ । पाटनमिति गोविन्दभट्टः । लोयोत्पादन-
 मिति गोयीचन्द्रः । हिंसेति रमानाथः ।

७४ । स्यन्दू डवल्ल सुतौ (स्यन्द, भ्वा, आ) अन्तःस्यादियुक्तः ।
 ऊ—अस्यन्दिष्ट अस्यन्त । ड—स्यन्दते । व—स्यन्स्यति, सिस्स-
 न्तसति । ल—अस्यदत् । सतिः चरणम् । प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्ध-
 मधुपथालोलगण्डस्यलमित्यत्र गणकृतानित्यत्वं, पचादित्वादनौ
 प्रस्यन्द इवाचरतीति कौ शतन्तं वा ।

स्कन्दिरौ शोषणे गत्यां स्कदि ड् डाल्लव उडृतौ ।
 उत्प्लुत्य गत्यां ड हृदौ गर्धे ह्लादी ड मोदने ।

७५ । स्कन्दिरौ शोषणे गत्याम् (स्कन्द, भ्वा, ष) डर्—
 अस्कदत् अस्कान्सीत् । औ—स्कन्ता । चस्कन्द । स्कन्दति
 पङ्ङं आतपेन ।

७६ । स्कदिङ् आल्लवउडृतौ उत्प्लुत्यगत्याम् (स्कन्द, भ्वा,
 आ) आद्यस्वरी । इ—स्कन्दते । ड—स्कन्दते । चिस्कन्दिपते ।
 पञ्चमस्वरीति घातुपदीपरामौ । स्कन्दते स्कन्दते चापि षडाल्लवन-
 वाचिन इति भट्टमहोऽपि । चुस्कन्दिपते ।

७७ । ड हृदौ ग्वर्ये (हृद, भ्वा, आ) ग्वर्योविष्ठोत्सर्गः । ड—
हृदते जनः । औ—इत्ता ।

७८ । ह्लादीड मोदने (ह्लाद, भ्वा, आ) अन्तःस्यटतीययुक्त-
द्वितीयस्वरी । मोदनं हृष्टीकरणं हृष्टीभावश्च । ई—ह्रन्वः
(ह्लादेःस्वःकौ चेति क्लृप्तः) ड—ह्लादते चन्दनं गालम् । “बलात्
प्रह्लादते मन” इति किरान्ते । ११ । ८ ।

ह्लादङ् च खन इत्येते दान्ताः स्युर्नवसप्ततिः ।

७९ । क्लादङ् च खने (क्लाद, भ्वा, आ) रेफयुक्तद्वितीय-
स्वरी । ड—क्लादते । चकारात् ह्लादीङ् च (शब्दार्थकः) (क्लादते
स्निग्धगम्भीरं यद्देशे वर्षुको घन इति उलायुधः । २३८) ।

इत्येते दान्ताः स्युर्नवसप्ततिः ।

(इति, समाप्तौ । एते दान्ता धातवो नवसप्ततिः एकोना-
शीतिसंख्यकाः) । (१)

(१) अस्मिन् दान्तवर्गे “कृदित् हृदी”ति कृदधातुः कथं पूर्व्वत् पठसंख्यका-
सजातीयधातुमध्ये न पठितस्तद्विजं ४४ं शृष्टे इय पठ्कौ विदितमस्ति । तेनार्थं धातु-
द्वयमात् परं पठ्कौव सजातीयत्वं सूचयित्वा (ईक) इति चिह्नेन भया दर्शितः ।

धान्तावर्गः ।

इन्धी जिघड् द्युताष्ट्यु निर्वृद्धौ डेधच क्षुध् ल ।

यौ क्षुधि क्रुध् ल्यौ कोपे गुध् य वेष्टे गुवग् रुपि ।

१ । इन्धी जि घड् द्युतौ (इन्ध, रुधा, आ) क्रसादिः । ई, जि—इहोऽसि । घ, ड—इन्धे ।

२ । षध् युनिर्द्वौ (षध्, टिवा, स्वा, प) य—ऋध्यति । उ—अर्धित्वा षड्धा । न—ऋध्नोति । इर्—आर्धत् आर्धीत् । क्वचित्तृप्तौ चायम्, सोऽहं प्राग्भवतैव भूतजननीऋध्नोमीति भव-भूतिः । (मालतीमाधवे पञ्चमाङ्के अघोरघण्टोक्तौ) अन्तर्भूत-अर्थत्वादिदं सिद्धमिति केचित् । (षध्नोति धीः सदा यस्य ऋध्यति शीघ्रं भूतले इति उलायुधः । २४६) ।

३ । डेध च (एध, भ्वा, आ) ड—एधते । चकारात् दृष्टौ ।

४ । क्षुध् ल्यौ क्षुधि (क्षुध, दिवा, प) क्षुत् भक्षणेच्छा । य—क्षुध्यति अन्नं बभुक्षितः । औ—कोहा ।

५ । क्रुध् ल्यौ कोपे (क्रुध्, दिवा, प) ल—अक्रुधत् । य—क्रुध्यति लोकः शिशवे । औ—कोहा ।

६ । गुध् य वेष्टे (गुध्, दिवा, प) य—गुध्यति । जुगोष ।

६ । गुधग् रुपि (गुध, क्रा, प) ग—गुध्नाति । जुगोष । (योऽसौ गुध्नाति तद्दुर्गं तत्क्षणादेव गुध्यतीत्युभयत्र उला-युधः । २६८) ।

गुधड् क्रीडे गाष्ट उतु प्रतिठाग्रन्थयोगृधिर् ।

युच लिप्ते गर्ध कच गन्ध कड् इहि णाष्टड् ।

नाथे दधङ् ददे नाधङ् नाथे वन्धौग वन्धक ।
वधक् वन्धे वधङ् निन्दे च वुन्धिर्जु निशामने ।

६ । गुधङ् क्रीडे (गुध, भ्रा, आ) ङ—गोधते ।

७ । गाध ङतु प्रतिष्ठाग्रन्थयोः (गाध, भ्रा, आ) (प्रतिष्ठा
प्रस्थानन्) ष्ट—अजगाधत् । ङ—गाधितासे नभो भूय इति
भट्टिः । २२ । २ । गाधते मालिकः खजः ।

८ । गृधिर् यु च लिप्से (गृध, दिवा, प) इर्—अगृधत्
अगधीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—गृध्यति घनं लुब्धः ।
ङ—गर्धित्वा गृद्धा । चकारात् गाधङ् च (लिप्थार्थकः) (न
गृध्यति परद्रव्यमिति हलाद्युधः । २५४) ।

९ । गर्धक् च (गर्ध, चु, य) क—गर्धयति । चकाराल्लिप्से ।

१० । गन्ध कङ् द्रुहि (गन्ध, चु, आ) क, ङ—गन्धयते ।
द्रुहि हिंसायाम् । गतिहिंसायाचनेष्विति कातन्त्राः ।

११ । णाधङ् नाथे (णाध, भ्रा, आ) णोपदेशविधायस्य
वर्जनेऽपीह पाठः केषाञ्चिदतुरोधात् । ष्ट—अननाधत् । ङ—
नाधते । नाथो दयाशीरैश्वर्यार्थानानि ।

१२ । दधङ् ददे (दध, भ्रा, आ) ङ—दधते । ददे दान-
धृत्योः । आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूरभट्टोक्तं गण-
धृतानित्यत्वादस्यैव ढीपरस्मैपदे साध्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु
दु धाञ्छ्रु धारणे इत्यस्यैव ख्यां साध्यम् ।

१३ । नाधङ् नाथे (नाध, भ्रा, आ) ष्ट—अननाधत् ।
ङ—प्रनाधते । (१) नाथो दयाशीरैश्वर्यार्थानानि ।

१४ । वन्धौ ग वन्धे } (वन्ध, क्रा, प)

१४ । वन्ध क वन्धे } (वन्ध, चु, प)

१५ । वध क वन्धे } (वध, चु, प) औ—अवान्भूत् ।

ग—वध्नाति । क—वन्धयति । “वस्तान्तं शठ मुक्ष मुक्ष गपयैः
कि धूर्त्तं निर्ध्वन्धसे” इति गणकृतानित्यतया जेरभावे आत्मने-
पदे घ साध्यम् । क—वाधयति ।

१५ । वधड निन्दे व (वध, ध्या, ध्या) ड—वीभक्षते अलं
लोकः । चकाराङ्गन्धे च । वधते । (निगानार्ज्जवनिन्दास्वित्युक्ते-
निन्दार्थे किञ्चित्तेति सनि वीभक्षते, अन्यत्र वधते इत्यागयः)
अत्र त्यादयो न प्रयुज्यन्ते इति रमानाथः । किन्तु मा वधिष्ठा
जटायुं मामिति भट्टिप्रयोगः ।

१६ । बुन्धिर्जु निशामने (बुन्ध, भ्रा, उ) पञ्चमस्वरी । इर्-
अबुधत् अबुन्धीत् । ज—बुन्धति बुन्धते । उ—बुन्धित्वा बुद्धा ।
निशामनमालोचनं प्रणिधानमिति यावत् ।

बुन्धक् वन्धे बुधौ विज्ञापने बुध्यौड वेदने ।

१६ । बुन्धक् वन्धे (बुन्ध, चु, प) पञ्चमस्वरी । क—बुन्धयति ।

१७ । बुधौ विज्ञापने (बुध, भ्रा, प) औ—बोद्धा । बोधति
शिष्यं गुरु ।

१७ । बुध्यौड वेदने (बुध, दिवा, ध्या) य, ड—बुध्यते शास्त्रं
धीरः । औ—बोद्धा ।

बुधिर्जञ् चाथ वाष्टड् विहृतौ मेष्टञ् मेष्टवत् ।

मेव भ्राद्यादिषु इत्यनेन उदरन्त्यत्वे, सति अत्रविधौ अत्रमिति सूचितं, तेनात्र न
अत्रमिति बोध्यम् ।

१७ । बुधिर्जञ् च (बध, भ्वा, उ) इट्—अबुधत् अबोधित् ।
ज—बोधः बधः । ज—बोधति बोधते । चकारात् वेदने ।

१८ । अय वाष्ट् विहतौ (वाध, भ्वा, आ) ष्ट—अववाधत् ।
ड—ऊनं न सत्त्वेष्वधिको यवाधे इति रघुः । (१)

१९ । मेधज मेयृषत् (मेध, भ्वा, उ) ष्ट—अमिमेधत् ।
ज—मेधति मेधते । मेयृषत् बधमेधासङ्गेष्वित्यर्थः ।

मृधुज क्लिदि युध्यौड युद्धे रध्यू ल् हिंसने ।

पाकेऽनौ र्ध् ड्यौ कामे र्धिर्धौ जि ज् आष्टौ ।

२० । मृधुज क्लिदि (मृध, भ्वा, उ) ड—मर्धत्वा मृद्धा ।
ज—मर्धति मर्धते । क्लिदि चार्द्रभावे ।

२१ । युध्यौ ड युद्धे (युध, दिवा, आ) य, ड—युध्यते ।
औ—योद्धा । सम्मुखस्थितयोर्द्वयोः साग्रामिकरीत्या परस्परभि-
भवेच्छा युद्धम् । युध्यते बोधः । कदाचिदेकस्य सहभावविवक्षायां
युध्यते बोधः परेण । कदाचिद्धननेऽपि, युध्यते चौरं राजा,
हन्तीत्यर्थः । यो भक्तपिण्डस्य कृते न युध्येदिति, अस्माद्भावे क्लिपि
तमिच्छतीति ष्ये, तं करोतीति कण्ठादित्वात् ष्ये वा साध्यम् ।

२२ । रध्यू ल् हिंसने पाके (रध, दिवा, प) य—रध्यति ।
ज—रधियति रत्सति । ल्—अरन्धत् ।

२३ । अनौ र्ध् ड्यौ कामे (अनु + र्ध्, दिवा आ)
अनाबित्युपपदे सप्तमी । (सप्तमी च परे वाच्ये गम्ये चोपपदे
कचिदित्यङ्गेः) ड, य—अनुरुध्यते धनं लोकः । औ—अनुरोद्धा ।

२३ । वधिर्धौ जि ज षाट्ठौ (वध, वधा, ष) इट्—अवधत्
अरौत्सीत् । ध, ज—वणद्धि वन्धे । औ—रोद्धा । जि—वहोऽस्ति ।
राधौ सिद्धौ वध हतौ व्यध्यौ ताड् विधश् विधौ ।

२४ । राध् नयौ सिद्धौ (राध, स्वा, दिवा, प) रेफादिः ।
न—राधोति । घ—राध्यति । औ—अरात्सीत् । सिद्धिरिच्
स्वादिपक्षे निष्पादना, दिवादिपक्षे निष्पत्तिः । अन्नं राधोति
यिप्राणां य इति जलायुधः । ११४ । निष्पादयतीत्यर्थः । सकलं
राध्यति त्रिया इति जलायुधः । ११४ । निष्पन्नं स्यादित्यर्थः (१) ।
सिद्धिरन्तर्भूतजार्थत्वादुभयत्रैव निष्पादनेति गोविन्दभट्टः ।

२५ । वध हतौ (वध, भ्वा, प) वकारादिः । वधति ।

२६ । व्यध्यौ ताड् (व्यध, दिवा, प) य—विध्यति छगं
व्याधः । औ—अथात्सीत् । केचित्तु द्विभूतस्य अनिकारीभूत-
यकारस्य च व्यधेर्वकारो बर्ग्यः, अन्यत्र दन्त्य इति मन्वानाः सनि
विध्यत्सीत्याहुः ।

२७ । विधश् विधौ (विध, तुदा, प) विधिर्विधानम् । श—
विधति वेधा जगत् । अनेकार्थत्वाच्छिद्रकरणेऽप्ययम् । वेधित-
च्छिद्रितौ विद्धे इत्यमरः । कर्णवेधः ।

वृधक् दीप्तौ वृधुङ् वल् वृद्धौ वाष्टुङ् वाष्टवत् ।

२८ । वृधक् दीप्तौ (वृध, चु, प) क—वर्द्धयति ।

(१) यत्रवादात्कन' सर्व' सततं राध्यति त्रियेति कश्चित् पाठ । अनेकार्थत्वा-
दयं धातुर्हिंसायां शुभाशुभपर्यालोचनेऽर्थेऽपि, यथा—वानरा भूषरान् रेधुरिति
भट्टि' । १४ । १८ । उन्मूढितवन' । गर्गो राध्यति राभायेति छग्वबोधम् ।

२८ । वृधुङ् वल् वृद्धौ (वृध, भ्रा, आ) उ—वर्द्धित्वा वृद्धा ।
 ङ—वर्द्धते जनः । य—वर्त्स्यति विवृत्सति । लृ—अवृधत् ।

२९ । वाधुङ् वाधवत् (वाध, भ्रा, आ) ऋ—अववाधत् ।
 ङ—वाधते । वाधवत् विद्वतौ ।

वर्द्धक् पूर्त्तिच्छिदोः शुन्धक् शुद्धौ शुन्धञ् च श्ध् वल् ङु ।
 पर्द्दं श्धुञ् क्षोदने ल् शुध् यौ शौचे पिधू शिवे ।
 शास्त्रे पिध् पिधु गत्यामु पिध्यौ पाधौन्य साध् यनौ ।
 सिद्धौ स्यर्द्ध ङ् सद्गुर्पे सप्तविंशच्च धान्तिमाः ।

३० । वर्द्धक् पूर्त्तिच्छिदो (वर्द्ध, चु, ष) क—वर्द्धयति ।
 वृधक् दीप्तावित्यत्रैष पूर्त्तिच्छिदोचेतिपाठादित्तिहावस्य पाठ-
 चुरादिभ्यो ञेरनित्यतां बोधयति तेन कदाचित् ञेरमाप्तौ यगादौ
 वृधक् इत्यस्य वृध्यते इत्यादि, अस्य तु वर्द्धते इत्यादीति भेदः ।
 (वर्द्धयत्यरिवीराणां कृत्वा सृद्धानमाहवे इति हलायुधः । ८० ।
 वर्द्धयति छिनत्तीत्यर्थः) ।

३१ । शुन्धक् शुद्धौ (शुन्ध, चु, ष) मञ्चमस्वरी । क—शुन्ध-
 यति । अयमात्मनेपदीत्येके ।

३१ । शुन्धञ् च (शुन्ध, भ्रा, उ) मञ्चमस्वरी । चकारात्
 शुद्धौ । सा चेह शुद्धीभावः शुद्धीकरणञ्च । ज—शुन्धति शुन्धते
 जलेन लोकः । यो गा शुन्धति सत्येन शुन्धते तपसा तनुम् । धियं
 शुन्धयति ज्ञानादित्युभयत्र हलायुधः । ३० । गां वाचम् ।

३२ । श्ध् वल् ङु पर्द्दं (श्ध्, भ्रा, आ) ष—शर्त्स्यति
 शिश्रत्सति । लृ—अश्रधत् । ङ—शर्द्धते । उ—शर्द्धित्वा श्रद्धा ।
 पर्द्दोऽपानोत्सर्गः । श्धु मइसने इति चुरादिपरस्मैपदी धातुरन्ये-

नमन्यते । प्रहसनं विद्रव इति गोविन्दभट्टः । शर्हयति दृहं कुम्भित-
शब्देन घाल इति रमानाथः ।

३२ । श्धुञ् क्लेदने (श्ध, भ्वा, उ) उ—शर्ह्वत्वा श्धञ् ।
ञ—शर्धति शर्धते । क्लेदनमाद्रीभाषः ।

३३ । श्शुथौ शौचे (शुध, दिवा, प) तालध्यादिः । ल—
षशुधत् । य—शुथति लोकः स्नानात् । थौ—शोद्धा । रजसा
शुध्यते नारीत्यत्र शुध्यतीति द्विषि शुषं करोतीति औ कर्माणि
यकि रूपम् ।

३४ । शिधू शिवे शास्त्रे (शिध, भ्वा, प) श्शुह्न्यादिः । ऊ—
षसेधीत् षसैत्सीत् । शिवं मङ्गलम्, तत्वाकर्माङ्कः । सिद्धो यथा-
समान्नाय इति कातन्त्रस्याद्यसूत्रम् । शास्त्रमनुशासनम् । सेधति
शिव्यं गुरुः ।

३४ । शिधु गत्याम् } (शिध, भ्वा, प)

३४ । शिधु गत्याम् } (शिध, भ्वा, ङावेट्, प) सेधति ।
उ—सेधित्वा सिद्धा । निष्ठायां पूर्वस्य सिधितः, शेषस्य ङावेट्क-
त्वान्नेम् ङीष्ठीत्यनेन द्रुमो निषेधे सिद्ध इति भेदः ।

३५ । पाधौ न्य सिद्धौ } (पाध, स्वा, दिवा, प)

३६ । साध् यनौ सिद्धौ } (साध, दिवा, स्वा, प) शेषो
दन्त्यादिः । थौ—सिपात्सति । न—साध्नोति । य—साध्यति ।
शेषपक्षे थौ—सिसात्सति । (१) सिद्धिर्निष्पत्तिः । साध्यति घटो
निष्पन्नः स्यादित्यर्थः । सिद्धिर्निष्पादनेति गोविन्दभट्टः । साध्नोति
साध्यति घटं कुलालः, निष्पादयतीत्यर्थः ।

(१) पूर्ववत् योपदेशतया कृतसकारत्वेन धलं इह तु तदभावाच्चेति घातइय-
कल्पने तात्पर्यम् ।

३० । स्पर्द्धञ् सङ्घर्षे (स्पर्द्ध, भ्वा, षा) सङ्घर्षः परि-
भवेच्छा । (१) ङ—स्पर्द्धते वलिनं वली । पस्पर्द्धे ।

सप्तत्रिंशच्च धान्तिमा ।

(धकारान्ता धातवः सप्तत्रिंशत्स्यकाः)

५

नान्तवर्गः ।

अनघ्लु प्राणनेऽन् यङ् च कनी जि प्रीगतिद्युतौ ।

१ । अनघ्लु प्राणने (अन, अदा, प) घ, लु—अनिति
लोक, जीवतीत्यर्थः । (२) ।

१ । अन् यङ् च (अन, दिवा, षा) य, ङ—अन्यते ।
चकारात् प्राणने । (अपभ्रत्युं परित्यज्य सुखं प्राणिति यत्प्रजा । न
प्राण्यते पुरं तस्य प्रतिकूलं करोति य इत्युभयत्र हलासुधः । १७२) ।

२ । कनी जि प्रीगतिद्युतौ (कन, भ्वा, प) ई, जि—कान्तो-
ऽस्ति । प्रीः प्रीतिः । (कनकशब्दव्युत्पत्तये कनी दीप्तौ बुन्धित्य-
मरटीका) ।

खनुञ् विदारे चन् शब्दे चन्म हिंसे जुनश् गतौ ।

३ । खनुञ् विदारे (खन, भ्वा, उ) ष—खनित्वा खत्वा ।
ञ—टपितो जाङ्गवीतीरे कूप खनति दुर्भतिः । खनते ।

४ । चन् शब्दे (चन, भ्वा, प) चनति ।

(१) सप्तत्रिंशत्स्ययोश्च सङ्घर्षं शब्देदिभिरिति व्याङ्गि । अत्र सङ्घर्षे
इत्यपि पाठ ।

(२) लु सपादिष्वेव चकाराददादिष्वुक्तपूर्वम् ।

४ । चन् म चिंसे (चन, भ्वा, घटादिः, प) म—चनयति ।

५ । जुनग् गतौ (जुन, उरा, प) श—जुनति । जोनिता ।

जनी व्य ङ जनौ जन्मलिर्च तन् दुज विस्तृतौ ।

६ । जनीस्यङ जनौ (जन, दिवा, आ) ई—जातः । म—जनयति । य, ङ—जायते । जनिर्जन्म । प्रादुर्भावे इति प्राञ्च । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः, प्राकाशे प्रादुराधिःस्यादित्यमरात् । बीजादङ्कुरो जायते, पत्रकाण्डादिभेदेन प्रकाशते इत्यर्थः । प्रादुर्भावेऽसदुत्पत्तिरिति केचित् । घटो जायते ।

६ । जन् मलि चं (जन, ह्रा, प) म—जनयति । लि—जजन्ति । २—वैदिकः । चकाराज्जनौ ।

७ । तन् दुज विस्तृतौ (तन, तना, उ) द, ज—तनोति तनुते पुण्यं सुधीः । उ—तनित्वा तत्वा ।

तनुक्युपकृतौ श्रद्धाघाते शब्दोपतापयोः ।

उपसर्गाद्द्वैर्घके दान् आर्जवे छिदि सि ध्वन ।

धन्रवे धन्लि धान्ये पन्डीडे वन्ङं दुयाचने ।

७ । तनु क्युपकृतौ श्रद्धाघाते शब्दोपतापयोः (तन, चु, भ्वा, प) उ—तनित्वा तत्वा । कि—तानयति तनति । उपकृतिरुपकारः, अघातो हिंसावर्जनं, सुनीतिरिति गोविन्दभट्टः ।

उपसर्गाद्द्वैर्घके ।

द्वैर्घकं दीर्घीकरणम् । (अयं सोपसर्गश्चेत् दीर्घीकरणेऽर्थे वर्तते इत्यर्थः) । वितानयति यः कीर्तिं वितनत्यमलं यश्च इति हलाद्युधः । १२ ।

८ । दान आर्जवे छिदि (दान, भ्वा, उ) क्ज्जुरवकस्य

शान्ज तेजे शुनश् गत्यां षन् सम्भक्तौ तु पन् दुज्ज ।
दाने षन् स्तन्मि शब्दे खन् ण च ण खन् मि तंसने ।

१७ । शान्ज तेजे (शान, भ्वा, ष) तेजस्वीच्छीकरणम् ।
ज—शीशांसति शीशांसते षङ्गं कर्मकारः ।

१७ । शुनश् गत्याम् (शुन, तुदा, ष) तालव्यादिः । श—
शुनति । शोनिता ।

१८ । पन सम्भक्तौ तु (पन, भ्वा, ष) चर्द्धन्यादिः । सम्भक्तिः
सेवनम् । सनति सुरं लोकः । तुशब्दः पादपूरणार्थः ।

१८ । पन दुज्ज दाने (पन, तना, ष) द, ज—सनीति
सनुते । ष—सनित्वा सात्वा ।

१९ । षन मि शब्दे } (षन, भ्वा, ष)

२० । स्नन मि शब्दे } (स्नन, भ्वा, ष) द्वौ क्रमान्मूर्द्धन्य-
दन्त्यादी । मि—स्ननयति स्नानयति । अतिषनत् । अतिस्ननत् ।

२१ । खन ण च (खन, भ्वा, ष) वकारयुक्तः । ण—खेनतुः
सखनतुः । चकारात् शब्दे ।

२१ । ण खन मि तंसने (खन, भ्वा, ष, वा घटादिः) वकार-
युक्तः । शब्दे इत्यनुवर्तते, तंसने भूपणे कर्त्तरि (सति) शब्देश्च,
भूपणकर्त्तृकशब्देश्चमित्यर्थः । ण—खेनतुः सखनतुर्नूपरी । मि—
खनयति स्नानयति कङ्कणं वधूः । अन्यत्र स्नानयति घण्टां जनः ।

हन् लौ गतौ वधेऽघण् दिशान्ताश्चेत्यष्ट विंशतिः ।

२२ । हन लौ गतौ वधे (हन, अदा, ष) ल—हन्ति ।
लौ—हन्ता । गणकृतमनित्यमितिन्यायात् कदाचित् शप्स्थितौ
हनतीत्यपीति वररूपिः । तेन सर्वा एवाहनत् पृथगिति चण्ठी ।

उद्धतिं विना भाषायां गतौ नास्य प्रयोगः । उद्धतौ—अग्रेसरै-
र्वाजिभिश्चतानीति रघौ उद्धतानि ऊर्द्धं गतानीत्यर्थः । वधः
प्राणवियोगफलकस्यापारः । जघान रावणं रामः ।

अघणदिष्टान्ताश्च ।

(अघणाः) घणवर्जिता ये (दितः) दकारेणो ऋद्धन्यणान्ता
(घातय) सोऽपि दन्त्यनान्ताः स्युरित्यर्थः । यथा—

२३ । ष्टन दुज गतौ	}	(ष्टन, तना, उ)
२४ । ष्टन दुज वधे		(ष्टन, तना, उ)
२५ । ष्टिन दुज वधे		(ष्टिन, तना, उ)
२६ । ष्टन दुज दीप्तौ		(ष्टन, तना, उ)
२७ । ष्टन दुज भक्ते		(ष्टन, तना, उ)
२८ । ष्टन दुज भक्ते		(ष्टन, तना, उ) इति षट् । रूपाणि

पूर्ववत् । फलन्तु ऋद्धन्यणान्तानां तिकि ष्टिः ष्टिरित्यादि ।
यङ्लुकि चंचण्टीत्यादि । दन्त्यनान्तानान्तु ऋर्नुभाषीत्यस्य
बलवत्त्वादादौ नस्थानुस्वारे ञपे ञम् नोरित्यस्य पुनर्नकारे
सहस्रतो विप्रतिषेधो यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायाणत्वाभावे
तिकि ष्टिः ष्टिरित्यादौ, यङ्लुकि चंचन्तीत्यादौ च दन्त्य-
स्यतिरिति ।

इत्यष्ट विंशतिः ।

(इति इमे घातयः षट् विंशतिः, षटेति षट्कूपदं षट्छंखका
विंशतिसंख्यकाश्च ; समुदायेनाष्टाविंशतिरित्यर्थः । कोटीचतस्रो
दशचेतिषत्) ।

प्रान्तवर्गः ।

आप्ल नौ कि व्यापने क्षिप् शञौ क्षिप्यौ नुदि क्षपिक्
शक्तौ कुप्क द्युतौ कुप्य इकोपे कुपि कि स्तृतौ ।

१ । आप्ल नौ कि व्यापने (आप, स्वा, चु, भ्वा, प) ल—
आपत् । न—आप्नोति कौर्त्तिर्ब्रह्माण्डम् । औ—आप्ता । कि—
आपयति आपति । स्वराज्यं प्राप्नोते भवानिति गणलतानित्य-
त्वात् ।

२ । क्षिप् शञौ नुदि } (क्षिप, तदा, छ)

२ । क्षिप्यौ नुदि } (क्षिप, दिवा, प) नुदि प्रेरणे ।

श, ज—क्षिपति क्षिपते शरं शोधः । औ—क्षेप्ता । य—क्षिप्यति ।

३ । क्षपिक् शक्तौ (क्षम्, चु, प) शक्तिरिह क्षमा । इ, क—
क्षम्पयति दुःखं सुनिः, सञ्चते इत्यर्थः ।

४ । कुप्क द्युतौ (कुप, चु, प) क—कोपयति ।

४ । कुप्य इकोपे (कुप, दिवा, प) कोपो नेत्रलौहित्यादिचेतु-
द्विप्तविकारः । य—कुप्यति माता शिशवे । इर्—अकुपत् अको-
पीत् । अस्मान्नित्यं छ इति दुर्गः । कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्या
हरीतकीति त कुप्यतीति कुप्, सा इवाचरतीति छेत् साध्यम् ।

४ । कुपि कि स्तृतौ (कुम्प, चु, भ्वा, प) पञ्चमस्वरो । इ—
कुम्पते । कि—कुम्पयति कुम्पति । स्तृतिराच्छादनम् ।

क्रपप्पळ कृपायां छ केष्ट गत्यां कपिङ्ङपि ।

चाले कृप् कि युतौ चित्रे कृपूड् वल्ल च कल्पने ।

५ । कपप्प छ कृपायाम् (कप, भ्वा, आ) कृपा ह्या ।

प—छपा, भीषिषिन्तीति छे मनीषादित्वाट्टेफल षकारः ।

म—कपयति । ङ—कपते दयालुर्दीनम् ।

३ । ङ केष्ट गत्याम् (केप, भ्या, ष्या) ङ—केपते । विकेपे ।

षट्—अधिकेपत् ।

७ । कपिड्डपि घाले (कम्प, भ्या, ष्या) घालः कम्पनम् ।

दू—कम्पाते । ङ—कम्पते वायुना दृचः । अपिद्यद्वात् केष्ट घ
(कम्पनार्थकः) ।

८ । छप कि युतौ वित्ते (छप, च, भ्या, प) सप्तमस्वरी ।

कि—कल्पयति कल्पति । छपः कृपोऽकृपादाविति कृपादेयः ।
(युतिर्मित्रणम्, कल्पयति दुग्धं जलेन । चित्रं चित्रकरणम्,
कल्पयति प्रतिमां शिल्पी । न कल्पयति मिथ्यायं गिरः कल्पति
विहिषामिति हलायुधः । ८३) ।

८ । छपूह् वल्ल घ कल्पने (छप, भ्या, ष्या) सप्तमस्वरी ।

कल्पनं सामर्थ्यम् । ङ—अकल्पित अकृतम् । ङ—योऽर्थिनामीशित-
प्राप्तौ कल्पते कल्पटचवदिति हलायुधः । ८३ । व—कल्पस्यति
चिकृतमिति । छ—अकृतम् । हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कस्ता
प्रीतिं परां प्रभुरित्यनेकार्थत्वे अन्तर्भूतज्जार्थत्वात् जनवितेत्तर्धः ।
घकारात् छपकि घ ।

गुपू रत्ते गुपक् भासि गुपङ् गोपनकुत्सयोः ।

९ । गुपू रत्ते (गुप, भ्या, प) एतदाद्याद्यत्वारः षड्मस्वरिणः ।

गोपायति गोपायते । आथान्तत्वाद्भयपदमिति वोपदेवः । अरे
तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् जुगोपेत्यादि ।
जुगोप गोरूपधरामिवोर्बीमिति रहुः । २ । ३ । ङ—गोपियति
गोपयति ।

२ । गुपक् भासि (गुप, चु, प) क—गोपयति । भासि दीप्तौ । (घातनामनेकार्थत्वादस्य गोपनार्थे बङ्गलप्रयोगः) ।

६ । गुपङ् गोपनकुत्सयोः (गुप, भ्वा, षा) गोपनमपङ्गवः । ङ—कङ्कणभनत्कारश्च किं गोपसे । अत्र त्यादयो न स्युरिति रमानाथः । कुत्सा निन्दा । सा जुगुप्साम्प्रचकोऽस्यनिति भट्टिः । १४ । ५२ ।

गुप्य द्वर्थाकुलत्वे ङ ग्लेष्ट दैन्ये ङ गेष्ट च ।

केष्टवत् चपक्म कल्के चप् सान्त्वे चुप् शनैर्गतौ ।

६ । गुप्य द्वर्थाकुलत्वे (गुप, दिवा, प) व्याकुलत्वं व्याकुली-
भाषसात्करणश्च । य—धीरो न गुप्यति मद्यत्यपि कार्यजाते
इति हलाद्यधः । ६ । गुप्यति गा वृष्टिः, आकुलीकरोतीत्यर्थ
इति चतुर्भुजः । इर्—अगुपत् अगोपीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति
दुर्गसिंहः ।

१० । ङ ग्लेष्ट दैन्ये (ग्लेप, भ्वा, षा) अन्तःस्यात्तृतीययुक्तः ।
ङ—ग्लेपते निर्धनः सदा । षट्—अजिग्लेपत् ।

११ । ङ गेष्ट च केष्टवत् (गेप, भ्वा, षा) ङ—गेपते ।
षट्—अजिगेपत् । चकारात् 'ङ ग्लेष्ट च' केष्टवत् गतिकम्पनयोः ।

१२ । चपक्म कल्के (चप, चु, प) कल्कसूर्णिकरणम् ।
क, म—चपयति तण्डुलान् शिला ।

१२ । चप् सान्त्वे (चप, भ्वा, प) सान्त्व. प्रियवचनम्,
उपशमो वा । चपति पुत्रं माता ।

१३ । चुप् शनैर्गतौ (चुप, भ्वा, प) चोपति खच्चः । चोपति
दुष्टं राजा इति रमानाथः । (१) ।

(१) सर्वेष्व्यादङ्गुस्तकेषु चोपति दुष्टं राजा इति रमानाथ इति पाठो दृश्यते ।

चुलुम् लोपे छपिक् सर्पे छुप् शौ स्पर्शे ज्ञपक् मतु ।
ज्ञप्तौ जय ह्रदुच्चारं जल्पच् वाचि टिपक् नुदि ।

१४ । चुलुम् लोपे (चुलुम्, स्वा, प) धन्त स्यात्तृतीयमध्यः,
पञ्चमस्वरद्वयी, षोडशवर्गयोपोपधश्चायम् । चुलुम्पति । यगादौ
चुलुम्पाते इत्यादि । न च 'नकारजायतुस्वारपञ्चमा'विति
स्वरसादस्य नप्रकृतित्वे यगादौ तद्धोप इति वाच्यम्, तर्हि
नोपधस्यैव पठितमुचितत्वात् (१) । एवं सति अद्वादीनां
नप्रकृतित्वेऽपि डमध्यपाठः कथमिति चेन्न, ते तु कस्यचिन्मते
डमध्या एवेति ज्ञापनाय डमध्याः पठिताः । न च तर्हि इदि-
त्पाठेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, किपि संयोगान्तलोपे चुलुन्,
चुलुम्पाठे चुलुम् इति भेदात् । एवं सर्वत्र ।

१५ । छपिक् सर्पे (छम्, चु, प) इ, क—छम्पति ।
सर्पे गतिः ।

१६ । छुप्शौ स्पर्शे (छुप, उदा, प) श—छुपति ।
शौ—छोप्ता ।

१७ । ज्ञपक् मतु ज्ञप्तौ (ज्ञप, चु, प) क, म—ज्ञपयति ।
“ज्ञप्तिर्मारणालोकनिशानस्तुतयः । ज्ञाक्म इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ
ज्ञपपाठश्चुरादिरुभयपदीति मते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थ” इति
धातुप्रदीपः । वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्यैव निष्पादितम् । तेन अनि-
र्हिटार्थत्वात् ज्ञप्तिरिच ज्ञानम् । अतएव प्रच्छेद्य ज्ञीप्से इत्यत्र

रमानाथकृतमनोरमायान्तु चुप मन्दार्या गतावित्त्वस्य व्याख्याने शोपति अथवा
इत्युदाहरणमस्तीति तत्र चिन्त्यम् ।

(१) युत युगतिर स्यात् चरे इति इयोक्तालव्यकारादिपाठेन तद्वचनस्य
अभिधारदर्शनादिति च कचित् पाठः ।

२ । गुपक् भासि (गुप, चु, प) क—गोपयति । भासि दीप्तौ । (धातूनामनेकार्थत्वादस्य गोपनार्थे वज्रलप्रयोगः) ।

६ । गुपङ् गोपनकुत्सयोः (गुप, भ्वा, आ) गोपनमपङ्गवः । ङ—कङ्कणभ्रनत्कारश्च किं गोपसे । अत्र त्यादयो न स्युरिति रमानायः । कुत्सा निन्दा । सा जुगुप्साम्रचक्रोच्छ्रुतिरिति भट्टिः । १४ । ५६ ।

गुप्य इव्याकुलत्वे ङ ग्लेष्ट दैन्ये ङ गेष्ट च ।

केष्टवत् चपक्म कल्के चप् सान्त्वे चुप् शनैर्गतौ ।

६ । गुप्य इव्याकुलत्वे (गुप, दिवा, प) व्याकुलत्वं व्याकुली-भावस्तत्करणश्च । य—धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्यजाते इति हलायुधः । ६ । गुप्यति गा वृष्टिः, व्याकुलीकरोतीत्यर्थ इति चतुर्भुजः । इर्—अगुपत् अगोपीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गसिंहः ।

१० । ङ ग्लेष्ट दैन्ये (ग्लेप, भ्वा, आ) अन्तःस्थाद्वितीययुक्तः । ङ—ग्लेपते निर्धनः सदा । ष्ट—अजिग्लेपत् ।

११ । ङ गेष्ट च केष्टवत् (गेप, भ्वा, आ) ङ—गेपते । ष्ट—अजिगेपत् । चकारात् 'ङ ग्लेष्ट च' केष्टवत् गतिकम्पनयोः ।

१२ । चपक्म कल्के (चप, चु, प) कल्कशूर्णिकरणम् । क, म—चपयति तण्डुलान् शिला ।

१२ । चप् सान्त्वे (चप, भ्वा, प) सान्त्वः प्रियवचनम्, उपशमो वा । चपति पुत्रं माता ।

१३ । चुप् शनैर्गतौ (चुप, भ्वा, प) चोपति खञ्जः । चोपति दुष्टं राजा इति रमानायः । (१) ।

चुलुम् लोपे छपिक् सप्ते छुप् शी स्यर्गे ज्ञपक् मतु ।
ज्ञप्ती जप हृदुच्चारौ जल्पच् वाचि टियक् नुदि ।

१४ । चुलुम् लोपे (चुलुम्, श्वा, प) अन्त स्यात्तौयमध्यः,
पञ्चमस्यरहयो, श्लोषवर्गेषोपधशायम् । चुलुम्पति । यगादौ
चुलुम्पाते इत्यादि । न च 'नकारजायमुच्चारपञ्चमा'विति
स्यरसादस्य नमस्तित्ये यगादौ तप्तोप इति वाप्यम्, तर्हि
नोपधस्यैव पठितमुचितत्वात् (१) । एवं सति अद्वादीनां
नमस्तित्येऽपि ङमध्यपाठः कथमिति चेन्न, ते तु कस्यचिन्मते
ङमध्या एवेति ज्ञापनाय ङमध्याः पठिताः । न च तर्हि इदि-
त्पाठेऽपीटसिद्धिरिति वाप्यम्, किपि संयोगान्तालोपे चुलुन्,
चुलुम्पाठे चुलुम् इति भेदात् । एवं सर्वत्र ।

१५ । छपिक् सप्ते (छम्प, चु, प) इ, क—छम्पयति ।
सप्ते गतिः ।

१६ । छुप्शौ स्यर्गे (छुप्, उटा, प) य—छुपति ।
श्री—छोता ।

१७ । जपक् मतु ज्ञप्ती (जप, चु, प) क, म—जपयति ।
“ज्ञप्तिर्मारणालोकनिगानस्तुतयः । ज्ञाक्म इत्यनेनैयेटसिद्धौ
अपपाठपुरादिबभयपदीति मते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थ” इति
धातुप्रदीपः । वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्यैव निय्यादितम् । तेन अनि-
र्दिष्टार्थत्वात् ज्ञप्तिरिड ज्ञानम् । अतएव प्रप्यौग श्रीमे इत्यव

रमानाद्यतमनोरमाद्यास्तु पुन भन्दावां गतादित्यत्र आस्थाने शोपति अन्त
इत्युदाहरणमस्तीति तत्र विन्यम् ।

(१) सुत पुरातिर शात् चरे इति द्वयोः कान्तमयच्चारौदिपाठेन तद्वचनं
अभिचारार्थमादिति च क्वचित् पाठः ।

अस्यैः सनन्तस्य निष्पादितेन त्रीश्रयद्देन चातुमिच्छेति प्रति-
पाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये प्रतिपञ्चमिचेतना इत्यमरश्च ।

१८ । जप ह्रदुञ्जारे (जप, श्वा, म) जिहोष्यादिष्यापार-
रहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं ह्रदुञ्जारः । जपति मन्त्रं साधकः ।

१९ । जल्प च वाचि (जल्प, श्वा, म) अन्तःस्थात्तृतीयोपधः ।
जल्पति । चकारात् जप च ।

२० । टिपक् नुदि (टिप, चु, म) क—टिपयति । नुदि प्रेरणे ।
डिप शिक्च इर्च डिपि डिप् डप् डपिक्डञ् संहृतौ ।

२१ । डिप शिक्च इर्च (डिप, तुदा, चु, दिवा, म) शि—
डिपति, अडिपीत् । क—डेपयति । य—डिप्यति । इर्—अडि-
पत् अडेपीत् । तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति दिवादिपच्चे
शुणः । दिवादिपच्चे पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । चकारात् नुदि ।

२१ । डिपि कडञ् संहृतौ } (डिम्प, चु, ष)

२१ । डिप कडञ् संहृतौ } (डिप, चु, ष)

२२ । डप कडञ् संहृतौ } (डप, चु, ष)

२२ । डपि कडञ् संहृतौ } (डम्प, चु, ष) मूर्धन्यवर्ग-

तृतीयाद्याः सर्वे । इ, क, ङ—डिम्पयते । अ—डिम्पयति
डिम्पयते । क, ङ—डेपयते । अ—डेपयति डेपयते । क, ङ—
डापयते । अ—डापयति डापयते । क, ङ—डम्पयते । अ—
डम्पयति डम्पयते । पुनः पाठान्नाश्रयमौ नेदनुवन्तौ । एते आत्मने-
पदिन इत्यन्ये । संहृतीराशीकरणम् ।

तप् डञ् दाहे तप कच तपौ तप्यौङ् द्वैर्ययोः ।

२३ । तप् डञ् दाहे (तप, श्वा, ष) ङ—तपते । अ—
तपति तपते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये ।

२३ । तपक् घ (तप, घु, प) क—तापयति । चकाराद्वाहे ।
अयमात्मनेपदीत्येके ।

२३ । तपी द्वैश्वयोः } (तप, भ्वा, प) (१)

२३ । तप्यौङ् द्वैश्वयोः } (तप, दिवा, भ्वा) द्य उपतापः ।

तपति तनुगात्रि मदनस्वाम् । औ—अताप्तीत् । य, ङ—तप्यते
घनी, ईश्वरः स्यादित्यर्थः । औ—अतप्त । दिवादिपक्षे ऐश्वर्यं
एव इत्यन्ये ।

त्वप् पमिङ् द्वियि तिप ऊङ्ङुत् श्रुति तेष्टु ।

कम्पे च त्वप् कि सन्दीपे त्वप् च प्रीणने जित् ।

त्वप् च त्वप् पश् च त्वप् तुप् वधे तुप् पश् क्लिशि ।

वधे तुमिक् त्वर्हने प्राक् चतुष्को नोपधो न पित् ।

२४ । त्वप् पमिङ् द्वियि (त्वप, भ्वा, भ्वा) ऊ—अत्रपिष्ट
अत्रप्त । प—त्वपा । मि—त्वपयति त्वापयति । ङ—त्वपते ।
द्वियि लज्जायाम् ।

२५ । तिप ऊ ष्ट ङ श्रुति (तिप, भ्वा, भ्वा) ऊ—तेपिष्यते
तेष्यते । ष्ट—अतितेपत् । ङ—तेपते तितेपे । श्रुत् घरणम् ।

२६ । तेष्टु कम्पे च (तेप, भ्वा, भ्वा) ष्ट—अतितेपत् ।
ङ—तेपते त्वः । तितेपे । चकारात् श्रुति च ।

२७ । त्वप् कि सन्दीपने (त्वप, घु, भ्वा, प) कि—तर्पयति
तर्पति ।

(१) नाधेडितातुवन्धेऽबिन्दुत्तेरेव ङकारो न पूर्वसातुवन्ध, यौकारस्य पुन-
रङ्गासादाधेडितातुवन्धत्वं बोध्यम् ।

२० । तृप् च प्रीणने (तृप्, स्या, प) प्रीणनं प्रीतीकरणम् ।
न—तृप्नोति पितरं पुत्रः । ततर्प । चकारात् तृपकि च (प्रीण-
नार्थकः) योऽग्नित्रयं तर्पतीति जलायुधः । १० ।

२० । जिह्व तृप् च (तृप्, दिवा, प) जि—तृप्नोऽस्ति ।
ह्र—अहृपत् । अस्य लिदित्त्वेऽपि कृप ष्य स्पृशेत्यादिना पक्षे
सि; तेन अताप्सीत् अताप्सीत् अतर्पीदित्यादि । य—तृप्यति ।
ऊ—तर्पिष्यति तर्प्यति । चकारात् प्रीणने । प्रीणनमिह प्रीती-
भावः प्रीतीकरणञ्च । स्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिवन्निवायमिति
श्रीर्षः । पितृनताप्सीन्नुपरक्ततोयैरिति भट्टिः । २ । ५२ ।

२० । तृप् प श च (तृप्, तुदा, प) प, श—तृप्पति । ततर्प ।
चकारात् प्रीणने ।

२८ । तृप वधे } (तृप, भ्वा, प)

२९ । तृप वधे } (तृप, भ्वा, प) तोपति । तोपति ।

२९ । तृप पश क्लिषि वधे (तृप, तुदा, प) प, श—तृप्पति ।
तृतोप ।

२९ । तृपिक् त्वर्हने (तृप्प, चु, प) पञ्चमस्वरी । इ, क—
तृप्पयति । अर्हणं वधः ।

प्राक् चतुष्को नोपधो न पित् ।

तृपिकः पूर्व्ये चत्वारो ये धातव स्ते नकारोपधा भूत्वा पकारितो
न स्युरित्यर्थः । यथा—

३० । तृन्प श प्रीणने } (तृन्प, तुदा, प)

३१ । तृन्प वधे } (तृन्प, भ्वा, प)

३२ । तृन्प वधे } (तृन्प, भ्वा, प)

३२ । तृन्प श क्लिषि वधे } (तृन्प, तुदा, प) इति ।

प्रीणनसिच प्रीतीभावः । श—हपति लाभाहोक्तः । तटम्प ।
 तुम्पति । तुम्पति । श—तुपति । तुतुम्प । तुप पग, तुनूप श क्लिगि
 वधे इत्येताभ्यां तुम्पति तुपतीति रूपद्वयसिद्धौ तुनूप वधे इत्यस्य
 भ्वादौ पाठस्तु वेदे शवन्तस्य शान्तस्य च उच्चारणभेदार्थः ।

दीपीड्य ऋ दीपने जि हृषू इर् हर्षगर्ष्ययोः ।

३३ । दीपीड्य ऋ दीपने (दीप, दिवा, आ) दीपनमुञ्जली-
 भावः । ई—दीप्तः । ड, य—दीप्यते निशि चन्द्रमाः । ऋ—
 अदीदिपत् अदिदीपत् ।

३४ । जि हृषू इर् हर्षगर्ष्ययोः (हृ, दिवा, प) जि—
 हप्तोऽस्ति । य—हृष्यति । ऊ—दर्पिष्यति दर्शयति (यद्ग्रीऽकि
 दित्यनेन द्रष्टव्यतीत्यपि) । इर्—अहपत् अदर्पित् अद्राशीत्
 अदाशीत् ।

हृप् कि सन्दीपने हृप्श वाघने हृम्प दिम्प जड् ।

क सङ्घाते धूप्क दीप्तौ धूप् तापे पुष्पा फुल्लने ।

३४ । हृप् कि सन्दीपने (हृप्, चु, भ्वा, प) कि—दर्पयति
 दर्पति ।

३४ । हृप श वाघने (हृप, तुदा, प) श—हपति, दर्पिता ।
 वाघनं विवृतिः ।

३५ । हृम्प ज ड क सङ्घाते } (हृम्प, चु, उ)

३६ । दिम्प ज ड क सङ्घाते } (दिम्प, चु, उ) द्वाषोष्-

वर्गयोपधौ, कस्मात् सप्तमत्तृतीयस्वरिणौ च । ज, क—हृम्पयति
 हृम्पयते । दिम्पयति दिम्पयते । सङ्घातो राशीकरणम् । हृ—
 हृम्पयते दिम्पयते । एतौ कैश्चिन्न मन्येते ।

३० । धूपक् दीप्तौ (धूप, चु, प) षष्ठस्वरी । क-
धूपयति ।

३१ । धूप तापे (धूप, भा, प) षष्ठस्वरी । धूपयति धूपा-
यते । धायान्तत्वाद्भयपदमिति योपदेशः । अरेत् धायस्याप्राप्ति-
पक्षे परस्मैपदमेव । अधूपीत् दुधूपेत्यादि । तापः सन्तप्तीकरणम् ।

३२ । पुष्प्य फुल्लने (पुष्प, दिवा, प) षष्ठमस्वरी, मूर्द्धन्योप-
धश्च । फुल्लनं विकसनम् । य—पुष्पयति कुन्दकोरकः ।

ङ मेष्ट गत्यां युप् रुष्य इर्विमोहेऽय रप् वदे ।

३३ । ङ मेष्ट गत्याम् (मेप, भा, चा) ङ—मेपते मिसेपे ।
ष्ट—अमिसेपत् ।

४० । युष्य इर्विमोहे } (युप, दिवा, प)

४१ । रुष्य इर्विमोहे } (रूप, दिवा, प) आद्योऽन्तः-

स्याद्यादिः । विमोह आकुलीकरणम् । य—युष्यति, रुष्यति
लोक शोकः । इर्—अयुपत् अयोपीत् । अरुपत् अरोपीत् ।
आभ्यां नित्यं ङ इति दुर्गः ।

४२ । अथ रप् वदे (रप, भा, प) रपति । वदः
कथनम् ।

ङ रेष्ट शब्दे लेष्टङ्च गमने जि लिपौ श्पञ्ज ।

लेपे लुपृष् लृञौ छेदे इर्लुष्य युपि ऋलप ।

भापे व्याप्क क्षये विप्क क्षेपे इृङ् वेप् चले वपौञ् ।

ङ्गैः सुगडतन्तुवीजोक्तोः शूर्पक् माने य श्पृशपौञ् ।

क्रौंशे ष्वपौ घ्लु जि शये छिप छेष्ट ङ तु श्रुति ।

४३ । ङ रेष्ट शब्दे (रेप, भ्वा, घा) ङ—रेपते । रिरिरे ।
ङ—चरिरेपत् ।

४४ । लोष्ट ङ च गमने (लेप, भ्वा, घा) ङ—चलिलेपत् ।
ङ—लेपते । लिलेपे । चकारात् ङरेष्ट च (गमनार्थकः) ।

४५ । जि लिपौ श पञ्ज लेपे (लिप, तुदा, उ) जि—
लिप्तोऽक्षि । औ—लेप्ता । श, प, ज—लिम्पति लिम्पते चन्दनेन
गात्रं सुखी ।

४६ । लुपृ शप्लृजौ छेदे (लुप, तुदा, उ) ङ—चलूलुपत्
चलुलोपत् । श, प, ज—लुम्पति लुम्पते । लृ—चलुपत् ।
औ—लोप्ता ।

४६ । इर्लुप्य-युपि (लुप, दिवा, प) इर्—चलुपत् चलो-
पीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—लुप्यति । युपि (इच्च)
आकुलीभावे । मातुं लुप्यति लावण्यं नेत्रः अलिपुटेर्नर इति
हलायुधः । {७३ ।

४७ । ङ लप भाषे (लप, भ्वा, प) ङ—चलीलपत् चलला-
पत् । भापः कथनम् ।

४८ । व्यपक् क्षये (व्यप, चु, प) अन्तःस्थाद्युक्तः । क—
व्यापयति ।

४९ । विप् क क्षेपे (विप, चु, प) क—वेपयति ।

५० । टुक्चङ् वेप चले (वेप, भ्वा, घा) चलः कम्पनम् ।
टु—वेपयुः । ङ—अविपेपत् । ङ—वेपते वायुना दृक्चः ।

५१ । वपौञ् ङ्गे सुण्डतन्तुवीजोत्तरोः (वप, भ्वा, उ) औ—
वप्ता । ज—वपति वपते । ङ्—उन्निमम् । ऐ—उष्यात् । सुण्डो
लोमच्छेदः, वपति मसकं नापित् । तन्तुवीजयोस्तिः तन्तु-

वीजोक्तिः । वपति तन्त्रं तन्त्रवायः । यदि वपति कृपाणः चेत-
मासाद्य वीजमिति ।

५२ । शूर्पक् माने (शूर्प, चु, प) षष्ठस्वरी । क—शूर्पयति
धान्यं गृह्णी ।

५३ । य शपौ ज कोशे } (शप, दिवा, उ)

५३ । शपौ ज कोशे } (शप, भ्वा, उ) तालव्यादी ।

य, ज—शपति शपते । औ—शप्ता, अशाप्तीत् । ज—शपति
शपते । कोशो दिवादिपक्षे उक्तिविशेषः । निर्भर्त्सनमिति चत-
र्भुजः । सहस्रशोऽसौ शपथानशप्यदिति भट्टिः । ३ । ३२ । भ्वादिपक्षे
गालिदानन् । शपतेर्जित्वेऽपि शपथाशीर्गत्यनुकार इति नियमात्
शपथे आत्मनेपदम्, अन्यत्र परस्मैपदम् । कृष्णाय शपते गोपी (१) ।
प्रजेति त्वा शपाप सा इति रघुः । १ । ७७ । सख्यः शपानि यदि
किञ्चिदपि क्षरामीति तु शरीरस्पर्शनाभावादिति पाणिनीयाः ।
केचित्तु शपथे नित्यमात्मनेपदमन्यत्र विभाषयेत्याहुः, तेन प्रति-
वाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूयते इति साधः । १६ । २५ ।

५४ । ध्वपौ घ्लुञि शये (स्वप, अदा, प) वकारयुक्तमूर्ध-
न्यादि । औ—अस्वाप्तीत् । घ, लु—स्वपिति । ञि—सुप्तोऽस्ति ।
शयः शयनम् ।

५५ । टिट्टञ् श्रुति } (टिप, भ्वा, ञा)

५६ । टेट्टञ् श्रुति } (टेष, भ्वा, ञा) षट्—अतिटेषत् ।

ड—सोपते । तिटिपे, तिटिपे । श्रुत् चरणम् ।

(१) कस्यचित् शरीरं श्रुदा भया एतन्न कृतमिति दिव्येन कृष्णं स्वाभिप्रायं
विज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः । उक्तादिशरीरस्पर्शनादिना मिथ्यानिरसर्षं शपथः ।

दूप् कोञ्जाये दूष्य इर्चं पप् सन्धि साट्यस्त्रयः ।

५७ । दूप् कोञ्जाये (दूप्, चु, प) षट्ष्वरी । उञ्जायो
रागीकरणम् । क—सूपयति धान्यं ह्यपकः । तुदूपविपति ।

५७ । दूष्य इर्चं (दूप्, दिवा, प) षट्ष्वरी । य—सूपयति ।
इर्—असूपत् असूपीत् । अस्मान्त्रित्यं इ इति दुर्गः । अतुदूपत् ।
चकारादुञ्जाये ।

५८ । पप सवे (पप, भ्या, प) सृङ्ग्यादिः । सपति ।
असीपत् । सन्धः सधन्धः । (१) ।

साट्यस्त्रयः ।

दूपकाट्यस्त्रयो दन्त्यभाट्यश्च सृरित्त्रयः । (३) ।

५८ । सूपकोञ्जाये (सूप, चु, प) तुत्सूपविपति । (३) ।

५८ । सूप्य इर्चं (सूप, दिवा, प) अतुत्सूपत् ।

६० । सप सधे (सप, भ्या, प) असीपत् ।

श्लेषकं क्षेपे लृ सृषौ गत्यां द्वेष्टश्च च ह्रस्वक् ।

भाषणे स्युः प्रकारान्ताच्चतुःपटिस्तु धातवः ।

६१ । श्लेषक् क्षेपे (श्लेष, चु, प) एकादशम्वरी । क—
क्षेपयति । तिक्क्षेपविपति ।

६२ । लृ सृषौ गत्याम् (सृप, भ्या, प) लृ—असृपत् । अथ

(१) सन्ध इति सधन्ध् सधन्धे इत्यप्ये पञ्चि रूपम् ।

(२) त्व इति प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रत्यासाभावात् सृदिहितास्त्रय एव ईत्त
दूपकाट्य इति बोध्यम् ।

(३) यत्र जिप्सो सेरिति नियमेन पत्वसधन्धेऽपि दन्त्यभाट्यादिसाट्यात् पत्व-
विपति बोध्यम् ।

१८ । चुवि कि चुम्बने (चुम्ब, चु, भ्वा, प) चुम्बनं मुखसंयोगः ।
 इ—चुम्ब्यते । कि—चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं कामी । प्रिया-
 मुखं किम्पुरुषपुचुम्बे इति तु व्यतीहारे आत्मनेपदम् ।

२० । डबिक् नोदे } (डम्ब, चु, य)

२१ । डिबिक् नोदे } (डिम्ब, चु, य) द्वौ मूर्धन्यवर्ग-
 तृतीयादी । इ, क—डम्बयति, डिम्बयति । नोदः प्रेरणम् ।

२२ । तुवि कि तु चर्हे (तुम्ब, चु, भ्वा, य) तवर्गाद्यादिः
 पञ्चमस्वरी । इ—तुम्ब्यते । कि—तुम्बयति तुम्बति । चर्हे वधः ।

२३ । तर्ष गतौ } (तर्ष, भ्वा, य)

२४ । तम्ब गतौ } (तम्ब, भ्वा, य)

२५ । नर्ष गतौ } (नर्ष, भ्वा, य)

२६ । नम्ब गतौ } (नम्ब, भ्वा, य)

२७ । पर्ष गतौ } (पर्ष, भ्वा, य)

२८ । पम्ब गतौ } (पम्ब, भ्वा, य) आद्यतृतीयपञ्चमा

रेफोपधाः शेषा ओद्यवर्गशेषोपधाः । तर्षति, तम्बति, नर्षति,
 नम्बति, पर्षति, पम्बति ।

पूर्वक् निकेतने वर्ब वम्ब मर्व मम्ब रिबि ।

रवि गत्यां रविङ् शब्दे लबिड् खंसने च कि ।

लुव्यर्हने शम्ब गतौ शर्व हिंसे च शुल्ब क ।

माने सर्गे पर्व पम्ब सर्व सम्ब तु सर्पणे ।

२९ । पूर्वक् निकेतने (पूर्व, चु, य) षष्ठस्वरी । निकेतन-
 निच निमन्त्रणं निवासो वा । क—पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं
 गृही । पूर्वयति तीर्थे साधुः ।

- ३० । वर्ध गत्याम् } (वर्ध, भ्वा, प)
 ३१ । वध्व गत्याम् } (वध्व, भ्वा, प)
 ३२ । मर्व गत्याम् } (मर्व, भ्वा, प)
 ३३ । मध्व गत्याम् } (मध्व, भ्वा, प)
 ३४ । रिन्वि गत्याम् } (रिन्वि, भ्वा, प)
 ३५ । रवि गत्याम् } (रन्वि, भ्वा, प) आद्यद्वितीयौ रेफो-
 पधौ, द्वितीयचतुर्थ्यावोद्यवर्गशेषोपधौ । वर्धति, वध्वति, मर्वति,
 मध्वति । इ—रिन्व्यते । इ—रन्व्यते ।

३५ । रविङ् शब्दे (रन्वि, भ्वा, ञा) इ—रन्व्यते । ङ—
 रन्वते ।

३६ । लविङ् संसने च (लन्वि, भ्वा, ञा) इ—लन्व्यते ।
 ङ—लन्वते । संसनमिच्छापलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । ननाद
 चरणायुधस्तदपि भौनमालम्बसे इति । चकारात् शब्दे च ।

३७ । कि लुब्धने (लुम्ब, चु, भ्वा, प) पञ्चमस्वरी । कि—
 लुम्बयति लुम्बति । इ—लुम्ब्यते । अर्द्धनं वधः ।

३८ । शम्ब गतौ (शम्ब, भ्वा, प) ओद्यवर्गशेषोपधः । शम्बति ।

३९ । शर्वं चिंसेच (शर्व, भ्वा, प) शर्वति । चकारात् गतौ ।

४० । शुल्बक माने सर्गे (शुल्ब, चु, प) पञ्चमस्वरी, ताल-
 ध्यादिरन्तःस्यद्वितीयोपधः । सर्गः सृष्टिः । क—शुल्बयति वेधाः
 ष्ठिषीं, परिमाति सृजति वेत्यर्थः ।

- ४१ । पर्व सर्पणे } (पर्व, भ्वा, प)
 ४२ । पध्व सर्पणे } (पध्व, भ्वा, प)
 ४३ । सर्व सर्पणे } (सर्व, भ्वा, प)
 ४४ । सध्व सर्पणे } (सध्व, भ्वा, प) हावाद्यौ मूर्द्ध-

न्यादी, शेषौ ढन्त्यादी, द्वितीयचतुर्थावोद्यवर्गशेषोपधौ । सम्भति, सम्भति । सिपर्वायिषति, सिपम्भयिषति । सिस्पर्वायिषति, सिस्-
म्भयिषति । (एतैर्जिञ्जनन्तोदाहरणैः षोडशोपदेशपाठफलं
दर्शितम्) ।

सम्भ साम्भक सम्भन्धेऽपञ्चाः पञ्चाशदन्तवाः ।

४४ । सम्भक सम्भन्धे } (सम्भ, चु, प)

४५ । साम्भक सम्भन्धे } (साम्भ, चु, प) द्वावोद्यवर्गशेषो-
पधौ, शेषो द्वितीयस्वरी । क—सम्भयति साम्भयति धनं
लोकः, बभ्रतीत्यर्थः । आद्यस्तालव्यादिरिति धातुप्रदीपः, मूर्द्ध-
न्यादिरप्येके ।

अपञ्चाः पञ्चाशदन्तवाः ।

(अन्तवाः अन्ते वो येया ते वकारान्ता धातव इत्यर्थः) अपञ्चाः
न विद्यन्ते पञ्च यत्रेति संख्याया ङोऽबहोरिति ङ । (तादृशः
पञ्चाशत्) पञ्चचत्वारिंशदित्यर्थः ।

भान्तवर्गः ।

अभिङ् ध्वनावुन्भ पुम् श पूर्त्तौ लुम् लृङ् सञ्चले ।

१ । अभिङ् ध्वनौ (अम्भ, भ्वा, षा) इ—अम्भयते । ङ—
अम्भते ।

२ । उन्भ पश पूर्त्तौ } (उन्भ, तदा, प)

३ । उम् श पूर्त्तौ } (उम्, तदा, प) द्वौ ङ्रखादी ।

प, श—उन्नाति (उसुङ्नो लोप इति नलोपे पुनर्मुचा-
दित्वान्नुष्) । श—उभति कुम्भं जलेन लोकः । उन्नामास ।
उवोभ ।

४ । क्षुम् लृङ् सञ्चले (क्षुभ, भ्वा, ष्या) लृ—अक्षुभत् ।
लृ—क्षोभते नानुजीविषु इति इलायुधः । ५६ ।

क्षुभ्यग् च गल्भङ् घृष्टत्वे चीभृङ् कत्ये जभिक् नशि ।

४ । क्षुभ्यग् च (क्षुभ, दिवा, क्रा, प) य—यः क्षुभ्यति
रिपुष्वेवेति इलायुधः । ५६ । ग—क्षुभाति । चुक्षोभ । चकारात्
सञ्चलने ।

५ । गल्भङ् घृष्टत्वे (गल्भ, भ्वा, ष्या) अन्तःस्यलृतीयो-
पधः । लृ—गल्भते लोकः, प्रगल्भ' स्यादित्यर्थः ।

६ । चीभृङ् कत्ये (चीभ, भ्वा, ष्या) कत्यः प्रशंसा ।
चृ—अचिचीभत् । लृ—चीभते गुणिनं गुणी । ओद्यवर्गादि-
रयमित्येके । (पीभ इत्यर्थः) ।

७ । जभिक् नशि (जम्भ, चु, प) नशीति अस्तभूत-
अर्थत्वात् नष्टीकरणे । इ, क—जम्भयति पापं गद्गा ।

जभि जम् यमने जम्ङ् जृम्भे जभजृभिङ् चङी ।
जृम्च डम् डिभिञ्क् सङ्खे ण्यग् हिंसेऽयणम् तुम्ह ।
लृच तुभ्यग् च कि दृभी भये शी दृम् कि गुम्फने ।

७ । जभि यमने } (जम्भ, भ्वा, प)

७ । जभ यमने } (जभ, भ्वा, प) यमनं मैथुनम् ।

इ—जम्भरते । जम्भति, जभति युवा ।

७ । जभङ् जृम्भे (जभ, भ्वा, ष्या) जृम्भो गात्रगैथिल्य-

मिति गोविन्दभट्टः । ड—जम्भते लोकः । तुण्जभोऽचीति
अस्यैव तुण्, आत्मनेपदप्रकरणे तत्सूत्रविधानसामर्थ्यात् ।

७ । जभि ड च } (जम्भ, भ्वा, धा)

८ । जृभि ड च } (जृम्भ, भ्वा, धा) शेषः सप्तमस्वरी ।

इ—जम्भरते, जृम्भरते । चकारात् जृम्भे । प्रत्यूपकाले भुजगाङ्ग-
नाना मुखेषु कालः प्रतिजृम्भतीवेति गणकतानित्यत्वात् ।

८ । डी जृभ् च (जृभ, भ्वा, धा) ड—जर्भते । ई—जृब्धः ।
चकारात् जृम्भे ।

९ । डभि जक सङ्घे } (डम्भ, चु, उ)

१० । डिभि जक सङ्घे } (डिम्भ, चु, उ) द्वौ मूर्धन्यवर्ग-
द्वितीयादी । इ, ज, क—डम्भयति डम्भयते । डिम्भयति डिम्भ-
यते । एतावात्मनेपदिनाविति केचित् । सङ्घो राशीकरणम् ।

११ । णभ्य ग ङिसे (णभ, दिवा, क्रा, प) य—नभ्यति ।
ग—नभ्राति ।

११ । अथ णभ् लड च } (णभ, भ्वा, धा)

१२ । तुभ् लड च } (तुभ, भ्वा, धा) ल—अन-
भत् । अतुभत् । ड—नभते । तोभते । चकाराङ्ङिसे ।

१२ । तुभ्यग् च (तुभ, दिवा, क्रा, प) य—तुभ्यति । ग—
तुभ्राति । तुतोभ । चकाराङ्ङिसे ।

१३ । कि हभी भये (हभ, चु, भ्वा, प) कि—दर्भयति,
दर्भति । ई—हब्धः । रामस्तु ह भी इति धातुहयं मत्वा दारयति
दरति, भाययति भयतीत्याच ।

१३ । गी हभ् कि गुम्फने (हभ, तुडा, चु, भ्वा, प) ग—
हभति । ई—हब्ध । कि—दर्भयति, दर्भति । गुम्फनं ग्रन्थनम् ।

दग्भुन् दग्भे दग्भ दिन्भ कङ् सङ्घातेऽथ दिभ् दभि ।
दभक् नोदे भर्भ हिंसे यभौ मैथुन ईरितः ।

१४ । दग्भु न दग्भे (दग्भ, स्वा, प) दग्भः परयञ्चना-
हेतुव्यापारः । ष—दग्भित्वा दग्भा । न—दग्भोति षलः, छल-
यतीत्यर्थः ।

१४ । दग्भ क ङ सङ्घाते } (दग्भ, चु, घा)

१५ । दिन्भ क ङ सङ्घाते } (दिन्भ, चु, घा) क, ङ—

दग्भयति, दिग्भयति । सङ्घातो राशीकरणम् ।

१६ । अथ दिभिक् नोदे } (दिन्भ, चु, प)

१७ । दभिक् नोदे } (दग्भ, चु, प)

१७ । दभक् नोदे } (दभ, चु, प) इ, क—दिग्भ-

यति, दग्भयति । क—दाभयति । नोदः प्रेरणम् ।

१८ । भर्भ हिंसे (भर्भ, स्वा, प) रेफोपधः । भर्भति ।

१९ । यभौ मैथुन ईरितः (यभ, स्वा, प) औ—अयाप्तीत् ।

यभति युवा ।

रभौङ् स्यात्तु रामस्ये रभिङ् शब्दे ङ रेभ् च ।

२० । रभौङ् स्यात्तु रामस्ये (रभ, स्वा, घा) रामस्य-
सुत्सुकीभावः । निर्विचारप्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्ट । औ—रब्धा ।
ङ—रभते साधुः पुण्ये । आङ्पूर्वोऽयमारम्भे । शास्त्रं पठितुमार-
भते शिष्यः ।

२० । रभिङ् शब्दे (रग्भ, स्वा, घा) इ—रग्भयते । ङ—
रग्भते ।

२१ । ङ रेभ च (रेभ, भ्वा, आ) ङ—रेभते । रिरेभे ।
 ष्ट—अरिरेभत् । चकारात् शब्दे ।

लभिङ् शब्दे लभ ङौ पङ् प्राप्तौश् लुभ विमोहने ।

२२ । लभिङ् शब्दे (लम्भ, भ्वा, आ) इ—लम्भते । ङ—
 लम्भते ।

२२ । लभ ङौपङ् प्राप्तौ (लभ, भ्वा, आ) ङु—लभिमस् ।
 औ—लब्धा । प—लभा । ङ—लभते । लभन्ति पुनस्त्यानमिति
 गणकृतानित्यत्वात्, पचादित्वादिनि लभा इवाचरन्तीति कौ वा
 साध्यम् ।

२३ । य लुभ विमोहने (लुभ, उदा, प) य—लुभत्या-
 त्मनि (१) कामेचेति हलाद्युधः । २६५ । लोभिता लोब्धा ।

लुभ्येर्गार्ध्येङ् वल्भ भुक्तौ शीभ्ट शल्भ ङ कत्यने ।

२३ । लुभ्येर्गार्ध्ये (लुभ, दिवा, प) गार्ध्यमाकाङ्क्षा । य—
 लुभ्यति धनं लुब्धः । इर—अलुभत् अलोभीत् । अस्मान्नित्यं ङ
 इति दुर्गः । लोब्धा लोभिता ।

२४ । ङ वल्भ भुक्तौ (वल्भ, भ्वा, आ) अन्तःस्यात्तृतीयो-
 पधः । भुक्तिर्भक्षणम् । ङ—वल्भते अन्नं लोकः ।

२५ । शीभ्टङ कत्यने } (शीभ, भ्वा, आ)

२६ । शल्भङ कत्यने } (शल्भ, भ्वा, आ) शेषोऽन्तःस्या-

त्तृतीयोपधः । ष्ट—अशिशीभत् । ङ—शीभते, शल्भते । कत्यनं
 प्रशंसा ।

शुभ्लङ् दीप्तौ शुभ्प शुन्भश् पुन्भ् च पिन्भु च हिंसने ।

२० । शुभ् लृट् दीप्तौ (शुभ, भ्वा, आ) लृ—चशुभत् ।
 ङ—शोभते । न शोभति सभामध्ये इति गणलतानित्यत्वात्,
 पधादित्वादिनि शोभद्वाचरतीति कौ वा साध्यम् ।

२० । शुभ पग दीप्तौ } (शुभ, तुदा, प)

२८ । शुग्भ श् दीप्तौ } (शुग्भ, तुदा, प)

२९ । पुग्भ च } (पुग्भ, भ्वा, प) हावादी तात्-

ष्यादी, शेषो मूर्हन्त्यादिः । तयः पञ्चमस्वरिणः । प, य—शुग्भति ।
 शुशोभ । श—शुग्भति । शुशुग्भ । शुग्भति । चकारादीप्तौ ।
 प्राश्चस्तु भ्वादी च शुभ शुग्भ भासनचिंसनयोरिति पठन्ति ।

३० । पिग्भु च चिंसने (पिग्भ, भ्वा, प) ङ—सिग्भित्वा सिग्भ्वा ।
 चकारात् पूर्व्याश्च (पूर्व्ये तयो धातवोऽपि चिंसार्थका इत्यर्थः) ।

टुभ् टभि स्तभिङ् स्तम्भे स्तभिङ् च स्तन्मुङ् स्मृतः ।

प्रमादे लृ स्तन्मुङ् विश्वासे स्तिन्भ स्म स्तिभु ।

हिंसे सुग्भ द्युतौ चैकोनचत्वारिंशदन्तभाः ।

३१ । टुभ् ङ स्तम्भे } (टुभ, भ्वा, आ)

३२ । टभि ङ स्तम्भे } (टन्भ, भ्वा, आ)

३३ । स्तभि ङ स्तम्भे } (स्तन्भ, भ्वा, आ) शेषो दन्त्यादिः ।

उ—शोभित्वा स्तुग्भ्वा । ङ—शोभते । इ—साम्प्रते । ङ—
 साम्प्रते । इ—साम्प्रते । ङ—साम्प्रते । तुटोभयिपति । तिट-
 भयिपति । तिसाम्प्रयिपति । इकारस्योभयत्र पाठात् पूर्व्ये नेदत-
 वन्धः । ननु आम्बेडितातुवन्धेऽप्यत्र कयं पूर्व्यो ङिदितिचेत् सत्यम् ।
 अत्र इकारस्य पुनरुक्तिः पूर्व्येण सम्बन्धनिषेधार्थेण, ङितस्तु सर्व्वे,
 एक एवेत् पाठवलाहाथ इतिवत् (?) । स्तम्भो लडीभावो

(१) एतदोजं ११४ सख्यरूपेण सचङ्च, उचिङ्च इत्युभयोर्भास्वान्ने विद्वत्तम् ।

जङ्गीकरणञ्च, स्तम्भौ स्थूणाजङ्गीभावावित्यमरोक्तेः, शीतेनावसम्भौ
जङ्गीकृत इत्यर्थ इति कमदीश्वरोक्तेश्च । शास्त्रेण स्तोभते भ्रूयो
लघुप्रकृतिको नर इति हलायुधः । १२८ । स्तोभते लृषं शीतो
वायुरिति चतुर्भुजः । स्तम्भ इह कियानिरोध इति भीमः । दोष
दृष्टिरिति गोविन्दभट्टः । शेषयोः पक्षे स्तम्भो रङ्गीकरणञ्च । स्तम्भते
कवाटेन द्वारं लोकः ।

३४ । स्तम्भिञ्च च (स्तन्भ, भ्वा, ञ्वा) चकारात् स्तम्भे, स
चेह रङ्गीकरणम् । इ—स्तम्भते । ङ—स्तम्भते कवाटेन द्वारं
लोकः । चस्तम्भे ।

३५ । स्तम्भु ङ कृतः प्रमादे (स्तम्भ, भ्वा, ञ्वा) प्रमादो-
ऽनवधानता । उ—स्तम्भित्वा स्तम्भ्वा । ङ—स्तम्भते घर्मे नीचः ।

३५ । लृ स्तम्भु ङ विश्वासे (स्तन्भ, भ्वा, ञ्वा, ष्यां प)
विश्वासः शङ्कारहितीभावः । लृ—अस्तम्भत् । उ—स्तम्भित्वा
स्तम्भ्वा । ङ—स्तम्भते पुत्रो मातरि । तालव्यादिरयमित्येके ।

३६ । स्तिम्भु ङिसे } (स्तिम्भ, भ्वा, प)

३७ । स्तम्भु ङिसे } (स्तम्भ, भ्वा, प)

३८ । स्तिम्भु ङिसे } (स्तिम्भ, भ्वा, प) आद्यन्तौ रेफयुक्त-

दृतीयस्वरिणौ, मध्यमः सप्तमस्वरी । उ—स्तिम्भित्वा स्तिम्भ्वा ।
सभित्वा स्तम्भ्वा । स्तेभित्वा स्तिम्भ्वा । स्तिम्भति, सभति, स्तेभति ।

३९ । सुम्भ दृती च (सुम्भ, भ्वा, प) पञ्चमस्वरी । सुम्भति ।
चकाराङ्गिसे च ।

एकोनचत्वारिंशदन्तभाः ।

(अन्ते भो येषां ते, भकारान्ता धातव इत्यर्थः ।

मान्तवर्गः ।

अम् गतौ भजने शब्देऽमक् रोगे कमुकङ् स्पृहि ।

१ । अम गतौ भजने शब्दे (अम, भ्वा, प) अमति । (अमन्ति
व्याधयोऽप्येनं न कदाचिद्भयादिवेति इलासुधः । १६०) ।

१ । अमक रोगे (अम, चु, प) क—आमयति व्याधिर्लोकम् ।

२ । कमुकङ् स्पृहि (कम, चु, धा) उ—कमिन्वा कान्त्वा ।
क, ङ—कामयते । अन्यैर्भ्यादौ पद्यमानस्याप्यस्य कित्करणं कम
कृत इत्यादिना विहितस्य जिडोच्चापनार्थं, तेन अरे जिडो-
ऽप्राप्तिपक्षे अचकमत चकमे कमितेत्यादि । (निष्कटुमर्थं चमके
कुवेरादिति रघुः । ५ । २६) ।

जि क्लाम्य क्लामु भिर्ग्लानौ क्रम्य क्रमु गतौ क्षमु ।

दूर्ध्वं मर्षे क्षमूङ् जिप् च कुष्म कङ् मतीक्षिते ।

कुक्षित्यौ गम्ल्ट गत्यां चम नचम छम् जम जिम् भ्रमु ।

भक्षे णमौ शब्दनत्योस्तिमतीष्य क्लेदने तसु ।

दूर्ध्वं खेदेच्छयोर्दम्भ्यु इर् शमे द्रम् गतौ भ्रमिर् ।

भ भ्रम्य भ्रमु जण् चाले भामङ् क्रोधे ऋ मीम गतौ ।

शब्दे यमौ उ विरतौ यमक्लि परिवेषणे ।

तटभावे रसुङ् जौ क्रीडेण् जुटु वसुङ्गिरि ।

२ । जि क्लाम्यभिर्ग्लानौ } (क्लाम, दिवा, प)

३ । क्लामुभिर्ग्लानौ } (क्लाम, भ्वा, प) दावन्तःस्था-

ततीययुक्तौ । जि—क्लान्तोऽस्ति । य, भ—क्लाम्यति । उ—

कामित्वा क्त्वात् । भ—क्त्वामिति । आदिपक्षेऽपि शमादित्वां, ष्टु-
क्त्वाच्चम इति दीर्घश्चापनार्यम् । इर्—अक्त्वात् अक्त्वामीत् ।
अस्मान्निष्ठं ङ इति बुर्गः ।

४ । कस्यु गतौ } (कम, टिवा, प)

४ । कमु गतौ } (कम, आ, प) य—कस्यति । गोविन्द-

भट्टकमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय कास्यतीत्याहृतः । तथाच—
पृथ्यते यन्नि दीर्घत्वं दादिलक्षणवेदिभिः । तेन कास्यति कौमारे(१)
चानीत्यस्योपलक्षणादिति । उ—कमित्वा क्त्वात् क्त्वा (कमोर्षो-
वेति वा दीर्घः) कामति । वारिपूर्णां मर्षीं क्त्वा पचात् संजमते
गुह्रित्यादौ सम्यग्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् वागे-
रित्याम्नेपदम् । इत्थुश्चाहतायनेपूपसर्गान्तरपूर्वात्प्याम्नेपद-
मिति शरणदेवः । संकामयतीत्यादि तु संकामन्तं करोतीति गत-
न्तात् ऊँ साध्यम् । अन्यथा अमन्तत्वात् ङस्यः स्यात् । “इरे-
र्यदकामि पदैककेन प”मिति तु धातुपारायणमते सुरादित्यविद-
क्षायां सिद्धम् । तन्मतं परिभाषायां लिपितम् । अथवा ‘आम्ना’
इति कर्मणोऽध्याहारे ऋरग्यौ साध्यम् । इरेरेकेन पदा आम्ना
यत् पं कमयासके इत्यर्थः ।

५ । कमु इभ्यं मर्षे (कम, टिवा, प) मर्षः सदनम् । उ—कमित्वा
क्त्वात् । पठप्यरानुबन्धोऽयमित्येके । इर्—अक्त्वात् अक्त्वामीत् ।
अस्मान्निष्ठं ङ इति बुर्गः । य, य—कास्यति दीर्घं साधुः ।

५ । कस्यु इजिष च (कम, आ, पा) उ—अक्त्वात् अक्त्वात् ।
ङ—अमते । जि—आलोक्षि । य—अमा । धकारान्तरं ।

। १ । दादिलक्षणवेदिभिः दादिलक्षणेऽपि । गोविन्दे चानुबन्धोऽयमित्येके ।
मर्षे अमते इति ; मर्षे—अमते मर्षे पं (कौमारे) इति बोध्यम् ।

(मनागनभ्याहृष्या वा क.सं चाम्यतु यः क्षमी । क्रियासमभि-
चारेण विराध्यन्तं क्षमेत क इत्यभयत्र माघः । २ । ४३) ।

५ । कुष्ण कड मतीक्षिते कुक्षिति (कुष्ण, चु, ष्या) क्लृप्ती-
दन्त्योपधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्वकदर्शनम् । कुक्षित् कुक्षितभीष-
हास्यम् । क, ङ—कुष्णयते जनः, बुद्ध्या पश्यति, कुक्षितं म्रियते
येत्यर्थः । चुकुष्णयिषते ।

७ । औ गन्तु गत्याम् (गम, भ्या, प) औ—गन्ता । ङ—
अगमत् । गतिवृत्तरदेशसयोगफलकष्यापारः ।

८ । चम नर भक्षे (चम, स्था, प)

८ । चमु भक्षे (चम, भ्या, प)

९ । छमु भक्षे (छम, भ्या, प)

१० । जमु भक्षे (जम, भ्या, प)

११ । जिमु भक्षे (जिम, भ्या, प)

१२ । भमु भक्षे (भम, भ्या, प) पठेते । न—

चमतीति । र—वैदिकः । उ—चमित्या चान्त्वा । चमति । उ—
छमित्या छान्त्वा । जमित्या जान्त्वा । जेमित्या जीन्त्वा । भमित्या
भान्त्वा ।

१३ । णमौ शब्दनत्योः (णम, भ्या, प) औ—नन्ता । शब्दार्थो
न भाषायाम् । नतिरिच नमस्कारो नचीभावश्च । नमति गुहं
शियः । नमन्ति फलिनो वृक्षाः । अमन्तत्वेऽप्यस्य अलहले-
त्यादिना औ केवनस्य क्लृप्तिविधानात् सोपसर्गस्यैव नित्यं क्लृप्तिः ।
नमयति, नामयति, प्रणमयति । इतुच्छमवनामितं वधिरकर्ण-
जापः कृत इत्यादौ अवनमनं अवनामः धञ्, ततोऽवनामं कंरो-
तीति औ रूपम् ।

कृमिन्वा क्लान्वा । भ—क्लामति । भ्यादिपक्षेऽपि यमादित्वं, टिबु-
क्लमाचम इति दीर्घश्चापनार्थम् । इर्—अक्लमत अक्लमीत् ।
अक्लामित्त्वं ङ इति दुर्गः ।

४ । कस्य गतौ } (कम, दिवा, प)

४ । कसु गतौ } (कम, भ्या, प) य—कस्यति । गोविन्द-

भट्टकमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय काम्यतीत्याहृतः । तथाच—
इयते यनि दीर्घत्वं दालिलक्षणवेदिभिः । तेन काम्यति कौमारे (१)
शानीत्यस्योपलक्षणादिति । उ—कमित्वा कान्त्वा कन्त्वा (कमोर्भा-
वेति वा दीर्घः) कामति । बारिपूर्णा मर्षी कृत्वा पश्चात् संकमते
गुडरित्यादौ सम्यग्भ्योपसर्गमतिक्रमकृत्वेमातुपसर्गतात् शगे-
रित्याम्नेपदम् । हक्तृत्वाहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्वादप्याम्नेपद-
मिति शरणदेवः । संकामयतीत्यादि तु संकामन्त्वं करोतीति गग-
न्तात् औ साध्यम् । अम्यया अमन्तात्वात् ङ्रभ्यः स्यात् । “इरे-
र्यदक्लामि पदैककेन च”मिति तु धातुपारायणमते पुरादित्त्वविष-
यायां मिहम् । तन्मतं परिभाषायां लिपितम् । अथवा ‘आक्ल’
इति कर्गण्योऽप्याहारे भेदण्यौ साध्यम् । इरेरेकेन पदा आक्ला
यत् सं कमयाहके इत्ययं ।

५ । कसु इभ्यं मर्षे (कम, दिवा, प) मर्षेः मुदमम् । उ—कमित्वा
क्लान्वा । पटभ्यरातुभ्योऽपमित्येके । इर्—अक्लमत अक्लमीत् ।
अक्लामित्त्वं ङ इति दुर्गः । भ, य—काम्यति दीर्घं साधुः ।

५ । कसु इजिप च (कम, भ्या, पा) ङ्र—अक्लमट अक्लम् ।
ङ्र—अक्लमते । जि—काम्योऽपि । य—कामा । अकारात्कर्णे ।

१ । दालिलक्षणवेदिभिः वाक्वर्गोऽप्यहरे । कौमारे वाक्कलदावत्ये ।
यनि अयने इति । अर्षे—अयने ङ्रभ्यो दीर्घोऽपि वाक्वर्गः ।

(मनागनभ्याहृत्या वा कामं चास्यत यः क्षमी । क्रियासमभि-
हारेण विराध्यन्तं क्षमेत क इत्युभयत्र मायः । २ । ४३) ।

५ । कुक्ष कङ् मतीक्षिते कुक्षिति (कुक्ष, कु, आ) कुक्षी-
दन्त्योपधः । मतीक्षितं बृह्निपूर्वकदर्शनम् । कुक्षित् कुक्षितमीप-
ह्यास्यम् । क, ङ—कुक्षयते जनः, बुद्ध्या पश्यति, कुक्षितं स्ययते
वेत्यर्थः । चुकुक्षविपते ।

७ । औ गन्तृ गत्याम् (गम, भ्या, प) औ—गन्ता । ङ—
अगमत् । गतिरुत्तरदेशसयोगफलकस्यापारः ।

८ । चम नश् भक्षे	} (चम, स्वा, प)
९ । चमु भक्षे	
१० । छमु भक्षे	
११ । जमु भक्षे	
१२ । जिमु भक्षे	
१३ । झमु भक्षे	

चन्वोति । २—वैदिक । उ—चमित्वा चान्त्वा । चमति । उ—
छमित्वा छान्त्वा । जमित्वा जान्त्वा । जमित्वा जीन्त्वा । झमित्वा
झान्त्वा ।

१३ । णमौ शब्दनत्योः (णम, भ्या, प) औ—नन्ता । शब्दार्थो
न भाषायाम् । नतिरिह नमस्कारो नम्बीभावश्च । नमति रुहं
शियः । नमन्ति फलिनो वृक्षाः । अमन्तावेऽप्यस्य ष्वलङ्कले-
त्यादिना औ केवलस्य ङ्सविधानात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ङ्सः ।
नमयति, नामयति, प्रणमयति । श्वपुच्छमवनामितं वधिरकर्ण-
जापः कृत इत्यादौ अयनमनं अवनामः धञ्, ततोऽवनामं करो-
तीति औ रूपम् ।

१४ । तिस्य क्लेदने } (तिम, दिवा, प)

१५ । तीस्य क्लेदने } (तीम, दिवा, प) य—तिस्यति,
तीस्यति । तितेम तितीम । क्लेदनमार्द्रभावः । (स्यात्तेमनन्तु
निष्ठानमित्यमरे व्यञ्जनपर्यायः) ।

१६ । तमु इभ्यं खेदेच्छयोः (तम, दिवा, प) उ—तमित्वा
तान्त्वा । इर्—अतमत् अतमीत् । अस्मान्नित्यं ऊ इति दुर्गः ।
भ, य—तास्यति लोक उत्तमः स्यादित्यर्थः ।

१७ । दम् भ्यु इर् शमे (दम, दिवा, प) भ, य—दास्यति ।
उ—दमित्वा दान्त्वा । इर्—अदमत् अदमीत् । अस्मान्नित्यं ऊ
इति दुर्गः । शमः शान्तीभावः । दास्यति मुनिः । शम इति पदस्य
अप्रन्तस्यापि सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः । दमि-
त्वाप्यरिसंधातानिति ।

१८ । द्रम् गतौ (द्रम, आ, प) दन्त्यवर्गटतीयादिः ।
द्रमति ।

१९ । भ्रमिभ्यु जण चाले } (भ्रम, दिवा, शमादिः, प)

२० । भ्रस्यु जण चाले } (भ्रम, दिवा, प)

२१ । भ्रसु जण चाले } (भ्रम, आ, प) ओष्ठवर्ग-

अतुर्थाद्याः । इर्—अभ्रमत् अभ्रमीत् । भ, य—भ्रास्यति ।
उ—भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा । ज—भ्रमः भ्रामः । ज्वलादित्वात् ण-
प्रत्ययेऽपि जनवध इत्यादिना ऋस्वे भ्रम इत्येष ; तेन ज्वलादावस्य
पाठो निष्कन इति धातुप्रदीपादयः । वस्तुतस्तु यथा द्रुह्यतेर्मुहां
वड् येत्यनेन घडोऽप्राप्तिरन्ते होठोभावित्यनेन ढ एव, मुहादि-
पाठेषामपर्यात् दादेर्घ इत्यनेन घो न स्यात्, तथात्वापि ज्वहादि-
पाठात् जनवध इति ऋसो न स्यात् । ण—भ्रेमतुः बभ्रमतुः ।

य—भ्रम्यति । भ्रमति । चाल द्रुह पादविहरणम् । न जाने को हेतुर्भ्रमति भुवने भिक्षुक इव । भ्रेभुः शिलोच्चयांस्तुद्गानिति भट्टौ (७ । ५५) गत्यर्थविवक्षया सकर्मकत्वम् ।

२० । भाम ङ क्रोधे (भाम, भ्वा, घा) ङ—भामते । (कोपना सैव भामिनीत्यमरः) ।

२१ । ष्ट मीम् गतौ शब्दे (मीम, भ्वा, प) ष्ट—अभिमीमत् ।

२२ । यमौ उ विरतौ (यम, भ्वा, प) षौ—यन्ता । उ—यमित्वा यत्वा । विरतिर्निवृत्तिः । यच्छति पापात् साधुः ।

२२ । यमक् मि परिवेषणे तदभावे (यम, चु, प) (तदभावे अपरिवेषणे इत्यर्थः) यमयति यामयति । परिवेषणमन्नादे-
रुपसर्पणं, वेष्टनमित्येके । विप्लव्याप्ताधित्यस्य रूपमिति रमा-
नाथः । केचित्तु परिवेषण एवायं मानुबन्धः । क, मि—
यमयन्त्रं गृही, अन्यत्र नियामयति संयामयतीत्यादीत्याहुः ।
अन्ये तु अपरिवेषण एवायं मानुबन्धः । नियमयसि विमार्ग-
प्रस्थितानात्तददृष्ट इति याकुन्तले । परिवेषणेतु यामयत्यन्त्रं
द्विजाय गृहीत्याहुः । अनेनोभयोर्मतयोः प्रामाणिकत्वाद्भयत्र
मानुबन्धः कृतः ।

२३ । रमु ङ लौ क्रीडे (रम, भ्वा, घा) उ—रमित्वा रत्वा ।
ङ—रमते । ज—रामः रमः । षौ—रन्ता ।

२४ । षण्णुट् वमुङ्गिरि (वम, भ्वा, प) वकारादिः । ष—
येमतुः ववमतुः । अन्ये तु एतत्कार्यविधायकसूत्रे फणादौ चेमं
न गठन्तो “वेमुश्च केचिद्बुधिरमित्यादिसिद्धये तत्सूत्रे दन्त्य-
वकारादिवर्जनस्यानित्यतां स्वीकुर्वन्ति । केचित् पुनर्वर्ग-
वरादिधात्वन्तरमप्यस्तीति प्रलपन्ति । ज—वामः वमः । उ—

वमिता वान्त्वा । टु—वमद्युः । उन्निरि वान्तौ । वमत्यन्व-
मजीर्नवान् । अमन्तत्वेऽप्यस्य औ ज्वलहलेत्यादिना केवलस्य
ऋस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ऋसः । वमयति वामयति
प्रथमयति ।

शमुभ्य ईर् शमे शमुङ् कजालोचे यमुभ्यञि ।

इर्तपःखेदयो षीम षिम्य लोदे पम षम ।

वैल्लव्येऽथ क साम् सान्त्वे यमुञ् श ध्वनने स्यम ।

अक् वितर्के हन्म गतौ त्रियुतास्त्रिंशदन्तमाः ।

२५ । शमुभ्य ईर् शमे (शम, दिवा, प) उ—शमित्वा
शान्त्वा । भ, य—शाम्यति । ईर्—अशमत् अशमीत् । अस्मा-
न्नित्यं उ इति दुर्गः । शमः शान्तीभावः । शयाम वृथापि विना
दवाग्निरिति रघुः । २ । १४ । शम इति पदस्य अग्रन्तस्यापि
सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः (१) । वरेण शमितुं (२)
लोकानलं दग्धुं इि तत्तपः इति कुमारसम्भवम् । २ । ५६ ।
वधो निशम्याधिपतिर्दिवीकसामित्यादावनेकार्यत्वात् श्रुत्वेत्यर्थः ।
वा शम यमेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्स्य औ नित्यं ऋसः ।
शमयति ।

२५ । शमङ्कजालोचे (शम, चु, ष) आलोचः प्रणि-
धानम् । वा शमयमेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्स्य औ

(१) कातन्त्रधातुहत्तौ गृह दृष्ट उपपत्ते इत्यनयोर्व्याख्याने "एतौ सकर्मकापि,
उपपत्तयन्दादिनादपि व्युत्पत्तेरिति धातुप्रदीप" इत्युक्तम् ।

(२) इदानीन्तनदुर्गकेषु वरेण शमितमिति पाठो दृश्यते, तत्र शमितमिति
अग्रन्तज्ञानस्य रूपम्, तस्मात्ते सकर्मकोदाहरणं उपोभिर्भाष्यम् ।

ङ्खाभावः । ड, क—शामयते कार्यं सुधीः । ज—शामयति
शामयते । निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गतो भवेति । अच-
माह्वनेपदीति केचित् ।

२६ । अमुभ्य जि इत्प.खेदयोः (अम, दिवा, प) ताल-
व्यादिः । उ—अमित्रा आन्वा । भ, य—अस्यति लोकसप्तः
करोति खिद्यते वेत्यर्थः । जि—आन्तोऽस्ति । इर्—अत्रम्त्
अत्रमीत् । अस्मान्नित्यं ड इति दुर्गः । धुर्यान् विश्रामयेति स
इति रघौ आमत्क मन्त्रे इत्यदन्तस्य रूपम् ।

२७ । टीम्य क्लेदे } (टीम, दिवा, प)

२८ । टिम्य क्लेदे } (टिम, दिवा, प) तौ खर्हन्वादी ।

य—शीम्यति, स्तिम्यति । तिटीम, तिष्टे । तिटीमयिपति,
तिष्टेमयिपति । क्लेद आर्द्रभावः ।

२९ । पम वैक्ये } (पम, भा, प)

३० । टम वैक्ये } (टम भा, प) वैक्यं विह्वलीभावः ।

समन्ति यद्वियोगेन सीमन्तिभः खरातरा इति हलायुधः । २२३।
समति । असीसमत्, अतिष्टमत् । (न च समति शोकेनेति
हलायुधः । २४५) ।

३१ । अय इ साम सान्त्वे (साम, चु, प) दन्त्यादिर्हितीय-
स्वरी । सान्त्. प्रियकरणम् । क—सामयति दीनं दानेन दाता ।
(यः साम्यति सामन्नः स्निग्धैरालोकनैश्च ता इति हलायुधः ।
ताः सीमन्तिनीरित्यर्थः २२३ ।) ।

३२ । स्यसु षाय ध्वनने (स्यम, तुदा, प) अन्तःस्यादिसुक्तः ।
उ—स्यमित्रा स्यान्वा । य—स्येतुः सस्येतुः । य—स्यमती
स्यमन्ती ।

३२ । स्यमु जक वितर्के (स्यम, चु, उ) अन्तःस्यादिसुक्तः । अस्य स्यार्थञौ ऋसो न स्यात् प्रेरणञौ तु स्यादिति प्राश्नः । स्वमते तु वाशमयमेति वाशब्दाद्वाशस्याप्यम । अ, क—स्याम-वति स्यामयते परगुणं मुधीः ।

३३ । इम्न गतौ (इम्न, भ्वा, प) महयान्तः । इम्नति ।

त्रियुतास्त्रिंशदन्तमाः ।

(अन्ते भो येषां ते, मान्ता धातव इत्यर्थः, त्रियुतास्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशसंख्यका इत्यर्थः) ।

यान्तवर्गः ।

अयङ् गतावीर्ष्य ईर्ष्य ईर्षे जयीङ् सेवने ।

१ । अयङ् गतौ (अय, भ्वा, षा) ङ—अयते ।

२ । ईर्ष्य ईर्षे } (ईर्ष्य, भ्वा, प)

३ । ईर्ष्य ईर्षे } (ईर्ष्य, भ्वा, ष) द्वौ दीर्घादी रेफिणौ ।

ईर्ष इति शेषस्य घञि ङसाहोप इति यल्ले सिद्धम् । ईर्षः पराभ्युदयासहिष्णुत्वम् । परदोषासहिष्णुत्वमिति केचित् (अल्लमेत्यर्थः) । ईर्ष्यति ईर्ष्यति षलः साधवे । एतौ यक्षान्तावित्येके ।

४ । जयीङ् सेवने (जय, भ्वा, षा) दीर्घादिः । सेवनमिच्छसिञ्चुतन्तुसन्ततावित्यस्य रूपम् । ई—जतः । ङ—जन्ते पटं सौचिकः ।

ऋयीङ् दुर्गन्ध आर्द्रत्वे शब्दे ऋयीङ् विधूनने ।

५ । ऋयीङ् दुर्गन्ध आर्द्रत्वे शब्दे (ऋय, भ्वा, षा) इत्यनकार-

युक्तौ दीर्घी । तथा च “क्रूयीस्त्रायतितेविदेवय इमे सेविच मेवि-
स्तये”ति शार्दूलविकीर्णिते चण्डेखरः । (क्रू इति दीर्घं विना
शार्दूलविकीर्णितवृत्तसङ्गतिर्न स्यात्) । ई—क्रूतः । उ—क्रूषते
मत्स्यः, दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । क्रूयते यस्त्रमम्भसा ।

६ । क्ष्मायीञ् विधूनने (क्ष्माय, भ्रा, या) षोडशवर्गशेष-
युक्त्यादिः । विधूनन इति विधून्यतेऽसाविति कर्मणि घञि
विधूनः सकम्पस्ततो विधून इवाचरतीति कौ कृतेऽनटि रूपं
कम्पनमित्यर्थः । अन्यथा कम्पनप्रेरणमेवार्थः स्यात् । ई—
क्ष्मातः । उ—क्ष्मायते वृक्षः । चक्ष्माये च मञ्चीति भट्टिः ।
१४ । २१ । क्ष्मायते कम्पते त्वद्गत्येजतीर्त्ते च येपते इति कम्पार्थे
भट्टमल्लः ।

चुच्यीत्वभिषवे चीयृञ् संवृत्यादानयोश्चयङ् ।
गतौ चायृञ् निशामेऽर्चे ण्यत् तयङ् गतिरक्षयोः ।

७ । चुच्यीत्वभिषवे (चुच्य, भ्रा, प) तालव्यवर्गाद्योपधः ।
पञ्चमस्वरी । ई—चुक्तः । यद्दयान्तोऽयमित्येके । अभिषवः स्नानं
मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च । (पु अ न सन्धास्त्रोदपीडामन्ये इति
निष्पादनात्) ।

८ । चीयृञ् संवृत्यादानयोः (चीय, भ्रा, उ) चतुर्थस्वरी ।
ञ्—अचिचीयत् । अ—चीयति चीयते । (संवृतिराच्छादनम्) ।

९ । चय उ गतौ (चय, भ्रा, या) उ—चयते ।

१० । चायृञ् निशामेऽर्चे (चाय, भ्रा, उ) ञ्—अचचायत् ।
अ—चायति चायते । निशाम इह चाक्षुषज्ञानम् । तं पर्वतीयाः
प्रमदाचचायिरे इति भावः । १२ । ५१ ।

११ । गय ङ गतिरक्षयोः } (गय, भ्रा, आ)

१२ । तय ङ गतिरक्षयोः } (तय, भ्रा, आ) ङ—

नयते । तयते ।

तायृङ् पालनसन्तत्योर्जिदयङ् ग्रहणे गतौ ।

वधे दानेऽवने दायृङ् दाने नय पयङ् गतौ ।

१३ । तायृङ् पालनसन्तत्योः (ताय, भ्रा, आ) सन्तति-
र्विस्तारः । ङ—अततायत् । ङ—तायते विद्यां सुधीः ।

१४ । जि दयङ् ग्रहणे गतौ वधे दानेऽवने (दय, भ्रा, आ)
अवनं पालनम् । जि—दयितोऽस्ति । ङ—दयते दीनं दयालुः ।
तेषां दयसे न कस्मादित्यत्र कर्माणि षष्ठी ।

१५ । दायृङ् दाने (दाय, भ्रा, आ) ङ—अददायत् ।
ङ—दायते ।

१६ । नय ङ गतौ } (नय, भ्रा, आ)

१७ । पय ङ गतौ } (पय, भ्रा, आ) ङ—नयते । पयते ।

पूयीङ् दुर्गन्धशीर्षोरो ष्यायीङ् दृह्यौ मयङ् गतौ ।

१८ । पूयीङ् दुर्गन्धशीर्षो (पूय, भ्रा, आ) षष्ठस्वरी । ई—
पूतः । ङ—पूयते मत्स्यः दुर्गन्धः श्यादित्यर्थः । शीर्षिर्भेदनम् ।

१९ । ष्यो ष्यायीङ् दृह्यौ (ष्याय, भ्रा, आ) ष्यो—पीनं
सुखम् । उपसर्गाच्च प्रथानम् । अस्माद्धेतु ष्यानः पीनः खेदः ।
ङ—ष्यायते ।

२० । मयङ् गतौ (मय, भ्रा, आ) ङ—मयते ।

मय्य वन्धे रय् लय् वयङ् व्ययञ् गत्यां व्यथक् नुदि ।

२१ । मव्य बन्धे (मव्य, भ्वा, प) मव्यति चौरं राजा ।
यद्वयान्तोऽयमित्येके ।

२२ । रयड् गत्याम् } (रय, भ्वा, ञा)

२३ । लयड् गत्याम् } (लय, भ्वा, ञा)

२४ । वयङ् गत्याम् } (वय, भ्वा, ञा)

२५ । व्ययञ् गत्याम् } (व्यय, भ्वा, ञा) शेषोऽन्तःस्थादि-

युक्तः । (घत्र पूर्वे धातवो न कथं जानुबन्धा इत्याशङ्क्याश्च) धातु-
मेदे ङजोरसङ्कर इति वोपदेवः । (धातुमेदे सति परोऽनुबन्धः
पूर्वेषामिति नियमात् ङजावित्यनुबन्धावेकस्य धातोरन भवत इति
भावः) । ङ—रयते, लयते, वयते । ज—व्ययति व्ययते ।

२५ । व्ययक् तुदि (व्यय, च्चु, प) अन्तःस्थादियुक्तः । क—
व्याययति । तुदि प्रेरणे ।

शुच्यी त्वभिपवे पूर्व्य ईर्षे सूर्व्य त्वनादरे ।

ईर्षे स्फायीङ् संष्ट्वौ ह्य ह्यर्षे लामे गतौ ।

एकत्रिंशद् यकारान्ता धातवः परिकीर्त्तिताः ।

२६ । शुच्यी त्वभिपवे (शुच्य, भ्वा, प) तालव्यादिः पञ्चम-
स्वरी तालव्यवर्गाद्योपधः । ई—शुक्तः । यद्वयान्तोऽयमित्येके ।
अभिपवः स्नानं मन्यन पीडनं सन्धानञ्च ।

२७ । पूर्व्य ईर्षे (पूर्व्य, भ्वा, प) सूर्व्यादिर्दीर्घीरेफमध्यः ।
सूर्त्यति सुपूर्त्ये । यद्वयान्तोऽयमित्येके । ईर्षीर्षः प्राशुक्तः ।

२८ । सूर्व्य त्वनादरे ईर्षे (सूर्व्य, भ्वा, प) दन्त्यादिर्दीर्घी
रेफमध्यः । सूर्व्यति । सुसूर्त्ये ।

२९ । स्फायीङ् संष्ट्वौ (स्फाय, भ्वा, ञा) ई—स्कीतः स्फातः ।

उ—स्त्रायते । पस्त्राये । स्त्रायन्निर्मोकसन्धीति गणहृतानित्य-
त्वात् । स्त्रायते स्त्रायः पश्चादित्वादनृ, स्त्राय इवाचरतीति कौ-
शल्यन्तं वा ।

३० । इय क्लमे गतौ } (इय, भ्रा, प)

३१ । इर्य क्लमे गतौ } (इर्य, भ्रा, प) शेषो रेफोपधः ।

इयति । इर्यति । क्लमो ग्लानिः ।

एकत्रिंशद् यकारान्ता घातवः परिकीर्त्तिताः । (सुगमम्) ।

रान्तवर्गः ।

अम्त्र गत्यामीर्ङ् कम्पगत्योरीकिं गतौ नुदि ।

१ । अम्त्र गत्याम् (अम्त्र, भ्रा, प) शोष्ठ्यवर्गचतुर्थोपधः ।
अम्त्रति । (वनेष्वानम्त्र निर्भय इति भट्टिः । ४।११।) ।

२ । ईर्ङ् कम्पगत्योः (ईर, अदा, आ) दीर्घादिः । उ, ल—
ईर्ङ् लता वायुना ।

३ । ईर्किं गतौ नुदि (ईर, च, भ्रा, प) कि—ईरयति
ईरति । नुदि प्रेरणे ।

कम्र् कौटिल्ये क्कर्ष शब्दे चर्ज सञ्चलने चुरश् ।

विलेखे खनने कुट्टिक् मिथ्योक्तौ खोर् ऋ खोटने ।

४ । कम्र् कौटिल्ये (कम्, भ्रा, प) शोष्ठ्यवर्गशेषयुक्तः ।
कम्रति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः ।

५ । क्कर्ष शब्दे (कुर, तदा, प) श—कुरति । कोरिता ।

६ । चर्ज सञ्चलने (चर, भ्रा, प) ज—चारः चरः ।

सञ्चलनमिदं मोचनं स्ववर्णश्च । आदौ सकर्मकः । खोतोभि-
स्त्रिदशगणा मदं चरन्त इति किराते । ७।८। स्ववर्णेतु चरत्घतज-
वृत्तय इति । (अच्चारिषुः शरान्मासि तस्मिन् रक्षःपयोधरा
इति भट्टिः । १२।८। खादुल्काः प्रचक्षरति भट्टिः । ११।२७।) ।

६ । क्षुरश्च विलेखे खनने (क्षुर, तदा, ष) श—क्षुरति
भूमिं लोकः । क्षोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः ।

७ । कुन्द्रिक् मिथ्योक्तौ (कुन्द्र, चु, प) पञ्चमस्वरी दन्त्यवर्ग-
तृतीयोपधः । इ, क—कुन्द्रयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । कुन्द्र
इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धो वेदेषुञ्चारणभेदायः ।

८ । खोर् च खोटने (खोर, भ्रा, ष) ऋ—अनुखोरन् ।
खोरति खञ्जः ।

खुरश्च क्षोरच्छिदो गुर्डीशि गूरडक उद्यमे ।

९ । खुरश्च क्षोरच्छिदोः (खुर, तदा, प) क्षोरो विलेखनम् ।
श—खुरति भूमिं तृणं वा लोकः । क्षोरिता ।

१० । गुर्डीशि उद्यमे } (गुर, तदा, कुटा, आ)

११ । गूरडक उद्यमे } (गूर, चु, आ) द्वौ कमात् ऋस्व-
दीर्घिणौ । ङ, शि—गुरते, अगुरिष्ट । ई—गूर्णः । ङ, क—
अग्नेषु नोद्गुरयतेऽस्त्रमाहवे (यः) इति ङलायुधः । ५१ ।

गूरी यङ् वधे गत्यां गुद्रिक् कुन्द्रे घुरश्च ध्वनौ ।

भीमार्थे घुर् यङ्नि हिंसाज्यान्योश्चर् गमनेऽदने ।

आचारे चर्क संशीत्यसंशीत्योश्चूर्डयी दहि ।

११ । गूरी यङ् वधे गत्याम् (गूर, दिवा, आ) दीर्घी ।
तथा च—दीपि पूरि जनि गूरि घूरयः काशि वाशि पदि नूरि

वरयः । घूरि जूरि खिदि विद्यति क्लिशियूरि शुध्यति मनो दिवा-
दिव्यति रथोहताया चखडखरः । ई—गूर्णः । य, ङ—गूर्ण्यते ।

१२ । गुद्रिक् कुन्द्रे (गुन्द्र, चु, ष) पञ्चमस्वरौ दन्त्यवर्ग-
तृतीयोपधः । कुन्द्रो मिय्योक्तिः । इ, क—गुन्द्रयति नीचः मिथ्या
वदतीत्यर्थः । गुन्द्र इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदन्तुबन्धो वेदेपूञ्जारण-
भेदार्थः ।

१३ । घुरश ध्वनौ भीमार्थे (घुर, तुदा, ष) भीमोभयानकरसः
तस्यार्थे हेतुर्भीमार्थः, भीमार्थ इति ध्वनावित्यस्य विशेषणम् ।
श—घुरति व्याघ्रो भनुष्याणां भयजनकशब्दं करोतीत्यर्थः ।
अर्थद्वये तु शब्दं करोति भयहेतुर्भवति वेत्यर्थः । घोरिता ।
घुर भीमार्त्तशब्दयोरिति प्राञ्चः । आर्त्त इति शब्दविशेषणमिति
रमानाथः । घुरत्यार्त्तं च कुरतीति शब्दातुटत्तौ भट्टमल्लः । (१) ।
(विभिन्ना जुषुर्घोरमिति भट्टिः । १४ । ४०) ।

१४ । घूर्णडो हिंसाज्यान्धोः (घूर, दिवा, आ) दीर्घी । य,
ङ—घूर्ण्यते । ई—घूर्णः । ज्यानिर्गतबहुवयोभावः ।

१५ । चर भ्रमनेऽने आचारे (चर, भ्रा, ष) चरति ।

१५ । चर्क संगीत्यसंगीत्योः (चर, चु, ष) संशीतिः संशयः,
असंशीतिरसंशयः । क—विचारयति यो घर्म्मामिति हलायुषः ।

१२५ । चर असंशये इति प्राञ्चः । केचित्तु चर संशये इति
पठित्वा संशये हि विचारणा स्यादित्याहः । (२) ।

१६ । चूर्डयी दहि (चूर, दिवा, आ) दीर्घी । ङ, य—चूर्ण्यते
वह्निरिन्धनम् । इ—चूर्णः ।

(१) घुर कुर इत्युभावात्तंशब्दे इत्यर्थः ।

(२) संशये इति पाणिनिः । असंशये इति कातन्मम् ।

चुर्कि स्तेये कुर्शि लोपे ज्वर्म रोगे ड् जूर यी ।
ज्यानी वधे त्वर छद्मगत्यां जि त्वरपमड् स्यदे ।

१७ । चुर कि स्तेये (चुर, चु, भ्रा, प) कि—चोरयति
चोरति धन चौरः ।

१८ । छूर शि लोपे (छूर, तु, प) शि—छूरति, अच्छुरीत्,
चुच्छोर । लोपच्छेदः । (१) ।

१९ । ज्वर म रोगे (ज्वर, भ्रा, प) म—ज्वरयति । ज्वरति
जनोधातुवैषम्यात् ।

२० । ड् जूर यी ज्यानी वधे (जूर, दिवा, या) दीर्घी ।
ड्, य—जूर्यते । ई—जूर्णः । ज्यानिर्गतबद्धवयोभावः ।

२१ । त्वर छद्मगत्याम् (त्वर, भ्रा, प) दन्त्यवर्गाद्यस्याधोदन्त्य
सकारः । त्वरति धूर्त्तच्छलेन गच्छतीत्यर्थः । तत्वार ।

२२ । जि त्वर प मड् स्यदे (त्वर, भ्रा, या) जि—त्वरितः
द्वर्णोऽस्ति । स्वाम हृपत्वरसंघुपास्त्रिभ्यो निष्ठाया वेमत्वेऽपि
वेदेपूञ्जारणमेदार्यमेतस्यादनुबन्धमन्ये न मन्यन्ते । प—त्वरा ।
म—त्वरयति । ड्—त्वरते । स्यद् इड् शीघ्रमनुष्ठानम् ।
नानुनेतुमवलाः स तत्त्वरे इति । (१९) । ३८ ।

द्वर्यङी हिंसे च तुर्लि वेगे तत्रिक् ड् धारणे ।

२३ । द्वर्यङी हिंसे च (द्वर, दिवा, या) दीर्घी । य, ड्—
द्वर्यते । ई—द्वर्णः । चकारात् स्यदे च ।

(१) रङ्गनेऽप्ययम् । कुरति अर्धं वाढातपः ।

२४ । तुर त्तिर वेगे (तुर, ङा, प) ङ्खी । लि—तुर्द्धन्ति ।
र—वैदिकः । वेगः शीघ्रगमनम् । अदादिवर्जधातुभ्यः शपो-
विधानेनैवेष्टसिद्धौ अदादेः शप विधाय तद्धुक्करणस्य निष्ठायां
भावादित्थे षोडुडोऽव्यत इत्यनेन गुणार्थमितिचतुर्भुजः । तेन
तोरितं तुरितमिति, एवं रोदितं रुदित मित्यादि ।

२५ । तत्रि कड धारणे (तन्त्र, चु, षा) आदिमध्ययो-
स्तकारः । धारणं धरणम् । भाषायामस्य विस्तारणे प्रायः-
प्रयोगः । ड, क, ङ—तन्त्रयते तन्तून् तन्त्रवायः । तन्त्र इति
पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । तत्रि कुटुम्ब
धारणे इति मास्रः । हावेतौ धारणोऽर्थे वर्त्तते इति चान्द्राः ।
केचित्तु कुटुम्बधातुमन्वयमानाः तत्रिधातुः कुटुम्बस्य धारणे
पोषणोऽर्थे वर्त्तते इत्याहुः ।

ऋ धोर गतिचातुर्ये धूरी यङ् वधे गतौ ।

२६ । ऋ धोर गतिचातुर्ये (धोर, भ्रा, प) ऋ—अदुधोरत् ।
गतौ चातुर्यं गतिचातुर्यम् । धोरन्त्याधोरणाक्रान्ता विनीता
थस्य वारणा इति हलायुधः । १३६ ।

२७ । धूरी यङ् वधे गतौ (धूर, दिवा, षा) दीर्घो । ई—
धूर्णः । य, ङ—धूर्णते । (जात्या धुर्याव धूर्णन्ते साधुभिः
साधुवाचिता इति हलायुधः । १३६ ।) ।

पुर्शग्रगत्यां पूरी यङ् पूर्त्तो पूरक् च बभ्रतु ।

मभ्र गत्यां मत्रि कड गुप्तोक्तौ सुर्श वेष्टने ।

२८ । पुर्श अग्रगत्याम् (पुर, तदा, प) पञ्चमस्वरौ । य—
पुरति ज्येष्ठः, कनिष्ठस्य अप्रे गच्छतीत्यर्थः । मोरिता ।

२८ । पूरी वङ् पूर्त्तौ (पूर, दिवा, आ) दीर्घी । पूर्त्तिरिङ्
आप्यायनम् । ई—पूर्णाः । य, 'ङ—पूर्व्यन्ते पितरस्तप्तेति
हलायुधः । १५१ ।

२९ । पूरक् च (पूर, चु, प) दीर्घी । चकारात् पूर्त्तौ ।
पूर्त्तिरिङ्गापि आप्यायनम् । क—पितृन् पूरयति आङ्गे इयैः
कथ्यैश्च यः सदेति हलायुधः । १५१ ।

३० । वभ्रत् गत्याम् } (वभ्र, भ्वा, प)

३१ । मभ्रत् गत्याम् } (मभ्र, भ्वा, प) हावोद्यवर्ग-

चतुर्थोपधौ । वभ्रति । मभ्रति ।

३२ । मति कङ् गुप्तोक्तौ (मन्व, चु, प) दन्त्यवर्गाद्योपधः ।
इ, क, ङ—इति ध्रुवं मन्वयते वृषोऽग्रमिति सुरारिः । मन्व
इतिपाठेनैवेष्टसिद्धौ इदमुबन्धो वेदेपुञ्जारणभेदार्थः ।

३३ । सुरथ वेटने (सुर, तदा, प) ष्यवर्गशेषादिः पञ्चम-
स्वरी । थ—सुरति वृत्तं लता । मोरिता ।

यत्रिक् सङ्कोचने वभ्र गत्यां श्वभ्रक् विले गतौ ।

तङ्के शूर् पूर्यङ्नी स्तम्भे हिंसे पुर्सुर्ग भैश्ययोः ।

३४ । यत्रिक् सङ्कोचने (यन्व, चु, प) दन्त्यवर्गाद्योपधः ।
इ, क—यन्वयति मन्त्रेण सर्पं जाङ्गलिकः (विषवैद्यः) । यन्व
इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदमुबन्धो वेदेपुञ्जारणभेदार्थः ।

३५ । वभ्र गत्याम् (वभ्र, भ्वा, प) वकारादिरोद्यवर्गचतुर्थो-
पधः । वभ्रति ।

३६ । श्वभ्रक् विले गतौ तङ्के (श्वभ्र, चु, प) वकारयुक्तादि-
रोद्यवर्गचतुर्थोपधः । विलं रन्ध्रकरणम् । क—श्वभ्रयति भारुडं

बालकः । तद्ध इति तकि दौस्थ्ये इत्यस्य रूपम् । श्वभ्रयति दीनः
दुःखेन जीवतीत्यर्थः । तद्ध स्थाने तन्त इति पाठो हेयः ।

३७ । मूर् यङी सन्ने हिंसे } (मूर्, दिवा, आ)

३८ । पूर् यङी सन्ने हिंसे } (पूर्, दिवा, आ) हौ

दीर्घिणौ क्रमात्तालव्यमूर्धन्यादी च । य, ङ—मूर्थ्यते, सूर्यते ।

इ—मूर्णः सूर्यः । शेषः कैश्चिन्न मन्यते । सन्ने जडोभाव ।

३९ । पुर् य भैश्ययोः } (पुर्, तदा, प)

४० । सुर् य भैश्ययोः } (सुर्, तदा, प) हौ पञ्चम-

स्वरिणौ । शेषो दन्त्यादिः । य—सुरति । सुपोर । सुसोर ।

भा दीप्तिः, ऐश्वर्यमैश्वर्यम् ।

स्फुरशि स्फूर्त्तौ चले स्फूर्च्च द्विचत्वारिंशदन्तराः ।

४१ । स्फुरशि स्फूर्त्तौ चले (स्फुर, तदा, प) स्फूर्त्तिः प्रकाशः,
चक्रचलनम् । शि—स्फुरति, अस्फुरीत् चामरम् । पुस्फोर ।

४२ । स्फुरश् च (स्फुर, तदा, प) आद्यस्वरी । य—
स्फुरती स्फुरन्ती पस्कार पिस्फुरिपति पास्फुर्यते । क्रमदीश्वरोऽ-
प्येषम् । स्फुरणं स्फुरणे इत्यमरोऽपि । चकारात् स्फूर्त्तिचलनयोः ।
अयं पञ्चमस्वरीति अमो हेयः । तथात्वे पूर्व्यैवेष्टसिद्धावस्य
वैयर्थ्यं स्यात् । न च कुटादित्वविकल्पनार्थमस्य पाठ इति वाच्यं
पूर्व्यैश्च शि य इत्यनुबन्धद्वयपाठादपि तत्सिद्धेः । एवं संख्याया
अप्यसद्भितिः स्यात् । यत्तु अस्मिन् सत्यपि स्फुरयतीति साधनाय
औ स्फुरतेरेव चकारस्य आकारविधानं तदस्य सर्व्यसम्प्रतत्वाभावात्
अतएव स्फुर इत्येके इति रमानायः ।

द्विचत्वारिंशदन्तराः । (मुगमम्) ।

लान्तवर्गः ।

अलञ् वारणपर्याप्तिभूयास्त्रि श शये गतौ ।

१ । अल ञ वारणपर्याप्तिभूयान् (अल, भ्वा, ञ) ञ—
अलति अलते पापं गद्वा, निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तिः सामर्थ्यम् ।
पर्याप्तन्तु यथेष्टं स्यात् लप्तो शक्ते निवारणे इति विश्वप्रक शात् ।
अलति घोटको धावितुं, समर्थं स्यादित्यर्थः । अलति हारो
जनं भूपयतीत्यर्थः ।

२ । इल श शये (इल, तुदा, प) श—इलति । शयः
शयनम् ।

इल् कच् क्षेपे कलङ् संख्यारुतोः कल् किल् क्लुदौ
किल्श ।

शौक्लोः क्रीडे कौल बन्धे क्षल्ज चाले चये क्षलक् ।

शौचे कूलत्वाटतौ क्ष्मील् निमेषे ङ् कल्ल कूजने ।

शब्देऽशब्दे कुलञ् बन्धुसंहत्योः क्लेन केलतु ।

क्षेल् खेलृ चालगत्योः खल् क्षल् जार्थे खीलृ खोटने ।

२ । इल कच क्षेपे (इल, चु, प) ङ्खादिः । क—एलयति ।
चकारादिलश च (क्षेपार्थकः) ।

३ । कलङ् संख्यारुतोः (कल, भ्वा, ञ) ङ—कलते दिवसं
दृढं, गणयतीत्यर्थः । रुत् शब्दः । (निष्कलन्ते सुखाद्यस्य
नाग्नीलपरुषा गिर इति हलायुधः । ७०) ।

३ । कल क तुदौ } (कल, चु, प)

४ । किल क तुदौ } (किल, चु, प) क—कालयति ।

केलयति । तुदिरिति तुद औ प प्रेरणे इत्यस्य औणादिककि-
प्रत्यये रूपम् ।

४ । किलथ यौक्तेः कीडे (किल, तुदा, प) थ—किलति
प्रासादः शिशुर्वा । केलिता ।

५ । कील बन्धे (कील, भ्वा, प) चतुर्थस्वरी । कीलति ।

६ । चल ज चाले चये (चल, भ्वा, प) ज—चालः चलः ।

चालश्चलनं, चयश्चयनम् ।

६ । चलक शौचे (चल, चु, प) शौचमिह शुद्धीकरणम् ।

क—चालयति पात्रं पयसा लोकः ।

७ । कूल तु धारतौ (कूल, भ्वा, प) पष्ठ स्वरी । कूलति वाटीं
प्राचीरः ।

८ । क्षील निमेषे (क्षील, भ्वा, प) श्लेषवर्गशेषयुक्त-
क्षादिस्तुत्यस्वरी । निमेषः पक्ष्मभिश्चक्षुष्य धावरणम् । क्षीलति
चक्षुः पक्ष्मभिरारुतं स्यादित्यर्थः ।

९ । क कल कूजने शब्देऽशब्दे (कल, भ्वा, आ) लहयान्तः ।
क—कलते लोकः, अथक्कशब्दं करोति, शब्दं न करोति वेत्यर्थः ।
कूजने इति चान्द्रजौमराः । शब्दमात्रे इति केचित् । अशब्दे
इति कालापाः ।

१० । कुल ज बन्धुसंहत्योः (कुल, भ्वा, प) ज—कोलः कुलः
(पक्षे इज्जुङ्त्वात् कप्रत्ययः) (बन्धुर्बन्धुभावः) कोलति कुलीनः,
सर्वेषां बन्धुः स्यादिति चतुर्भुजः । संहतीराशीकरणम् ।
केचित्तु संहतिस्थाने संस्थानं पठित्वा कोलति कुम्भान् कुलालः,

गणयतीत्यर्थ इत्याहुः । संख्यानं पठित्वा संख्यानमुपचय इति
रामः । अन्ये तु बन्धुषु ज्ञातिषु वर्तमानोऽयमन्यत्वात् न प्रयोगः,
गडि गण्डे इतिषदित्याहुः ।

११ । केलि चालगत्योः	} (केल, भ्वा, प)
१२ । केलि चालगत्योः	
१३ । खेलि चालगत्योः	
१४ । खेलि चालगत्योः	

युक्तः । द्वौ कवर्गप्रथमादी । तृतीयो यकारयुक्त ज्ञादिः । शेषः
कवर्गद्वितीयादिः । षट्—अचिकेलत्, अचिकेलत्, अचिखेलत्,
अचिखेलत् । चालः कम्पः । चालः कौशित्रमन्यते ।

१५ । खल् खलजार्थे (खल, भ्वा, प) खलजार्थे चालचयी ।
चालसेह खलनम् । खलति खलो धर्मात् ।

१६ । खोलि खोलने (खोल, भ्वा, प) षट्—अचुखोलत् ।
खोलति अञ्जः ।

गल् भक्षे गल् कड् च खावे चलज्गतौ मिञ्चले चलश् ।
विलासेक् चलभ्यतौ चिल्श् वासे चेल् चेङ्गु केल्लवत् ।

१७ । गल भक्षे (गल, भ्वा, प) गलति ।

१७ । गल कड् च खावे (गल, चु, धा) खावः क्षरणम् ।
क, ड—गालयते रक्तं क्षतस्य । चकारात् गल च । स्वयं हारा-
कारा गलति जलधारा कुवल्यादिति ।

१८ । चल ज गतौ (चल, भ्वा, प) ज—चालः चलः ।
चलति गौर्वनम् । चलमानोऽनिल इति ताच्छीत्ये शतः शानः ।

मिञ्चले । पुञ्ज्यान्वयः । चलधातुः कम्पने मानुष्यः स्यादि-

त्यर्थः । चलति लता वायुना । म—चलयति लतां वायुः ।
चलयन् भङ्गश्चक्षुषालकानिति रघुः । ८ । ५३ । चालयन् सकलां
दृष्टीमिति घञन्ताञ्चालं करोतीति औ यत्रन्तम् । गत्यर्थस्य तु
चालयति षस्तिनं यन्ता ।

१८ । चल श विलासे (चल, तदा, प) य—चलती
चलन्ती । विलासः क्रीडनम् ।

१८ । क चल भृतौ (चल, चु, प) क—चालयति । दन्त्य-
वकारादिरयमिति दुर्गसिंहजुमरौ । भृतिरिच्छ पोषणम् ।

१९ । चिल श वासे (चिल, तदा, प) वासः परिधानम् ।
श—चिलति वस्त्रं लोकः, परिदधातीत्यर्थः । चेलिता ।

२० । चेल केलवत् } (चेल, भ्वा, प)

२१ । चेलु केलवत् } (चेलु, भ्वा, प) शेषो लहयान्तः ।

च—अचिचेलत्, अचिचेलुत् । शेषस्य षडनुबन्धः कूडतेः कुटा-
दित्त्वन्निष्कलः, वेदेपूञ्जारणभेदार्यो वा । शेषः कैश्चिन्न मन्यते ।
केलवञ्चालगत्योः ।

चुल्ल हावहतौ चिल्ल शैथिल्ये च जुलक् पिपि ।

२२ । चुल्ल हावहतौ (चुल्ल, भ्वा, प) पञ्चमस्वरौ लहयान्तः ।
एकोऽर्थः । कतिग्रच्छं स्पष्टार्थम् । चुल्लन्ति चारुनयनाश्च सङ्घ-
पियेषेति हलाद्युधः । ४७ ।

२३ । चिल्ल शैथिल्ये च (चिल्ल, भ्वा, प) ङ्गस्त्री, लहयान्तः ।
चिल्लति । चेचिल्लते । चकारात् हावहतौ च ।

२४ । जुलक पिपि (जुल, चु, प) क—जोलयति । पिपि
पूर्याकरणे ।

जलक् पिधाने जलज धान्ये ज्वल् जम् चलत्विपोः ।

२५ । जलक् पिधाने (जल, चु, प) क—जालयति चन्द्रं मेषः ।

२५ । जल ज धान्ये (जल, भ्वा, प) ज—जालः जलः ।
धीयते जीवोऽनेनेति धानं तस्य भावो धान्यं जीवनोपयोगि-
क्रिया । जलति लोकान् जलं, जीवयतीत्यर्थः । धीयते आच्छा-
द्यतेऽनेनेति धानं तस्य भावो धान्यं आच्छादनक्रिया । जलति
जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा । गोविन्दभट्टस्तु धनस्य भावो
धान्यं सद्यद्धिः । जलति धनी सद्यद्धः स्यादित्यर्थ इत्याह ।

२६ । ज्वल् जम् चलत्विपोः (ज्वल, भ्वा, प) वकारयुक्तः ।
ज—ज्वालः ज्वलः । ज—प्रज्वलयति । मित्रेऽप्यस्य जौ ज्वल
हल ह्यालेत्यादिना केवलस्य ऋसविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं
ऋसवः । ज्वलयति ज्वालयति । त्विट् दीप्तिः । ज्वलति वज्रिः ।

टल् ट्वल्ज विक्लवे नील वर्णेश् शिल् गहने णलज् ।
बन्धे तुल क्युन्मितौ तिम्न तिल् गतौ तिल्कश्च स्त्रिहि ।

२७ । टल् ज विक्लवे } (टल, भ्वा, प)

२८ । ट्वल् ज विक्लवे } (ट्वल, भ्वा, प) ज—टालः टलः ।

ट्वालः ट्वलः । विक्लवो विह्वलीभावः ।

२९ । नील वर्णेश् (नील, भ्वा, प) वर्ण इह कृष्णवर्णाभाव-
स्तत्करणञ्च । नीलति पलं तमालस्य । नीलति सूत्रं तन्त्रवायः ।

३० । श् शिल् गहने (शिल, तदा, प) ऋस्वी । गहनं
दुर्वोधः । श—निलति शास्त्रं जडधीः, दुःखेन जानातीत्यर्थः ।

३१ । णल ज बन्धे (णल, भ्वा, प) ज—नालः नलः ।

नलति केशं लोकं, बध्नातीत्यर्थः । गन्धे इति केचित् । गन्धोऽ-
दर्शनमिति गोविन्दभट्टः ।

३२ । तुल कि चन्धितौ (तुल, चु, स्वा, प) चन्धितिः
परिमाणम् । कि—तोलयति तोलति काश्चनं वणिक् । त्वदीयं
सौन्दर्यं तुङ्गिनगिरिकन्धे तुलयितुमिति शङ्करोक्तं तुला करो-
तीति औ साध्यम् ।

३३ । तिष्ठ गतौ } (तिष्ठ, भ्रा, प)

३४ । तिल गतौ } (तिल, भ्रा, प) चाद्यो लहयान्तः ।

हौ ऋस्विनौ । तिष्ठति नेलति ।

३४ । तिल क य स्त्रिष्टि (तिल, चु, त, प) स्त्रिक् स्त्रिग्वो-
भावः । क—तेलयति । य—तिलति तैलेनाङ्गं । तितेल ।

तूल्कङ् पूरणे तूल्क निष्कर्षे तल्कि प्रतिष्ठितौ ।

३५ । तूलकङ् पूरणे (तूल, चु, षा) षष्ठस्वरी । क, ङ—
दलयते ।

३५ । तूलक निष्कर्षे (तूल, चु, प) षष्ठस्वरी । निष्कर्षं
इयत्तापरिच्छेदः । क—दलयति काश्चनं वणिक् ।

३६ । तल कि प्रतिष्ठितौ (तल, चु, भ्रा, प) कि—तालयति
तलति व्रतं, सम्पूर्णं स्यादित्यर्थः ।

दुल्कोत्क्षेपे दल्मि भेदे दलक् भेदेऽथ पाल् पलक् ।

रक्षे पलज् पल्ल गतौ पेल्ल चाले च पिल् ऋटि ।

३७ । दुल्कोत्क्षेपे (दुल, चु, प) दोलयति धूलि वायुः ।

३८ । दल्मि भेदे (दल, भ्रा, प) मि—दलयत्यष्टौ कुल-

स्माभूत इति सुरारिः । दालयति । भेदो विदारणम् । दलति
काष्ठं कुठारः । क्वचिद्दिदीर्घाभावे विकसने घायम् । श्रीमद्राघव-
वाङ्मदण्डविदलत्कोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम् । दर-
विदलितमल्लीवल्लीचञ्चत्परागेति जयदेवः ।

३८ । दलक् भेदे (दल, चु, प) क—दालयति गात्रं घायः ।

३९ । पालक रक्षे } (पाल, चु, प)

४० । पलक रक्षे } (पल, चु, प) क—पालयति ।

ऋस्त्रिनैवेष्टिद्वौ दीर्घिणोऽपि पाठः कानुबन्धानामिदमुबन्धवत्
श्वेरनित्यता बोधयति । तेन पालतीत्यपि सिद्धम् ।

४० । पल ज गतौ } (पल, भ्वा, प)

४१ । पल्ल गतौ } (पल्ल, भ्वा, प) शेषो लहयान्तः ।

ज—पालः पलः । पल्लति । (पलन्ति यदृहिषो दिक्षु इति हला-
युषः । २५९ । पलायन्ते इत्यर्थः) ।

४२ । पेल चाले च (पेल, भ्वा, प) ष्ट—अपिपेलत् ।

पिपेलतुः । चालः कम्पः । चकारात् गतौ च ।

४३ । पिल क् तुदि (पिल, चु, प) क—पेलयति । तुदि प्रेरणे ।

पील रोधे पुल्श पुल्ज महत्त्वे पुलक उच्छ्रितौ ।

४४ । पील रोधे (पील, भ्वा, प) रोधः क्रियानिरोधः

जडोभाव इत्यर्थः । पीलति पशुः ।

४५ । पुल श महत्त्वे } (पुल, तुदा, प)

४५ । पुल ज महत्त्वे } (पुल, भ्वा, प) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ ।

श—पुलति पुलिनं शरदि, महत् स्यादित्यर्थः । पीलिता । ज—
पोलः पुलः । पोलति ।

४५ । पुल क उच्च्रितौ (पुल, चु, प) पञ्चमस्वरी । उच्च्रिति-
रञ्जीभावः । क—पोलयति पर्वतः ।

पूल्कि स्यात् संहतौ फुल्ल विकासे जि फला भिदि ।

४६ । पूल कि स्यात् संहतौ (पूल, चु, भ्वा, प) षष्ठस्वरी ।
कि—पूलयति पूलति । संहतीराधीकरणम् ।

४७ । फुल्ल विकासे (फुल्ल, भ्वा, प) ङ्गस्वी लहयान्तः ।
विकास इति कस ल गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपम्, विपूर्वत्वेन
विकसनमित्यर्थः । फुल्लति मल्लीकलिका ।

४८ । जि फला भिदि (फल, भ्वा, प) जि—फुलतोऽस्ति ।
धा—फलितं फुलत् त्नेन, प्रफलितः प्रफुलत्तः सः । फलति काष्ठं
कुठारः ।

फल् निष्पत्तौ फल् ज गतौ फेल् च क् बल्स जीवने ।

४९ । फल निष्पत्तौ (फल, भ्वा, प) इड नवशुककोमला
मणीनां रविकरसञ्चलिताः फलन्ति भास इति भारविः । ५ । ३८ ।
(निष्पद्यन्ते इत्यर्थः) । निष्पादनेऽपि बाल्मीकिः—फलति स्र यस्य
घरितस्रोत्राय दिश्या गिर इति ।

४८ । फल ज गतौ (फल, भ्वा, ललादि, प) ज—फालः
फलः । फलति ।

४९ । फेल् घ (फेल, भ्वा, प) घ—अपिफेलत् । पिफेलतुः ।
चकाराङ्गतौ ।

५० । क बल्स जीवने (बल, चु, प) क, म—बलयति ।
(जीवनं प्राणनम्) ।

बल्ज धान्यावरोधे च बल्ड दाने वधे ड् बलक् ।
च निरूपे विल कश् भेदने बुल्क मज्जने ।

५० । बलज धान्यावरोधे च (बल, भ्रा, प) ज—बालः
बलः । घनस्य भावो धान्यं सद्यद्धि, तस्यावरोधः प्रतिबन्धः ।
बलति पुण्यहीनं विधिः, पुण्यहीनस्य सद्यद्धिं प्रतिवध्नातीत्यर्थः ।
अयमर्थोऽन्यैर्न मन्यते । चकाराज्जीवने च । बलत्यन्त्रेण लोकः ।

५० । बलड दाने वधे (बल, भ्रा, षा) ड—बलते ।

५० । ड बल क च निरूपे (बल, चु, षा) ड, क—बालयते
घर्मं धीरः । अयं कैश्चिन्न मन्यते । चकारात् बलड च ।
(निरूपणार्थकः) ।

५१ । विल कश् भेदने (विल, चु, तदा, प) तृतीयस्वरी ।
क—बेलयति । श—बिलति ।

५२ । बुल्क मज्जने (बुल, चु, प) पञ्चमस्वरी । क—बोल-
यति प्रसारः पयसि । तालव्यवर्गादिरयमिति केचित् । चोलः
वस्त्रम् । निजा वीणा वाणी निचुलयति चोलेन निभृतमिति
शङ्कराचार्यः । अत्र निचुलवतीति जेरनित्यताया कृगृञ्चाप्रीति
क प्रत्यये निचुलां करोतीति औ साध्यम् । मग्ना करोतीत्यर्थः ।
तालव्यवर्गाद्यादिपक्षे उच्चारयेऽप्ययम् ।

भलड् भल्कड् भिल्क वादिवङ्गल्लड तु भल्डवत् ।

५३ । भल ड् वादिवत् } (भल, भ्रा, षा)

५३ । भल क ड् वादिवत् } (भल, चु, षा)

५४ । भिल क वादिवत् } (भिल, चु, प) ड—भलते ।

क, ङ—भालयते । क—मैलयति । बादिवदिति—(एते त्रयो
धातवः पूर्वोक्ता वकारादयः बलङ्, ङ् बलक, बिलक श दृतिवदर्थ-
बोधका इत्यर्थः । ततश्चैते धातव इत्यं पठनीयाः । यथा—भलङ्
दानवधनिरूपणेषु, भलक ङ् निरूपणेषु, भिलक भेदने इत्यर्थः ।

५५ । भल ङ तु भलङ्बत् (भल्ल, भ्रा, ध्या) लङ्गयान्तः ।
ङ—भल्लते । भलङ्बत् दानवधनिरूपणेष्वित्यर्थः ।

मल् मल्लङ् घृतौ मील्य निमेषे मिल शञ् झिपि ।

५६ । मल ङ घृतौ } (मल, भ्रा, ध्या)

५७ । मल्ल ङ घृतौ } (मल्ल, भ्रा, ध्या) शेषोलङ्गयान्तः ।

ङ—मल्लते, मल्लते । (घृतिर्घोरणम्)

५८ । मील्य निमेषे (मील, भ्रा, प) चतुर्थस्वरी । ङ—
अमिमीलत् । मीलति चक्षुः, पद्मभिराहतं स्यादित्यर्थः ।

५९ । मिल श ञ झिपि (मिल, तदा, च) झिपि सम्बन्धी-
भावे । श, ञ—मिलति मिलते लता वक्ष्येण । अयं विभाषया
कुटादिरिति कुलचन्द्रः । तेन मिलिष्यन्ति । मचापातकिनः
पञ्च मिलितव्यं न तैः सहेति । एवं ब्यालनिलयमिलनेन गरल-
मिव कलयति मलयसमीरमिति जयदेवः ।

मुल् मूलक् रोपणे मूलञ् प्रतिष्ठायां ललक् ङ तु ।

ईश्यायां वेल् वेल् वेल् चाले वलमि वल्लङ् ।

स्तृतौ विलश् च शल ङ चलने च शलञ् गतौ ।

६० । मूलक रोपणे } (मुल, चु, प)

६१ । मूलक रोपणे } (मूल, चु, प) ही कमात्

पञ्चमपष्ठस्वरिणौ । रोपणमारोपणम् । क—मूलयति, मूलयति
तत्त्वं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणेति पठित्वा रोहणं जनोति
व्याख्याति ।

६१ । मूल ञ प्रतिष्ठायाम् (मूल, भू, छ) पवर्गशेषादिः
पष्ठस्वरी । प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । मूलति मूलते
यश्च । अयं परस्मैपदीति केचित् ।

६२ । लल कञ् तु ईशायाम् (लल, चु, ञा) क, ङ—
लालयते । ईशा आप्तुमिच्छा ।

६३ । वेहृ चाले } (वेहृ, भ्वा, प)

६४ । वेल् चाले } (वेल्, भ्वा, प)

६५ । वेहृल् चाले } (वेहृल्, भ्वा, प) तत्र एकादय-

स्वरिणः । आद्यो लहयान्तः, शेष उष्मचतुर्थोपधः । ष्ट—अवि-
वेहृत् अविबेलत् अविबेहृत् । आद्यन्तयोः ष्टदनुबन्धः कूडतेः
कुटादिपाठवन्निष्कलः, वेदेपूञ्जारणभेदार्थो वा । चालः सञ्चलनम् ।
उद्देहृल्लुजवह्निकङ्कणभनत्कारः क्षणं धार्यतामिति । एते गता-
वित्येके । शेषः कैश्चिन्न मन्यते ।

६६ । बल मिड् सृतौ } (बल, भ्वा, ञा)

६७ । बल्ल ङ् सृतौ } (बल्ल, भ्वा, ञा) शेषो लहयान्तः ।

सृतिरिङ् संवरणम् । मि—बलयति बालयति । ङ्—बलते
यल्लते धनं लोकः, संहणोतीत्यर्थः । (कुबलयं बलयन् मरुदा
वधाविति भाष्यः । ६ । ३ ।

६८ । बिलश्च च (बिल, तुदा, प) तृतीयस्वरी । चकारात्
सृतौ । सृतिराच्छादनम् । य—बिलति बल्लं लोकः, परिद्धाती-
त्यर्थः । बिलिता । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

६१ । शल ङ चलने ध (शल, भ्रा, धा) ङ—शलते । चलनं कम्पः । चकारात् सृतौ, सृतिरिच् संवरणम् ।

६१ । शल ज गतौ (शल, भ्रा, प) ज—शलः शलः ।

शल ङक् श्लाघे शल श्वल्ल श्वल् वेगे ङ् शाल् कत्यने ।

६१ । शल ङक् श्लाघे (शल, चु, धा) ङ, क—शल्यते पण्डितं धीरः ।

६१ । शल वेगे } (शल, भ्रा, प)

७० । श्वल्ल वेगे } (श्वल्ल, भ्रा, प)

७१ । श्वल वेगे } (श्वल, भ्रा, प) शेषौ हौ वकार-

सुक्तादौ । मध्यमो लङ्मान्तः । शलति श्वल्लति श्वलति । वेगः शीघ्रगतिः ।

७२ । ङ शाल् कत्यने (शाल, भ्रा, धा) कत्यनं प्रशंसा ।

ङ—शलते गुणिनं गुणी । ङ—अशशलत् ।

शिल शुञ्छे जि शील स्यात् समाधौ श्मील् निमेषणे ।

७३ । शिल श् शुञ्छे (शिल, तदा, प) ढ्तीयस्वरो ।

शुञ्छे बहुतशस्यशेषाञ्चरणम् । श—शिलति धान्यं दीनः । शेलिता ।

७४ । जि शील स्यात् समाधौ (शील, धा, प) चतुर्थस्वरो ।

जि—शीलितोऽस्ति । समाधिः सेवानुभावनं प्रवृत्तिर्षा । यः शीलति सदा धर्ममिति हलायुधः । २४५ ।

७५ । श्मील निमेषणे (श्मील, धा, प) षोडश्वर्गशेषयुक्तः ।

श्मीलति षच्, षच्चाभिराहतं स्यादित्यर्थः ।

शूल रुजायां शेल पेलु केलुवत् ठलज स्थितौ ।

७६ । शूल रुजायाम् (शूल, भ्वा, प) पठस्वरी । शूलति लोकं रोगः ।

७७ । शेल केलुवत् } (शेल, भ्वा, प)

७८ । पेलु केलुवत् } (पेल, भ्वा, प) द्वौ कमान्तालथ-
मूर्हन्यादी । ष्ट—अशिशेलत्, षसिपेलत् । केलुवत् चालगत्यो-
रित्यर्थः ।

७९ । ठलज स्थितौ (ठल, भ्वा, प) ज—स्थालः स्थलः ।
स्थलति लोकस्तिष्ठतीत्यर्थः । तिष्ठालयिषति ।

पिल् शुञ्चे पल् गतौ स्थल्ज स्थाने स्वल्मि चये चले ।

८० । पिल श उञ्चे (पिल, तुदा, प) उञ्च उद्धृतशस्य-
शेषापहरणम् । श—सिलति धान्यं दीनः । सेलिता ।

८१ । पल गतौ (पल, भ्वा, प) मूर्हन्यादिः । सलति ।
सिपालयिषति ।

८२ । स्थल ज स्थाने (स्थल, भ्वा, प) दन्त्यादिः । ज—
स्थालः स्थलः । तिस्थालयिषति । अयं नास्तीति केचित् ।

८३ । स्वल्मि चये चले (स्वल्, भ्वा, प) मि—स्वलयति
वचनं ते सर्वथा सुम्नु खेदमिति मालत्याम् । स्वालयति ।
चस्वाल । चयः सञ्चयः । स्वलयति पुष्पं मालिकः, सञ्चिनो-
तीत्यर्थः । चलः स्वलनम् । स्वलयति पत्रं वृक्षस्य । वृक्षः प्रेमा
भग्नः सदसिरिव सन्धिं न लभते लभेतापि प्रायः स्वलयति खलु
यत्नैरपि धृत इति ।

स्फुल्शि स्फूर्त्तौ च स्फाल श चाले चस्त्रील् निनेपणे ।

८४ । स्फुल शि स्फूर्त्तौ च (स्फुल, तुदा, प) शि—स्फुलति, अस्फुलीत्, पुस्फोल । स्फूर्त्तः प्रकाशः । चकारात् चयचलयोश्च ।

८५ । स्फुल श चाले च (स्फुल तुदा, प) आद्यस्वरी । श—स्फलती स्फलन्ती । पस्फाल । पिस्फलिपति । पास्फल्यते । सुरहिपास्फालनकर्कशाङ्गलाविति रघुः । ३ । ५५ । चालशलनम् । चकरात् स्फूर्त्तौ च । अयमपि पञ्चमस्वरीति भ्रमो हेयः । तथात्वे कामधेनौ स्फलती स्फलन्तीत्युदाहरणासद्भतेः । न च तत्रापि पञ्चमस्वर एवेति वाच्यं तर्हि गुणस्थानिनां पुलतिप्रभतीनामिष तिवादेरेवोदाहर्त्तुमुचितत्वात् । यत् अस्मिन् सत्यपि स्फुलतेरेव घञि स्फाल इति निपातनं तत् स्फोल इत्यनिष्टपदनियारणार्थम्, अस्य सर्वसम्मतत्वाभावाच्च । अतएव स्फुल इत्येके इति रमानाथः ।

८६ । स्त्रील निनेपणे (स्त्रील, भ्या, प) ओद्यवर्गशेषयुक्तः । स्त्रीलति चक्षुः, पद्मभिरारुतं स्यादित्यर्थः ।

सेलृ क्तेले हल ह्यल्म चाले ऊलञ् हतौ छदि ।

८७ । सेलृ क्तेले (सेल, भ्या, प) छ—असिसेलत् । क्तेले चालगत्योः ।

८८ । हलम चाले (हल, भ्या, प)

८९ । ह्यलम चाले (ह्यल, भ्या, प) आद्यो षकारयुक्तः

शेष ओद्यवर्गशेषयुक्तः । म—प्रहलयति । हलयति ह्यालयति । ह्यलयति ह्यालयति (ल्लल्लल ह्यलेति वा ऊलः) चालशलनम् ।

९० । ऊल ञ हतौ छदि (ऊल, भ्या, प) ञ—होलः ऊलः । छदीति छदकि ञ संहतावित्यस्य रूपं, संवरणे इत्यर्थः ।

हिलश् चावकृतौ हलज विलेखे ला नवतिस्त्रिभिः ।

११ । हिल श चावकृतौ (हिल, तुदा, प) तृतीयस्यरी ।
एकोऽर्थः । श—हिलति तदप्या तदप्यः ।

१२ । हल ज विलेखे (हल, भ्या, प) ज—हलः हलः ।
हलति भूमिं रूपकः ।

ला नवतिस्त्रिभिः । (लान्तस्त्रिनवतिसंख्यकाः) । अत्र
संख्यायामेकोनास्तीति चिन्त्यम् ।

वान्तवर्गः ।

अव रक्ते गतौ कान्तौ प्रीतौ तप्तौ द्युतौ श्रुतौ ।

प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेशे भावे दृष्टौ ग्रहे वधे ।

सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतावर्षे वधे इवि ।

व्याप्तिप्रीणनयोर्द्वी हिंसे नृ कवि कृतौ चडः ।

केट सेवे कर्षे दर्पे क्षाव फड भये क्षिव ।

क्षिव्य क्षीव निरासे क्षीव् कव क्षीवृड वान्तवत् ।

१ । अव रक्ते गतौ कान्तौ प्रीतौ तप्तौ द्युतौ श्रुतौ प्राप्तौ
श्लेषेऽर्थने वेशे भावे दृष्टौ ग्रहे वधे सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतौ (अव,
भा, प) ऊनविंशतिर्याः । कान्तिरिच्छा, कमुड स्पृहीति
योगार्थत्वात् । काम इति अन्ताह्वयत्तेरिच्छोत्पादना इति
भेदः । द्युतिः शोभा, श्रुतिराकर्षणम्, श्लेष आलिङ्गनम्, अयं
याच्ञा, येशः प्रवेशः, भावः सत्ता, ग्रह आदानम्, सामर्थ्यं शक्तिः,

अवगमो ज्ञानम्, धृतिर्धरणं, रक्षणे प्रसिद्धोऽयम् । प्रीतौ तु
न मामवति सहीमा रत्नसूरपि मेदिनीति रत्नः । १ । ६५ । केचित्तु
ग्रहणस्थाने दहनं पठन्ति (१) । अवति ।

२ । अर्ध वधे (अर्ध, भ्वा, प) अर्धति ।

३ । इवि व्याप्तिप्रीणनयोः (इन्व, भ्वा, प) ङ्ङ्खादिः ।
इ—इन्व्यते । दन्त्यवकारपरत्वान्दानुस्वारः । प्रीणनं कौशिन्य
मन्यते ।

४ । उर्वो हिंसे (उर्व, भ्वा, प) ङ्ङ्खादिः । व्यनक्तयीति
दीर्वो ऊर्वति । क्षिपि राच्छूलोप इति वलोपे ऊः उरौ उरः ।
एवं सर्वत्र । ई—ऊर्णः ।

५ । न क्खि क्तौ च (क्ख, खा, प) सप्तमस्वरी । न—
क्खति (क्खिष्योः क्खीश्रौ) इ—क्खयते । अकराङ्गिंसे च ।

६ । ऊ केव सेवे (केव, भ्वा, घा) ऊ—केवते । ऊ—
अचिकेवत् ।

७ । कर्व दपे (कर्व, भ्वा, प) कर्वति ।

८ । क्खवप्न ऊ भये (क्ख, भ्वा, घा) अन्तःस्यात्तृतीययुक्तः ।
प—क्खवा । म—क्खयति । ऊ—क्खवते । विक्रवन्ति दिवि ग्रहा
इति तु पचादित्वादनि विक्रवा इवाचरन्तीति कौ साध्यम् ।

९ । क्षिबु निरासे } (क्षिब, भ्वा, प)

९ । क्षिब्यु निरासे } (क्षिब, द्विवा, प)

१० । क्षीव निरासे } (क्षीव, भ्वा, प) द्वावाद्यौ ङ्ङ्खिनौ,

• (१) केचित्तु स्तुतिभागपहकामधृतीर्न पठित्वा क्रियान्नवषट्कनभावानाङ्-
रिष्यपि पाठ ।

शेषो दीर्घः । निरास इह फुत्कार इति भट्टमहः, सुखेन
श्लेषादेर्धमनमिति केचित् । श्यक्पाठात् पूर्वो भ्रादिः । क्षेवति ।
उ—क्षेवित्वा ह्युत्वा । य—क्षीव्यति । उ—क्षेवित्वा ह्युत्वा ।
क्षीवत्यन्त्रं लोकः । (फुत्करोतीत्यर्थः)

१० । क्षीवृञ् वान्तवत्

(क्षीव, भ्रा, षा)

११ । कृवृञ् वान्तवत्

(कव, भ्रा, षा)

१२ । क्लीवृञ् वान्तवत्

(क्लीव, भ्रा, षा) षट्—

अचिक्वीवत्, अचकावत्, अचिक्लीवत् । ङ—क्षीवते, (क्षीवते
दर्पगर्वित इति इलायुधः । ८५) कवते, क्लीवते । वान्तवदिति
क्षीवृञ् षट्, कृवृञ् स्तुतौ षण्, क्लीवृञ् अधार्थ इत्यर्थः ।
(घोष्यकारान्तानामेतत्सजातीयानां त्रयाणामिषार्था एषाम-
पीत्यर्थः) ।

खवग् खव्वत् खर्व गर्वे खेव् गेव् स्लेवृञ् सेव ई ।

गुर्वुद्यमे गर्व मदे क्षीवृञ् ग्रहसंहतौ ।

१३ । खव ग खववत् (खव, क्पा, प) अचयदिति भूति-
पूत्योत्पत्तौ । ग—खौनाति राजा, सख्यः स्यादित्यर्थः ।
खूः शूटावित्यूट्, आदूटोत्रिः । क्विपि खीः खावी खावः । क्ली
खौतिः । केचित्तु प्रादित्वात् ऋसे खुनातीत्याङ्गः । धातु-
पारायणस्तु ख्वातीत्युदाहरन्ति ।

१४ । खर्व गर्वे (खर्व, भ्रा, प) खर्वति ।

१५ । खेवृञ् सेवे } (खेव, भ्रा, षा)

१६ । गेवृञ् सेवे } (गेव, भ्रा, षा)

१७ । स्लेवृञ् सेवे } (स्लेव, भ्रा, षा) शेषोऽन्तःस्यादतीय-

युक्तः । षट्—अचिखेवत्, अजिगेवत्, अजिग्लेवत् । ड—खेवते, गेवते, ग्लेवते ।

१८ । ईर् गुर्वुद्यमे (गुर्व, भ्रा, प) ऋषी । गूर् गुरौ गुरः ।

ई—गूर्णः । गूर्वति पत्तिः खड्गम् ।

१९ । गर्व मदे (गर्व, स्वा, प) मद इडाङ्हारः । नीघो गर्वति सम्पदा ।

२० । चीवृज् ग्रहसंहतौ (चीव, भ्रा, उ) चतुर्थस्वरी ।

ञट्—अचिचीवत् । ज—चीवति चीवते वल्कलं भिक्षुः, गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । (अर्थद्वयं, ग्रहो ग्रहणं, संहतिराच्छादनम्) ।

चीवक् दीप्तौ चर्व कितु भक्षे जुर्वी वधे जिवि ।

प्रीणने जीवञ्चट्ट प्राण्ये णिवि सेकेऽथ नीवतु ।

स्यौल्ये तीव च तुर्वी तु हिंसे तेष्टु देवने ।

२० । चीवक् दीप्तौ (चीव, चु, प) चतुर्थस्वरी । क—चीवयति ।

२१ । चर्व कितु भक्षे (चर्व, चु, भ्रा, प) कि—चर्वयति चर्वति तण्डुलान् बालः ।

२२ । जुर्वी वधे (जुर्व, भ्रा, प) ऋषी । क्विपि जूः जुरौ जूरः । ई—जूर्णः ।

२३ । जिवि प्रीणने (जिन्व, भ्रा, प) ऋषी । इ—जिन्वयते जिन्वति लोकः पितरम् ।

२४ । जीव ऋ प्राण्ये (जीव, भ्रा, प) चतुर्थस्वरी । ऋ—अजीवित् अजिजीवत् । प्राण्य प्राणधारणम् । जीवति लोकः ।

२५ । णिवि सेके (णिव, भ्रा, प) ङ्खी । इ—निन्थते ।
निन्वति ।

२६ । अय नीव तु स्यौल्ये (नीव, भ्रा, प) चतुर्थस्वरी ।
नीवति लोकः स्यूलः स्यादित्यर्थः ।

२७ । तीव च (तीव, भ्रा, प) चतुर्थस्वरी । चकारात्
स्यौल्ये ।

२८ । तुर्वी तु द्विसे (तुर्व, भ्रा, प) ङ्खी । क्विपि व् तुरौ
तुरः । ई—द्वर्णः ।

२९ । तेवड देवने (तेव, भ्रा, प) देवनमिह क्रीडा । ष्ट—
अतितेवत् । ड—तेवते कन्दुकैर्नित्यमिति । देवनमिह रोदन-
मिति भट्टमल्लः ।

धुर्व दुर्वी वधे दिव्यु जिगीषेच्छापणितुतौ ।

क्रीडागत्योर्दिवि प्रीतौ दिव कङ् परिक्वजने ।

३० । धुर्व वधे } (धुर्व, भ्रा, प)

३१ । दुर्वी वधे } (दुर्व, भ्रा, प) हौ ङ्खिनौ । क्विपि
थुः धुरौ धुर', दूः दुरौ दुरः । ई—धूर्नः दूर्णः ।

३२ । दिव्य जिगीषेच्छापणितुतौ क्रीडागत्यो' (दिव, दिवा,
प) य—दीव्यति । ड—देवित्वा द्यूत्वा । दीव्यमानं शितान्
याणानिति भट्टौ (पृ । ८१) ताच्छील्ये शतः शानः । पणिर्यवहारः
स्तुतिश्च । व्यवहारस्तु क्रयणविक्रयणस्वरूपः । द्युतावेवाकर्म्मकः ।
क्रीडायान्तु दीव्यतेः करणस्य नित्यं कर्म्मत्वम्, तत्र तृतीया
विभक्तिरेव विभाष्यते इति साम्प्रदायिकाः । तेन अज्ञा दीव्यन्ते
छात्रेणेति कर्म्मणि प्रत्ययः स्यात् । अत्रैर्दीव्यते छात्रेणेति भावे

प्रत्ययो न स्यात् (१) । अक्षेर्देवयते ह्यात्वेण गुरुरित्यत्र अजरन्तकर्तुः
कर्मत्वं न स्यात् । तेनादुद्यूपयद्रामं षगेण षगलोचनेति भट्टौ
तु, तेनेति कारणं दुद्युपेरेव न तु दीव्यतेः । तेनाकर्मकत्वात्
राममित्यजरन्तकर्तुः कर्मत्वम् ।

३२ । दिवि प्रीतौ (दिन्व, भ्रा, प) इ—दिन्वप्रते । प्रीतिरिच
प्रीतीकरणम् । दिन्वति लोकः पितरम् ।

३२ । दिव कळ परिकूजने (दिव, चु, षा) क, ङ—परि-
देवयते कश्चित्तस्य राष्ट्रे न दु खित इति इलायुषः । ६० ।

क द्विवर्हे देष्टु तु देवने द्ध्वि व्रजे ।

३२ । क द्विवर्हे (दिव, चु, प) क—देवयति । अर्ह इह
पीडनमिति मैत्रेयः । याचनं गमनं वेति रमानायः ।

३३ । देष्टु तु देवने (देव, भ्रा, षा) देवनमिच क्रीडा ।
क—अदिदेवत् । ङ—देवने कन्दुकैर्नित्यमिति इलायुषः । ६० ।
देवनमिच रोदनमिति भट्टमञ्जुः ।

३४ । द्ध्वि व्रजे } (दन्व, भ्रा, प)

३५ । ध्वि व्रजे } (धन्व, भ्रा, प) इ—दन्वप्रते, धन्वप्रते,

व्रजो गतिः ।

धिविन् प्रीतौ गतौ धुर्वी हिंसे घावुञ्ज जवे सृजि ।

३६ । धिविन् प्रीतौ गतौ (धिन्व, स्वा, प) प्रीतिरिच प्रीती-

(१) कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे कृतप्रत्ययः स्यादिति भाष्यादीनां मतम् ।
कौमरान् तत्र आख्यातप्रत्ययमपीच्छन्ति तेन कृत्ययोर्दिवातृनां कर्मणि मणी-
महद्वे मातु अर्थते पुत्रेष्वेत्याद्युदाहृतवन्त ।

करगम् । इ—धिन्यते । न—धिनोति ह्येन हिरष्यरेतमिति
भारविः । १ । २२ । गतिः कैश्चिन्न मन्वते ।

३० । धुर्वीं हिंसे (धुर्व, भ्रा, प) ह्रस्वी । किमि धूः धुरौ
धुरः । ई—धूर्णः । कितवेव वाच्ये धूर्त्त इति मनीषादित्वाच्चिपातः ।

३८ । घायु ज जये घलि (घाय, भ्रा, ष) उ—घादित्वा
धौत्वा । ज—घावति घावते । जवः शीघ्रगतिः । यस्य रोपाहण्या
दृष्टिर्भावते यत्र शाक्ये । पाशपाणिः पुनश्चात्र यमदूतोऽपि धाव-
तीति जलासुधः । १२८ । छट् शुहीभावः शुहीकरणश्च । धावति
ताम्रमस्त्रेण, शुष्यतीत्यर्थः । दधाषाद्धिक्वतश्चतुः सुगीयस्य विधीयन्
इति भट्टिः । १४ । ५० । अस्य जवे निष्ठाया अपयोगः । (दृष्ट
धावितेति पदं तत् धातोर्धावनं स जातोऽस्य इति वाक्ये इत-
प्रत्ययसाधितम्) ।

लवङ् गत्यां लोव पेष्ट ङ सेवे पिवि सेचने ।

३६ । लव ङ गत्याम् (लव, भ्रा, षा) अन्तःप्याहृतीयदृष्टः ।
ङ—लपते ।

४० । पेष्ट ङ सेवे } (सेव, भ्रा, षा)

४१ । पेष्ट ङ सेवे } (पेव, भ्रा, षा) आद्योऽन्तःप्याहृतीय-
सक्तः । ष—अपिसेवत्, अपिपेवत् । ङ—सेवते, पेवते ।

४२ । पिवि सेचने (पित्त्व, भ्रा, प) ङतीयण्यसौ । ङ—
पिन्यते ।

पीव सौत्ये पर्व पुर्व पूर्त्तौ पूर्वक् निक्वतने ।

४३ । पीव सौत्ये (पीव, भ्रा, प) अठर्थण्यरी । पीवती
लोकः, सूतः स्यादित्यर्थः ।

४४ । पर्वं पूत्तौ } (पर्व, स्वा, प)

४५ । पुर्वं पूत्तौ } (पुर्व, स्वा, प) शेषः पञ्चमस्वरौ । पूः
पुरौ पुरः । पर्वति, पुर्वति पयसा कुम्भं चेटी ।

४६ । पूर्वक् निकेतने (पूर्व, चु, प) षष्ठस्वरौ । निकेतनमिच्छ
निमन्त्रणं निवासो वा । क—पूर्व्यति द्विजान् भोजनाय गृही,
पूर्व्यति तीर्थे साधुः ।

भर्वं हिंसे मीव प्रीवे भर्वं पूत्तौ गतौ मिवि ।

सेके सुर्वी भव नहे मेव स्नेष्टुः सेवने ।

४७ । भर्वं हिंसे (भर्व, भ्रा, प) रेफोपधः । भर्वति ।

४८ । मीव प्रीवे (मीव, भ्रा, प) चतुर्थस्वरौ । मीवति ।

प्रीवः स्यूलीभावः ।

४९ । भर्वं पूत्तौ गतौ (भर्व, भ्रा, प) भर्वति पयसा कुम्भं चेटी ।

५० । मिवि सेके (मिन्य, भ्रा, प) इ—मिन्यते । मिन्यति ।

५१ । सुर्वी नहे } (सुर्व, भ्रा, प)

५२ । भव नहे } (भव, भ्रा, प) घाद्यः पञ्चमस्वरौ । भः

सुरौ सुरः । ई—सूर्यः । नष्टो बन्धनम् । भवति चौरं लोकः ।

५३ । मेष्टुः सेवने } (मेष्ट, भ्रा, षा)

५४ । स्नेष्टुः सेवने } (स्नेष्ट, भ्रा, षा) शेषोऽन्तःस्यात्तृतीय-

सुक्तः । ष—अभिमेवत्, अभिस्नेवत् । ङ—मेवते, स्नेवते ।

रीष्टञ् चीवे रेष्टुः तु ङतौ र्व् रिवि च व्रजे ।

• ५५ । रीष्टञ् चीवे (रीष्ट, भ्रा, ष) ष—अरिरीवत् । ङ—
रीवति रीवते । चीवे—ग्रहणसंवरणयोः ।

५६ । रेष्ट ऊ तु कृतौ (रेव, भ्रा, ष्या) कृतिः स्रवेन गमनम् ।
 ष—अरिरेवत् । उ—रेवते कपिः, उत्कृत्य गच्छतीत्यर्थः ।

५७ । रवि व्रजे } (रण्व, भ्रा, प)

५८ । रिक् च व्रजे } (रिण्व, भ्रा, प) द्वौ रेफादी । इ—
 रण्वाते, रिण्वाते । चकारात् रेष्ट ऊ च (वजार्यकः) व्रजो गतिः ।

शब् विकारे च शर्ब् हिंसे पिब्यु तन्तुततौ ठिवु ।

ठिव्य ठीव निरासेऽथ स्यात् पेष्टः उ सेवने ।

५९ । शब् विकारे च (शब्, भ्रा, प) शबति चित्तं कामः ।
 चकाराद्ब्रजे च ।

६० । शर्ब् हिंसे (शर्ब्, भ्रा, प) तालव्यादिः । शर्ब्ति ।

६१ । पिब्यु तन्तुततौ (पिब, दिवा, प) मूर्द्धन्यादिः । तन्तु-
 ततिस्रान्तुभिर्ग्रन्थनम् । य—ष्ठीयति वस्त्रं सौचिकः । उ—
 सेवित्वा, सूत्वा ।

६२ । ठिवु निरासे } (ठिव, भ्रा, प)

६२ । ठिव्य निरासे } (ठिव, दिवा, प)

६२ । ठीव निरासे } (ठीव, भ्रा, प) द्वावाद्यौ ऋस्त्रिनौ,

शेषो दीर्घः । उ—उेवित्वा, धूत्वा । ठीवति (ठिवुक्तामाचमोऽपि
 र्ध इति दीर्घः) । य—ष्ठीयति । भाट्टस्य क्वावेट्वान्नेम्डीष्ठीत्य-
 नेन इमो निषेधे निष्ठायां धूतः, मध्यमस्य तु ठिवित इति भेदः ।
 ठिवुक्तामाचमोऽपीत्यनेन यस्य ऋस्त्रिनो दीर्घः कियते, ठीविष्यति
 ष्ठीवितश्चित्वादिदृश्यात् उ एकाद्यं दीर्घं प्रतिज्ञो न तु तद्विचो
 धातुः । तेन ऋस्त्रिनो ग्रहणेनैवास्त्रिन् गृहीते भाट्टादिष्ण इत्यनेन
 मूर्द्धन्यस्य दन्त्यसो न स्यात्, एवं ठिवजाद्योरित्यादिना खेष्ट-

कारस्य तकारे तिष्ठीव टिष्ठीव इत्याद्यपि स्यात् । यन्तु अस्मिन् सत्यपि अनटि ष्ठीवनमिति निपातनं, तदस्य सर्वसम्मतत्वाभावात् । निरास इह युत्कार इति भट्टमल्लः । मुखेन श्लेषादेर्वमनमिति केचित् । ष्ठीवत्यन्नं लोकः । ष्ठीवामि शुष्केक्षुलतास्थिकल्पमिति ।

६३ । अथ स्यात् पेट्ठञ् सेवने (पेव, भ्रा, छ) ष्ट—असिपेवत् । ज—सेवति सेवते । ङ—सेवते । (अस्य जानुबन्धित्वं परस्मैपदित्वे मतभेदज्ञापनार्थम्) । सेवनमाराधनसुपभोग आश्रयणञ् । विष्णुं सेवते, सुखं सेवते, तीर्थं सेवते साधुः । अन्येत्वस्मात् परस्मैपदमन्यमाना “नीचं सम्यङ्मपि सेवति नीच एवेति” “स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिन” इत्यादौ गणकृतानित्यत्वमाहुः । वक्ष्यमाणे दन्त्यादावप्येवं व्याख्येयम् ।

पान्त्व सान्त्वक् सामयोगे स्त्रिव्यु शोपे गतौ ज ङ ।
सेष्ट सेवे द्विवि प्रीतौ वान्ता इत्यष्टपष्टिकाः ।

६४ । पान्त्वक् सामयोगे } (पान्त्व, चु, प)

६५ । सान्त्वक् सामयोगे } (सान्त्व, चु, प) हौ कमान्मूर्हन्य-
दन्त्यादी । सिपान्त्वयिपति, सिसान्त्वयिपति । क—सान्त्वयति
शोक्तात्तं दयालुः ।

६६ । स्त्रिव्यु शोपे गतौ (स्त्रिव, दिवा, प) रेफयुक्तसकारादि-
सृतीयस्वरी । य—स्त्रीव्यति । च—स्त्रेवित्वा सूत्रत्वा । सिस्त्रिव ।

६७ । ज ङ सेष्ट सेवे (सेव, भ्रा, छ) ज—सेवति सेवते ।
ष्ट—असिसेवत् ।

६८ । द्विवि प्रीती (द्विन्व, भ्रा, प) इ—द्विन्वति । प्रीतिरिच्छ
प्रीतीकरणम् । द्विन्वति लोकः पितरम् ।

शान्ता इत्यष्टपट्टिकाः ।

शान्तवर्गः ।

अशुङ्ग व्याप्तिसंहत्योरशग् भोजन ईश् ल ड ।
ऐश्वर्ये कश् शब्दे यु काश् काश्ड् द्युतौ कुशि ।
क्वच कुशेर् स्त्रिपि क्रुशुजौ रोदे हृतौ कृशिर्यतु ।
काश्ये क्लेशड् वधेड् क्लिशुञ् चोपतापे क्लिशु ग तु ।
विवाधे णश् ल्यू नाशे णिश शीले दृशिक् त्विपि ।

१ । अशु ड न व्याप्तिसंहत्योः (अश, स्वा, आ) ऊ—अशि-
प्यते अक्ष्यते । ड, न—अश्रुते । संहतिः समूहः । (खं प्राटपेण्यैरिव
चानशोऽद्वैरितिभट्टिः । २ । ३०) ।

१ । अशग भोजने (अश, क्रा, प) ग—अश्रात्यन्तं बुभु-
क्षित' । (अशिता अष्टा, वेम् सहलुभेति वेम्) ।

२ । ईश् लड ऐश्वर्ये (ईश्, अदा, आ) दीर्घादिः । ऐश्वर्य-
मीश्वरीभावोऽधीनीकरणश्च । ल, ड—ईष्टे धनी । विषयाणाञ्च
नेशिपे इति भट्टिः । १८ । १५ । अत्र कर्मणि पठौ ।

३ । कश् शब्दे (कश्, भ्रा, प) कश्ति ।

४ । यु काश्ड् द्युतौ } (काश्, दिवा, आ)

४ । काश्ड् द्युतौ } (काश्, भ्रा, आ) य, ड—काश्ते ।

उ—काशित्वा काश्वा । ष्ट—अचकाशत् । ड—काशते चन्द्र ।
शेषोदन्त्यान्त इत्येके ।

५ । कुशिकि च (कुन्ग, चु, भ्वा, प) पञ्चमस्वरी । इ—
कुंश्यते । कि—कुंगयति कुंगति । चकारात् द्यतौ ।

५ । कुश्वेर द्विपि (कुग, दिवा, प) य—कुश्यति बाला
कान्तम् । इर्—अकुगत् अकोगीत् । अस्मान्नित्यं ड इति दुर्गः ।

६ । कृशजौ रोदे ह्रतौ (कृग, भ्वा, प) ज—क्रोशः कृग' ।
शौ—अकृशत् । रोदोऽश्रुविभोचनम्, ह्रतिराह्वानम् । (विचु-
कृशु केचन साम्बुमुञ्चैरिति भट्टि । ३।१०) ।

७ । कृशिर्यं तु कार्श्यं (कृग, दिवा, प) कार्श्यं कृशीकरणम् ।
इर्—अकृगत् अकर्गीत् । अस्मान्नित्यं ड इति दुर्ग' । य—
कृश्यति चन्द्र कृष्यपञ्च ।

८ । क्लेश ड वधे (क्लेश, भ्वा, ध्वा) एकादशस्वरी । एतदाद्या-
स्त्रयोऽन्त स्याद्वतीययुक्ताः । ड—क्लेशते, चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु
क्लेश व्यक्ताया वाचीति मूर्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते (?) न वृथा
वाक्यमिति हलायुधोऽपि । ६३ ।

९ । ड क्लिश्य ज चोपतापे (क्लिश, दिवा, उ) ड, य—
क्लिश्यते । उ—क्लिशित्वा क्लिश्वा । ज—क्लिश्यति क्लिश्यते । उप-
ताप इह उपतप्तीभावस्तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति
हलायुधः । ६३ । क्लिश्यते क्लपण स्वर्गमभीति चतुर्भुज । अन्ये-
त्वस्मात् परस्मैपदमन्यमानाः क्लिश्यन्वपि हि मेधावीति, प्रत्यासन्न-

(१) राजश्रीशौरीन्द्रमोहन ठाकुर सङ्ग्रहित पुस्तके तु क्लेशते न मृधावाक्यमिति
नालक्यमान पाठोऽस्तीत्युभयो क अभीचीनतर इति सुधीभिश्चिन्त्यमिति ।

तुपारदौघितकरक्लिखत्तमोवह्वरीत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ठादित्वात् यथे शतन्तमाहः । नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीताविति भट्टिप्रयोगश्च कैयादिकात् समादधते, तद्धेयं कैयादिकस्य बाधनार्थत्वात् (बाधनं पीडनं तदर्थत्वेन सकर्मकत्वादित्यर्थः) चकारात् क्लेश्च च (उपतापार्थकः) ।

६ । क्लिष्णू गतु विवाधे (क्लिश, क्रा, प) विवाधोविहतिः (विघ्नोत्पादनपीडनादिकमित्यर्थः) ऊ—अक्लेशीत् अक्लिचत् । ग—इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिन्नाति भुवनत्रयमिति कुमारसम्भवम् । २।४० ।

१० । णश्ल्यू नाशे (णश, दिवा, प) नाशो दर्शनाभाव इति प्राश्नः । लुक्कायनमिति सर्वस्वम् । लृ—अनेशत् अनशत् । य—नश्यति शत्रुस्तिरोभवतीत्यर्थः । ऊ—नशियति नश्व्यति ।

११ । णिश शीले (णिश, भ्वा, प) शीले समाधौ । नेयति योगी । निनिशतुः ।

१२ । दशिक् त्विपि (दन्श, चु, प) इ, क—दंशयति । त्विपि दीप्तौ ।

दशिक् ङ दर्शे दन्शौ च दंशे दाशन् हिंसने ।

१२ । दशिक् ङ दर्शे (दन्श, चु, धा) इ, क, ङ—दंशयते । दर्शो दर्शनम् ।

१३ । दन्शौ च दंशे (दन्श, भ्वा, प) औ—अदाह्वीत् । दशति बिम्बफलं शुकशावकः । दंशनमित्यनुस्वारयुक्तम् । अन्ये तु अनुस्वारहीनं पठित्वा तन्निर्देशादनटि नकारलोप इत्याहः । अतएव दशनो दन्तः । चकारादशिक् ङ च (दंशनार्थकः) ।

नाहि दंशयते कश्चिद्विद्यया गाडुराख्ययेति हलायुधः । । २०५ ।
 भट्टमल्लमते दंशमिह (१) सन्नाहः, तेन अदंशयन्वरहित-
 शौर्यदंशनास्तनूरयन्वय इति दृष्टिभूभृत इति माघः । १७।२। ।
 तनूः सकवचाश्चक्रित्यर्थः । (२) अत्र परस्मैपदं चिन्त्यमिति
 धल्लभः । वस्तुतस्तु दंशं करोतीति औ साध्यम् । (३) ।

१४ । दाशन् र हिंसने (दाश, स्वा, प) एतदाद्यास्त्वयो
 द्वितीयस्वरिणः । न—दाशोति । र—वैदिकः ।

दाशक् ङ दानेदाशञ्चदिशौञ्शौचेऽथ इहंशौ ।
 प्रेक्षे धूशक् कान्तिकृतौ पिशू शप्रावयवे पशञ् ।
 वाधे ग्रन्थे पशक् बन्धे भृश मन्शिर्युधःपते ।

१४ । दाश कङ दाने (दाश, चु, आ) ङ—अददाशत् ।
 क, ङ—दाशयते ।

१४ । दाश ङच (दाश, भू, आ) ङ—अददाशत् । ज—
 दाशति दाशते । चकारादाने ।

१५ । दिशौ ज श ओचे (दिश, तुदा, उ) औ—अदिक्षत् ।
 ज, श—दिशति दिशते । ओच इति उचिर्यं समवायने इत्यस्य
 अलि रूपम् । धातुनामनेकार्थत्वादीच इह दानमाज्ञापनं वा ।

(१) इति कङ् दशं दंशने इत्यत्र ।

(२) अतएव भट्टमल्ल शंक्मयति सत्तद्वाक्यात्मने सञ्जातीत्यपि । सन्दंशते
 दंशयते सन्नाहे पदपञ्चकमित्यस्य टीकायां मल्लिनाथः ।

(३) जेषिचु पुरादिभूभयपदिषु पठन्तीति मल्लिनाथः ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेवेति रघुः । पू।३० । कथनेऽप्ययं, धर्मं
दिशति देशिकः । (१) ।

१६ । अथ षट्शतौ प्रेक्षे (ह्य, भ्रा, प) इर्—
अदृशत् अद्राक्षीत् । शौ—द्रष्टा । प्रेक्षयाक्षुपज्ञानम् । पश्यति
चन्द्रं लोकः । ततः स दृश्ये च ताविति चण्डीप्रयोगे
व्यतीचारे आत्मनेपदम् । द्रष्ट्येऽहं परमेश्वरीति गणकता-
नित्यत्वादात्मनेपदम् ।

१७ । धूग क कान्तिक्षतौ (धूग, चु, प) पछस्वरी । कान्ति-
क्षतिः शोभायुक्तकरणम् । चन्द्रो धूगयत्यङ्गम् ।

१८ । पिश शपाववयवे (पिश, तुदा, म) श, प—पिंशति
पटः, अवयवी स्यादित्यर्थः ।

१९ । पश ज वाधे ग्रन्थे (पश, भ्रा, छ) ज—पगति पशते ।
वाधो विचतिः, (व्याघात इत्यर्थः) ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने
स्पर्शं पठन्ति केचित् ।

१९ । पश क बन्धे (पश, चु, प) क—पाशवति ।

२० । भृशिर्यु अघःपते } (भृश, दिवा, प)

२१ । भ्रन्शिर्यु अघःपते } (भ्रन्श, दिवा, प) शेषाद्याः

(१) कचित् पुस्तके मूले दिश गौज शौचे इति, टीकायाञ्च “शौच इह
सूत्रक पैशुन्ये पचादित्यादिनि सूत्रकस्य भावः शौचं दन्त्यादि । तस्यार्थे आपनं
शौहनं कथनञ्च । प्रमाथन्तु सूत्रक पैशुन्ये इत्यत्र दृश्यम् । दिदेश कौत्साय
समस्तमेवेति रघुः, दत्तमिति ज्ञापयामास इत्यर्थः । कौत्सायेति चतुर्थी गत्वर्थ-
मन्यटे इत्यत्र वागङ्गस्य व्यपस्वया यदभिमेत्य भावार्थः । प्रयुज्यते तस्मात् कर्मणोऽपि
चतुर्थीविकल्पनात् । दानार्थत्वात् सम्भदाने चतुर्थीति रमानाच । शौच्येऽस्य
प्रयोगाभावः” इत्येवं पाठो दृश्यते ।

पञ्च रेफयुक्ताद्याः । इर्-अभ्रयत् अभ्रयित्, अभ्रयत् अभ्रं-
शीत् । आभ्यां नित्यं ऊ इति दुगे । य-भ्रयति, पूर्व्यमाणा
शरीषेण भ्रयत्यरिपताकिनीति इलायुधः । १०६ । उ-भ्रयित्वा
भ्रदा ; भ्रयित्वा भ्रदा ।

लभ्रन्शुङ्भ्रश्य चभ्राश्यभ्राश्यत्तुङ्भासि तौ रनौ ।

२१ । ल भ्रन्शु ङ च } (भ्रन्श, भ्रा, आ)

२२ । भ्रश्य च } (भ्रश, दिवा, प) ल-अभ्रयत् ।

उ-भ्रयित्वा भ्रदा । ङ-भ्रयते । य-भ्रयति । उ-भ्रयित्वा
भ्रदा । चकारादधःपते ।

२३ । भ्राश्य षण् तुङ् भासि } (भ्राश, दिवा, आ)

२३ । भ्राश षण् तुङ् भासि } (भ्राश, भ्रा, आ)

य, ङ-भ्राश्यते । ष-अवभ्राशत् । स्वमते अनयोर्जप्रञ्जि
कृत्स्वविकल्पनेऽपि सप्तमस्वरानुबन्धोऽन्येषामनुरोधात् । ण-भ्रेशे
बभ्राशे । तु-भ्राशयुः । ङ-भ्रायते । भासि दीप्तौ ।

तौ रनौ । तौ एतौ (भ्राशधात्व) रनौ च स्याताम्, रेफस्थाने
दन्त्यनकारो ययोस्तौ रनौ । यथा—

२४ । भ्राश्य षण् तुङ् भासि } (भ्राश, दिवा, आ)

२४ । भ्राश षण् तुङ् भासि } (भ्राश, भ्रा, आ) य,

ङ-भ्राश्यते । ष-अवभ्राशत् । ण-भ्रेशे बभ्राशे । तु-
भ्राशयुः । ङ-भ्रायते ।

मश मिश्रुध्वनौ कोपे म्शशौ म्शि रुश्रिशौश् ।

हिंसे लशक् शिल्पयोगे शौलिश गत्यां ङलिश्य औ ।

तौच्छेष्टृशिर्यं दृत्यां शौ विश् प्रवेगे ङ वाश्य ङट ।
शब्दे वश्लु सृहि शश् लवने स्पृश शौ स्पृशि ।

२५ । मश् ध्वनौ कोपे } (मश्, भ्वा, प)

२६ । मिश्र त ध्वनौ कोपे } (मिश्र, भ्वा, प) मशकः । मेशति ।

२७ । म्श शौ म्शि (म्श, तुदा, प) श—मशति ।

शौ—अस्माच्चीत् अमाचीत् अष्टत् । म्शीति तालयान्तस्यैव रूपम्, तेनानिर्दिष्टार्थत्वात् स्पर्शनं प्रणिधानञ्च तस्यार्थं । स्पर्शने—पराश्शन् चर्पजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशत्रणाद्धितमिति रहुः । ३ । ६८ । प्रणिधाने—रामप्रवासे व्यश्शन्न दोषं जनापवादं मनरेन्द्रश्चत्युं, केकयीति शेष इति भट्टि' । ३।७ । विमर्शः परामर्शः । म्शीति मूर्द्धन्यान्तपाठो हेय', तर्हि क्षमैवार्थं स्यात् ।

२८ । र्शौ श चिंसे } (र्श, तुदा, प)

२९ । रिशौ श चिंसे } (रिश, तुदा, प) शौ—अश्चत्,

अश्चित् । श—श्शति, रिशति । रोक्षति, रेक्षति (अनेनोदाहरणेनायं न कुटादिरिति सूचितम्) ।

३० । लश् क शिल्पयोगे (लश्, चु, प) क—लाशयति कुशलो वृत्त्ये, शिल्प युनक्तीत्यर्थः ।

३१ । शौ लिश गत्याम् (लिश, तुदा, प) श—लियति ।

शौ—अलिचत् । लेटा ।

३१ । ङ लिश्व शौ तौच्छेष्टृ (लिश्व, दिवा, आ) तौच्छेष्टृमत्पी-
भावः । ङ, य—लिश्यते धर्मः कलौ । शौ—लेटा ।

३२ । दृशिर्यं दृत्याम् (दृश, दिवा, प) दृश्—अदृशत्
अवर्शीत् । अस्मान्नित्यंङ इति दुर्गः । य—दृश्यति वरं कन्या ।

३३ । गौ विग प्रयेगे (विग, तुदा, घ) ग—विगति । औ—
अविद्यत् । विपेग कश्चिज्जटिमजापोवनमिति कुमारसम्भवम् । ५।३०।
विपरालिपरिष्यवकीत्यादिमात्मनेपदविधानेऽपि 'अङ्गे निविगती
भयाटि'ति रघौ केवलात् गटप्रत्ययं विभाय पदादुपसर्गेण योग
इति दुर्घटल्लिः । निगब्द इहोपसर्गप्रतिरूपकोऽग । यथाद्विभ्व-
मिदं सध्वं तस्य गत्तया मशात्मनः । तस्माद्देवोप्यते विष्णुर्विगे-
र्धातो. प्रयेगनाटिति पुराणे विष्णुगब्दश्च्युत्याटनात् सृह्न्यान्तोऽप्य-
मिति केषित्, तच्चुर्यं तालय्यान्तस्य सृजस्रगतत्यात् ।

३४ । ए वाग्य षट् गब्दे (वाग, टिवा, षा) गब्द इष्ट तिरचा-
मेव । तिरचां वागितं इतमित्यमरात् । ङ, य—वाग्भते पक्षी ।
षट्—अपवागत । उद्वाग्भमानः पितरं सराममिति भट्टी (३।३२)
अनेकार्यत्वाटात्तानार्थः । वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे पगा-
राये वासितं वल्लयेटिते इति विश्वप्रकाशात् दन्त्यान्तोऽयमपीति ।

३५ । यग लु स्पृष्टि (यग, अटा, घ) ल—वटि धनं लोक ।

३६ । गग सवने (गग, भू, घ) तालय्यादिः । गगीगशि-
शुगीः गगन्निति किरातयमकात् । १५।५ । गगति भेक', लयेन
गच्छतीत्यर्थः । तृफलभजेत्यत्र पर्जनमस्यैव । दन्त्यान्तोऽप्यय-
मित्येके ।

३७ । स्पृग गौ स्पृशि (स्पृग, तुदा, घ) ग—स्पृगति । औ—
अस्पाचीत् अस्पार्चीत् अस्पृचत् । हसोन पस्पर्श तद्द्वमिन्द्र
इति कुमारसम्भवम् । ३।२२ ।

• स्पर्शकङ् ग्रहणे श्लेषे स्पर्शज ग्रन्थवाधयोः ।

शकारान्ता नवत्रिंशद्दिह धातव ईरिता ।

३८ । स्पर्ग क ङ ग्रहणे (स्पर्ग, सु, आ) रेफोपधः । क,
ङ—स्पर्गयते, पिस्पर्गयिषते ।

३९ । स्पर्ग झ ग्रन्थबाधयोः (स्पर्ग, भा, उ) झ—स्पर्गति
स्पर्गते । पस्पाग । केचिद्दृग्रन्थस्याने स्पर्गं पठन्ति ।

शकारान्ता नवविंगटिष्ठ धातव ईरिताः ।

(नवाधिका विंगत्रयविंगदूनघत्वारिंशदित्यर्थः) ।

पान्तावर्गः ।

अक्षन्क्षू व्याप्तिसंक्षत्योरपञ् दीप्तौ ग्रहे गती ।

{ । अक्षन् व्याप्तिसंक्षत्योः } (अक्ष, स्या, प)

{ । अक्षू व्याप्तिसंक्षत्योः } (अक्ष, आ, प) न—

अक्षोति । ङ—आक्षिटां आटा । अक्षति धनं लोकां, व्याप्नोति
रागीकरोति पेत्यर्गः ।

२ । अप ङ दीप्तौ ग्रहे गती (अप, भा, उ) ङ—अपति
अपते ।

द्वप्गाभीक्ष्णो द्वपुश् वाञ्छे द्वप्य सर्पग द्वपङ् ।

दानेक्षहिंसे चेपुञ्छे ईक्षङ् ढर्गन उक्ष् द्वपि ।

३ । द्वप गाभीक्ष्णो (द्वप, स्या, प) आभीक्ष्णं पीनः-
पुन्येन करणम् । ग—द्वप्नाति पण्डितः पुन्यं, पुनः पुनः
करोतीत्यर्थः ।

३ । द्वपु ग वाञ्छे (द्वप, उदा, प) उ—एषित्वा, इदा ।

वेम् सहेत्यादिनैवेष्टसिद्धावस्थोदनुबन्धस्तत्सूत्रे इपगाभीक्ष्णो इष्य
सर्पणे इत्येतयोरप्राप्तये विद्येवर्णार्थः । न च पिवादियङ्गणवत्
तत्र इच्छेति ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-
मतस्यैव न्याय्यत्वात् । श—इच्छन्ती इच्छती । अस्यैव इच्छा-
देशः । इच्छति धनं लोकः ।

३ । इष्य सर्पणे (इप, दिवा, प) य—इष्यति । सर्पणं गतिः ।

४ । ईप ङ दानेक्षद्विंसे च (ईप, ध्वा, ध्वा) दीर्घादिः ।

ङ—ईपते । ईक्षो दर्शनम् । चकारात् सर्पणे च ।

४ । ईपुञ्जे (ईप, भ्रा, प) उञ्ज उद्धृतयस्यशेषापहरणम् ।
ईपति धान्यं दीन ।

५ । ईक्ष ङ दर्शने (ईक्ष, भ्रा, ध्वा) दर्शनं चाक्षुषज्ञानं
प्रणिधानञ्च । ङ—ईक्षते चन्द्रं लोकः । न कामवृत्तिर्वचनीय-
मीक्षते इति कुमारसम्भ्रम् । ५।८२। निरीक्षित्यामि यन्मनीनिति
गणकतानित्यत्वात्, भचादित्वादिनि निरीक्ष इवाचरतीति कौ
साध्यम् ।

६ । उक्ष एपि (उक्ष, भ्रा, प) एट् सेकः । उक्षति
एक्षं मेघ ।

उपूप् वधे दह्णप् रोगे ऋच्छन् वध ऋषीश् गतौ ।

७ । उपु वधे दहि } (उप, भ्रा, क्वावेट्, प)

७ । उप वधे दहि } (उप, भ्रा, प) द्वौ क्स्वादी । उ—

शोषित्या उहा । शोषति । पूर्वस्य क्वावेट्त्वान्नेम् ङीष्ठीत्यादिना
इमो निषेधे निष्ठायां उटः, शेषस्य उपित इति भेदः । दहि
भग्नीकरणे ।

८ । ऊप रोगे (ऊप, भ्रा, प) दीर्घादिः । ऊपति सन्तं खलः
(पीडयतीत्यर्थः) ।

९ । षट्च न वधे (षट्च, स्वा, प) र—वैदिकः । न—
ऋच्छोति ।

१० । षपी श गतौ (षप, तुदा, प) ऋखादिः । ई—ऋटः ।
श—ऋपति । अर्पिता ।

एपृङ् च कप् वधे कुपृग निष्कर्षे काच्चि काङ्क्षणे ।

११ । एपृ ङ् च (एप, भ्रा, चा) एकादशस्वरी । ष—मा
भवान् एषिपत् । ङ—एपते । चकराङ्गतौ ।

१२ । कप यधे (कप, भ्रा, प) कपति । अयमुभयपदीति
चतुर्भुजजुमरौ । रामरमानायौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा
उभयपदिनं तालव्यान्तमन्यं मन्येते ।

१३ । कुपृग निष्कर्षे (कुप, क्रा, प) ग—कुष्णाति । चुकोप ।
निष्कर्षे द्यत्तापरिच्छेदः । दूनैरवकुष्णाति इति वोपदेवः ।
निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः । ततोऽकुष्णाद्दृश्योवः
कृद्धः प्राणान् वनौकसामिति भट्टौ (१७ । ८०) अनेकार्थत्वा-
न्निष्कासनार्थः ।

१४ । काच्चि काङ्क्षणे (काङ्क्ष, भ्रा, प) इ—काङ्क्षति धनं
लोकः । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धाविदतुयम्बो वेदपूज्यारणभेदार्थः ।

कृपौत्वाकृपि कृप् शौञ्च विलेखे खप् वधेऽथगेप् ।

ग्लेपृङ्ङन्वेपेऽथ एपु सङ्क्षुपे घुष्कि इर्नुतौ ।

विशब्द आङः सततक्रन्द इर्घुप् वधे घुपिङ् ।

धूशे घपिङ् क्षरे चूप् याने चक्षल्ङ् वदे चपञ् ।
 भक्षेऽथ चप् वधेक्ष्प जप् जूप् अचश्ङीजिजुप् सुदि ।
 सेवे कि जुप् तर्कट्पगो जिपु सेकेऽथ जेपृङ् ।
 गत्यां जक्षिम् ङ् दाने च जक्षक्ष्लुष् भक्षहासयोः ।

१५ । कृपौ त्वाकृपि (कृप, भ्वा, प) औ—अकाक्षीत्
 अकाक्षीत् अकृक्षत् । आकृपि आकर्षणे । कर्षन्ति तुरगा रथम् ।

१५ । कृप शौ अ च विलेखे (कृप, तुदा, ङ) श, ज—
 कृपति कृपते भूमिं कृपकः । औ—अकाक्षीत् अकाक्षीत् अकृक्षत् ।
 चकारात् कृपौ च । (विलेखः कर्षणम्) ।

१६ । खप वधे (खप, भ्वा, प) खपति ।

१७ । अथ जेपृ ङ् अन्वेपे } (जेप, भ्वा, षा)

१८ । ज्लेपृ ङ् अन्वेपे } (ज्लेप, भ्वा, षा) आद्यः

कैश्चिन्न मन्यते । शेपोऽन्तःस्यादतीत्युक्तः । ष्ट—अजिजेपत्
 अजिज्लेपत् । ङ—जेपते, ज्लेपते । जिजेपे, जिज्लेपे । अन्वेपोऽनु-
 सन्धानम् । ज्लेपते यः सता मार्गमिति हलायुधः । २४७ ।

१९ । अथ ह्यु सङ्घर्षे (ह्यु, भ्वा, प) ङ—घर्षित्वा ह्यु ।
 घर्षति चन्दनं लोकः ।

२० । हुष्कि इर्नुतौ विगद्धे (हुष्क, चु, भ्वा, प) एतदाद्या-
 स्त्रयः पञ्चमस्वरिणः । विगद्ध इह आविष्करणं, कथनं, नाना-
 शब्दकरणं वा । कि—घोषति गूढमर्थमभियुक्तः । नावद्यं घोषति
 हारि यस्य कश्चिदुपद्रवमिति हलायुधः । १४१ । इर्—अहुपत्
 अघोषीत् ।

आङः सततकन्दे । हुष्कि इर् इत्यनुवर्त्तते । (आङित्युपसर्गात्

घुक्कि इर् इत्यस्य सततकन्दनमर्थ इति) कि—आधोपयति
शोकार्त्तः, सततं कन्दतीत्यर्थः ।

२० । घुर्घुप वधे (घुप, भ्या, प) इर्—अघुपत् अघोपीत् ।

२० । घुपिङ् घूये (घुन्प, भ्या, षा) धूयः कान्तिशक्तिः ।
इ—घुंयते । ङ—घुंपते चन्दनो गात्रम् ।

२१ । घपि ङ चरे (घन्प, भ्या, षा) आद्यस्वरी । इ—
घंयते । ङ—घंपते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

२२ । च्प पाने (चूप, भ्रा, प) दीर्घी । चूपत्यामं लोकः ।

२३ । चक्ष लड वदे (चक्ष, अदा, षा) वदः कथनम् । ल,
ङ—चष्टे धर्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्धोऽयमिति प्राश्नः । इकार
उच्चारणार्थ इति केचित् । कन्दसि नुणागमार्थ इति केचित् ।
वेदेपञ्चारणभेदार्थ इति केचित् । तत्र वक्षवस्तु तृतीयस्वरो-
लिपिकदप्रमादकृतः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया
इम्निषेधार्थः, तेन वर्जनायै ख्याञ्क्वाजादेशयोरप्राप्तौ आक्षेपं
वर्जनमित्याहुः ।

२४ । चप ज भक्षे (चप, भ्या, ष) ज—चपति चपते ।

२४ । अथ चप वधे (चप, भ्या, प) चपति ।

२५ । छप ज च } (छप, भ्या, ष)

२६ । जप ज च } (जप, भ्या, ष)

२७ । जूप ज च } (जूप, भ्या, ष) शेषः षष्ठस्वरी । ज—

छपति छपते ; जपति जपते , जूपति जूपते । आद्यः कैश्चिन्न
मन्यते । अन्यौ परस्मैपदिनावित्यन्ये । चकाराहधे ।

२८ । श ङीञि जुप मुदि सेवे (जुप, तदा, षा) षष्ठमस्वरी ।

श, ङ—जपते । ई, ङि—जुटोऽस्ति । मुदि हर्षे ।

२८ । किं जुप तर्कटप्रयोः (जुप, जु, भ्वा, ष) पञ्चमस्वरी ।
कि—जोषयति, जोषत्यन्यगुणं गुणी, तर्कयतीत्यर्थः ।

२९ । जिपु सेके (जिप, भ्वा, ष) उ—जेपित्वा, जिष्टा ।

३० । अय जेपृङ् गत्याम् (जेप, भ्वा, षा) एकादशस्वरी ।
अ—अजिजेपत् । ङ—जेषते, जिजेषे ।

३१ । जच्चि मङ् दाने च (जङ्, भ्वा, षा) इ—जङ्घते ।
नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धाविदनुबन्धो वैदेपृङ्गाणभेदार्यः । म—अजङ्घि
अजाङ्घि, जङ्घं जङ्घं जाङ्घं जाङ्घं । अनुबन्धवलादनुपधाया
अपि दीर्घः । स्वमते दीर्घविधिरुपधां नोपेक्षते । ङ—जङ्घते ।
चकाराद्भाष्ये ।

३१ । जच्च चलुष भक्षहासयोः (जच्च, अदा, ष) केचित्तु
बिष्णुपुराणे यच्चराक्षसोत्पत्तिप्रसङ्गे “यस्यतामिति यैरुक्तं ते वै
यक्षास्तु यचणादि”ति भक्षणार्थस्यैव यच्चव्युत्पादनादेतमन्तःस्थादिं
मन्यन्ते । तत्र अमरटीकायां वर्ग्यजकारस्यान्तःस्थकारश्चान्दसो
द्रष्टव्य इत्युक्त्वा वर्ग्यादिरयं निर्णीतः । च—जच्चति । लु, घ—
जच्चिति ।

भूपञ्च ग्रहेऽपिधाने भूप्वधे शोपृङ् गच्छ् व्रजे ।

३२ । भूप ज ग्रहेऽपिधाने (भूप, भ्वा, उ) ज—भूपति
भूपते वस्त्रं जमो, गृह्णाति परिदधाति चेत्यर्थः । सप्तमस्वरादि-
रयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः । (तन्मतेऽयं षष्ठपाठ-
रित्यर्थः) अर्षति अर्षते ।

३२ । भूप वधे (भूप, भ्वा, ष) आद्यस्वरी । भूपति । षष्ठ-
स्वरी आयमिति केचित् । भूपति ।

३३ । शेषृङ् व्रजे } (शेष, भ्रा, षा)

३४ । णच व्रजे } (णच, भ्रा, प) ष्ट—अनिनेपत् ।

ङ—नेपते, निनेपे । नक्षति । व्रजो गतिः ।

णिपुसेके णिच चुम्बे तृप् तृष्टौ तृप्लृ यौ जि च ।

३५ । णिपु सेके (णिप, भ्रा, प) ङ—नेपित्वा निहा ।

३६ । णिच चुम्बने (णिच, भ्रा, प) निक्षति । (प्रणिक्षति
प्रनिक्षति) ।

३७ । तृप तृष्टौ (तृप, भ्रा, प) पष्ठस्वरी । तृपन्ति कुल-
देवताः ।

३८ । तृप्लृ यौ जि च (तृप, द्विवा, प) ङ—अतपत् । य—
तृप्यति । षौ—तोष्टा । जि—तृष्टोऽसि । चकारात् तृष्टौ ।

त्विपौञ् भासेऽवान्निवासे दाने चेर्य जि तृप्लृपि ।

३९ । त्विपौ ज भासे (त्विप, भ्रा, ङ) षौ—अत्विक्षत् ।
अ—त्वेपति त्वेपते । भासो दीप्तिः ।

अवान्निवासे दाने च । त्विपौज इत्यनुवर्त्तते । चकाराद्भासे
च । षौ—अवात्विक्षत् । अ—अवत्वेपति अवत्वेपते, निवसति
ददाति दीष्यते, वेत्यर्थः ।

४० । इर्यजि तृप तृपि (तृप, द्विवा, प) इर्—अतपत्
अतर्पीत् । अस्मान्दित्यं ङ इति दुर्गः । य—तृप्यति । जि—
तृपितोऽसि । तृट् आकाङ्क्षा । इच्छाकाङ्क्षासृहेहात्तृवाञ्छा-
लिष्मामनोरथ इत्यमरात् । तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति
न भोगतृष्णयेति रघुः । ८ । २ । तृप्यति धर्मं लोकः, तृप पिपासांया-
मिति प्राञ्चः । तृप्यति तोयं पान्य इति रमानाथः ।

तच्चित्यां त्वच् त्वचोग्राहे त्वच् कार्शेऽथ ताववौ ।

४१ । त्वच् इत्याम् (त्वच्, भ्रा, प) सप्तमस्वरौ । त्वच्ति ।
इत्यां गतौ ।

४२ । त्वच् त्वचोग्राहे (त्वच्, भ्रा प) त्वचोग्राहवर्णयो
ग्रहणम् । त्वच् त्वचने इति प्राश्नः । त्वचनं संवरणमिति
रमानायः । त्वच्ति कायं वर्मणा भटः ।

४२ । त्वच् कार्शे (त्वच्, भ्रा, प) ऊ—त्वच्चिष्यति त्वच्चति ।
कार्शे कृशीकरणम् । त्वच्चति काष्ठं तच्चा ।

अथ ताववौ ।

तौ एतौ (त्वच्धात्व) अवौ वकाररहितौ वस्याताम् । यथा—

४३ । तच्च त्वचोग्राहे } (तच्च, भ्रा, प)

४३ । तच्च कार्शे } (तच्च, भ्रा, प, वैट्) तच्चति । ऊ—

तच्चिष्यति तच्चति ।

तच्चून् तच्चेड् दीच्च मौण्डेज्याज्योऽर्थे दच्चडं स्यदे ।

दच्चौ दच्चप्लु हन्त्यर्थे इर्दुष्यौ वैकतेल् द्विपौ ज् ।

वैरे द्राच्च ध्राच्च ध्राच्चि काड्चे घोररुते धृपक् ।

ड् शक्तिवन्धे जि धृपान् प्रागरुमे धृपुसंहतौ ।

हिंसे धृपा कि त्वमपे धूपक् धूशेर्लिधिप् रवे ।

४३ । तच्चून् तच्चे (तच्च, स्वा, प) तच्चः कृशीकरणम् । ऊ—
तच्चिष्यति तच्चति । न—तच्चोति काष्ठं तच्चा ।

४४ । ड् दीच्च मौण्डेज्याज्योऽर्थे (दीच्च, भ्रा, षा) मौण्डं

मुण्डितमस्तकीभावः । इज्या यजनम् । ज्योऽर्थो नियमव्रता-
देशोपनीतयः (ओकारान्तगणे ज्योऽ नियमव्रतादेशोपनीति-
ञ्वित्युक्तं, अस्यापि तदर्थं इत्यर्थः) । ङ—दीक्षते वटुर्मुण्डित-
मस्तकः स्यादित्यर्थः । दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः । दीक्षते याञ्चिको
नियमी स्यादित्यर्थः । दीक्षते पण्डितो जन, व्रतमुपदिशती-
त्यर्थः । दीक्षते पुत्रं विप्र, उपनयतीत्यर्थः ।

४५ । दक्ष ङ स्यदे वृद्धौ (दक्ष, भ्वा, घा,) स्यद् दृक् शीघ्र-
करणम् । ङ—दक्षते धनसुद्योगी, शीघ्रमुत्पादयतीत्यर्थः ।

४५ । दक्ष्णपङ्क इत्यर्थे (दक्ष, भ्वा, घा, घटादि.) म—
अदक्षि अदाक्षि, दक्षं दक्षं दक्षं दक्षं । मानुबन्धवलादनुपधाया-
अपि दीर्घः । स्वमतेत दीर्घविधिरुपधा नोपेक्षते । प—
दक्षा, सेमक्तात् सरोरित्यनेनैवेष्टसिद्धावस्य पानुबन्धस्वरपर्यन्त-
घटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुवादार्थः । ङ—दक्षते । इत्यर्थे
गतिवधयोः ।

४६ । इर्दुष्यौ वैकृते (दुप, दिवा, प) वैकृतमशुद्धीभावः ।
इर्—अदुपत् अदुक्षत् । अक्षान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—दुष्यति
लोक. पापात् । औ—दोषा ।

४७ । ल द्विपौ ज वैरे (द्विप, अदा, छ) ल, ज—द्वेष्टि द्विष्टे ।
औ—अद्विक्षत् । द्विपन्ति मन्दाचरितं महात्मनामिति कुमार-
सम्भवम् । ५ । ७५ ।

४८ । द्राक्षि काङ्क्षे घोररुते } (द्राक्ष, भ्वा, प)

४९ । भाक्षि काङ्क्षे घोररुते } (भाक्ष, भ्वा, प)

५० । प्राक्षि काङ्क्षे घोररुते } (प्राक्ष, भ्वा, प) आद्यन्तौ

रेफयुक्तादी, मध्यम ओद्यवर्ग्येषयुक्तादिः । घोररुतमिति तिरश्चा-

मेव घोरशब्दः । इ—द्राङ्ङति, घ्राङ्ङति, ध्राङ्ङति पच्ची । नमध्य-
पाठेनैवेष्टसिद्धायेपामिदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः ।

५१ । धृप कङ् शक्तिबन्धे (धृप, चु, आ) शक्तेर्बन्धः शक्ति-
बन्धः (अभिभव इत्यर्थः) । क, ङ—धर्षयते यङ्ङिपयः ।

५१ । जि घृपान प्रागल्भ्ये (धृप, स्वा, प) जि—घृष्टोऽस्ति ।
आ—धर्षितं घृष्टं तेन, प्रधर्षितः प्रघृष्टः सः । न—न घृणोति
गुरोरग्रे (यः) इति हलायुधः । ८७ ।

५१ । धृपु संघतौ हिंसे (धृप, भ्रा, प) ङ—धर्षित्वा घृष्टा ।
संघतिः समूहः ।

५१ । धृपा कि त्वमर्षे (धृप, चु, भ्रा, प) आ—धर्षितं घृष्टं
तेन, प्रधर्षितः प्रघृष्टः सः । कि—धर्षयति धर्षति । अमर्ष इह
अभिभव इति ऋट्मस्रः । न धर्षति निजाः प्रजाः । तमेव धर्षय-
त्येकं यस्मात्सु प्रतिकूलतीति हलायुधः । ८७ ।

५२ । धूप क धूये (धूप, चु, प) षष्ठस्वरौ । धूयः कान्ति-
कृतिः । क—चन्दनो धूपयत्यङ्गम् ।

५३ । लि धिप रवे (धिप, हा, प) र—वैदिकः । लि—
दिधेष्टि । रवः शब्दः ।

धिञ्च धुञ्चङ् सन्दीपे क्लेशे जीवे पुपग् पुप ।

पुष्टौल्ट् पुप्यौच पुपक् घृतौ धौ पिप्लु चूर्णने ।

५४ । धिञ्च ङ सन्दीपे क्लेशे जीवने } (धिञ्च, भ्रा, आ)

५५ । धुञ्च ङ सन्दीपे क्लेशे जीवने } (धुञ्च, भ्रा, आ)

हौ केमात् तृतीयपञ्चमस्वरिणौ । ङ—धिञ्चते, धुञ्चते यङ्ङिः,
सन्दीप्यते इत्यर्थः । धिञ्चते धुञ्चते जनः, क्लिश्यति जीवति चेत्यर्थः ।

५६ । पुप ग पुटौ } (पुप, क्रा, प)

५६ । पुप पुटौ } (पुप, भ्वा, प) ग—पुण्याति । पुपोप ।

पोपति पुत्रं तातः ।

५६ । ल पुथ्यौ च (पुप, दिवा, प) ल—अपुपत् । य—पुष्यति । थ्यौ—पोटा । चकारात् पुटौ ।

५६ । पुपक् छतौ (पुप, चु, प) क—पोपयति । (लृष्णां न पुण्याति यशांसि पुष्यति प्रवारणैर्विप्रमनांसि पोपति । भृत्यांश्च यः पोपयतीष्टितैर्धनैरिति सर्वत्र इलायुधः । २१ ।

५७ । धौ पिप् ल चूर्णने (पिप, रुधा, प) ध—पिनटि लोको गोधूमम् । थ्यौ—पेठा । ल—अपिपत् ।

पपक् बन्धे पपञ् वाधे ग्रन्थे पक्षक् परिग्रहे ।

५८ । पप क बन्धे (पप, चु, प) क—पापयति । तालथान्त एवायमिति वचनः, दन्त्यान्त इति केचित् । सूर्ध्न्यान्तपाठस्तु केषाञ्चिदतुरोधात् ।

५८ । पपञ् वाधे ग्रन्थे (पप, भ्वा, ल) ज—पपति पघते । वाधो विहतिः । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने स्पर्शं पठन्ति केचित् ।

५८ । पक्ष क परिग्रहे (पक्ष, चु, प) क—पक्षयति ।

पर्पङ् स्नेहे प्रपग् सेकपूर्व्याञ्च प्रपुदह्यम् ।

रलौ लुप्यल्लच प्युप्येर्भागे च प्युपकुत्सृजि ।

६० । पर्प ङ स्नेहे (पर्प, भ्वा, ञ) रेफोपधः । स्नेह इच्छाद्गीर्णभावः । ङ—पर्पते पयसा पटः । स्पर्प इति चतुर्भुजः । स्पर्पते पस्परे ।

६१ । सुप ग. सेकपूर्वोच्च (सुप, क्रा, प) ग—सुष्णाति,
पुशोप । सेकस्थाने मोचनमिति धातुप्रदीपभट्टमहो । चकारात्
खेहे च ।

६१ । सुपु दृङि (सुप, भ्वा, प) उ—सोपित्वा मुद्वा ।
सोपति । दृङि भस्त्रीकरणे ।

अन् रलौ ।

अन् एतौ (प्रुपधात्) रलौ च स्याताम् । रेफस्थाने
अन्तःस्यात्तृतीयो ययोस्तौ रलौ । यथा—

६२ । सुप ग सेकपूर्वोच्च } (सुप, क्रा, प)

६२ । सुपु दृङि } (सुप, भ्वा, प) ग—सुष्णाति ।

उ—सोपित्वा मुद्वा । सोपति ।

६२ । सुप्य ल् च (सुप, दिवा, प) अन्तःस्याद्युक्तः ।
य—सुप्यति । ल्—अस्यत् । पुशोप । चकाराद्दृङि ।

६३ । प्युष्येर् भागे च (प्युप, दिवा, प) अन्तःस्याद्युक्तः ।
य—प्युप्यति धनं दायादः । इर्—अप्युपत् अप्योपीत् । अस्मान्
नित्यं ङ इति दुर्गः । चकाराद्दृङि च ।

६३ । प्युप क उत्सृजि (प्युप, चु, प) अन्तःस्याद्युक्तः ।
उत्सृजि उत्सर्गे । क—प्योपयति धनं दाता । (१) ।

एषु सेके पूष दृङौ लृच् भृच् ञ भृच्णे ।

६४ । एषु सेके (एष, भ्वा, प) उ—पर्यित्वा एषा । पर्यति ।

६५ । पूष दृङौ (पूष, भ्वा, प) पठस्वरी । पूषति । (प्रति-
क्षणं पूषति यस्य विक्रम इति हलायुधः । २१) ।

(१) प्युप इति गोविन्दभट्टः, श्योषं लिङ्गु, इत्यधिकः पाठः ।

६६ । ङ्च ज भञ्चणे } (ङ्च, भ्वा, उ)

६७ । भ्रूञ् ज भ्रूञ्चणे } (भ्रूञ्, भ्वा, उ) हावन्तःस्या-

त्ततीययुक्तौ । ज—ङ्चति ङ्चते ; भ्रूञ्चति भ्रूञ्चते । पङ्च, बभ्रूञ्च । (१) । शेषस्य लस्थाने सप्तमस्वर इति दुर्गः । ङ्चति ङ्चते ।

भञ्चक् च भिञ्चङ् लाभार्थलोभोक्तिक्लिशि भापञ्चकृ ।
वाचि भ्रैपृञ् चले भ्रैपृञ् च भये भ्रूप् कि भ्रूणे ।

६८ । भञ्चक् च (भञ्च, चु, प) क—भञ्चयति । चकारात् भञ्चणे ।

६९ । भिञ्च ङ् लाभार्थ लोभोक्ति क्लिशि (भिञ्च, भ्वा, षा) (चत्वारोऽर्थाः) अर्थो याचनम् । लोभादुक्तिर्लोभोक्तिः । ङ्—भिञ्चते भूमिं वृषात् परिहृतः, लभते इत्यर्थः । भिञ्चते दातारं धनं भिञ्चुर्याचतीत्यर्थः । भिञ्चते दातारं दीनः, लोभाद्वहतीत्यर्थः । भिञ्चते जनः क्लिश्यतीत्यर्थः ।

७० । भाप ङ् कृ वाचि, (भाप, भ्वा, षा) ङ्—भापते । कृ—अवीभपत् अविभापत् ।

७१ । भ्रैपृ ज चले (भ्रैपृ, भ्वा, उ) रेफयुक्तः । ष्ट—अविभ्रैपत् । ज—भ्रैपति भ्रैपते । विभ्रैपे धर्मात् षलः ।

७२ । भ्रैपृ ज च भये (भ्रैपृ, भ्वा, उ) ष्ट—अविभ्रैपत् । ज—भ्रैपति भ्रैपते ; विभ्रैपे । चकाराद् भ्रैपृ ज च (भयार्थकः)

(१) शेषः केवलम् भ्रूञ्चकारादिरिति कातन्त्रजौभराद्याः । भ्रूञ्चति भ्रूञ्चते । मार्गं भ्रूञ्चति शोषितमिति हलायुधोऽपि । स्वमते तु चौरादिकस्य भ्रूञ्चतेर्जे रणित्यतार्या सिद्धिः । न च स्वमतेऽपि केवलम्भ्रूञ्चकारादिरितिवाच्यम्, तथात्वे संख्याया अशुद्धतेः ।

७३ । भूप कि भूपणे (भूप, हु, भ्वा, प) कि—भूपयति
भूपति चारो जनम् ।

भप्, बुक्के पिशुनोक्तौ सप्, सुप वधे सुष्य इच्छिदि

७४ । भप्, बुक्के पिशुनोक्तौ (भप, भ्वा, प) बुक्कः कुकुरादि
कर्तृकशब्दः । भपति श्वा । भपत्यन्यदोषं खलः, सूचयतीत्यर्थः ।
भर्त्सने इति प्राञ्चः । भपति श्वा पान्थं, शब्देन निर्भर्त्सयते
इत्यर्थः इति रमानाथः ।

७५ । सप वधे } (सप, भ्वा, प)

७६ । सुप वधे } (सुप, भ्वा, प) द्वौ क्रमादाद्यपञ्चम-
स्वरिणौ । सपति । सोपति ।

७६ । सुष्य इर् छिदि (सुप, दिवा, प) पञ्चमस्वरी । छेद
इह खण्डनम् । य—सुष्यति विपक्षं चतुरः । इर्—असुपत्
असोपीत् । अस्मात् पुपादित्वान्नित्यं ङ इति दुर्गः । (सुष्यत्यप-
हृतार्थानां दु. खं धनसमर्पणादिति हलायुधः । (११५) ।

सुपग् मूप लुराठने मिपश् स्पर्द्धे मिप् म्विप् सेचने ।

७६ । सुप ग लुराठने } (सुप, क्रा, प)

७७ । मूप लुराठने } (मूप, भ्वा, प) द्वौ क्रमात् पञ्चम-
पठस्वरिणौ । ग—मुष्पाति । यो मूपति परद्रव्यमिति हला-
युधः । ११५ । शेषोऽपि ऋस्वीत्येके । सोपति । (१) ।

७८ । मिप य स्पर्द्धे (मिप, तदा, प) स्पर्द्धः पराभिभवेच्छेति
वोपदेवः । य—मिपति यली बलवन्तम् । मेपिता ।

७८ । सिपु सेचने } (सिप, स्वा, प)

७९ । स्यु सेचने } (स्यु, स्वा, प) आद्यसृतीयस्वरी ।

शेषाद्याश्चत्वारः सप्तमस्वरिणः । उ—मेपित्वा मिष्टा । मर्षित्वा
स्यु । मेपति । मर्षति ।

स्युक् चान्तौ स्यु ज डुस्य च क् म् च म् चणे ।

स्नेहने म् च सङ्घाते म् च रोपे च मोक्ष कि ।

क्षेपे माक्षि स्युहे येपृ ङ यत्ने यक्ष कङ् महि ।

७९ । स्यु क् चान्तौ (स्यु, यु, प) क—मर्षयति । अयमात्म-
नेपदीत्येके ।

७९ । स्यु ज डु च } (स्यु, स्वा, उ)

७९ । स्यु ज च } (स्यु, दिवा, उ) ज—मर्षति मर्षते ।

ङ—मर्षते । उ—मर्षित्वा स्यु । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । य,
ज—स्यति स्यते । मर्ष । चकारात् चान्तौ । अपि गुरु-
मपराधं मर्षति ब्राह्मणानामिति इलायुधः । १५ । (स्ययति न
वृषाणां स्यते चोद्धतानामनुचितमनुमार्त्वं न हिषा मर्षते यः ।
अपि गुरुमपराधं (?) मर्षति ब्राह्मणानां सितवसनभृतां यो
मर्षयत्यागमच्चमिति सर्वत्र इलायुधः । १५ ।

८० । क् म् च म् चणे स्नेहने (म् च, यु, प) रेफयुक्तादिः । म् चणं
द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम् । क—म्वचयति वृतेनात्रं लोकः ।

८० । म् च सङ्घाते (म् च, स्वा, प) रेफयुक्तादिः । म्वचति
पथसा शक्तून् लोकः, राशीकरोतीत्यर्थः (सङ्घातोऽत्र निषिङ्ग-
संयोगकरणम्) ।

८१ । मक्ष रोपे च (मक्ष, भ्वा, प) मक्षति । चकारात्
सङ्घाते च ।

८२ । मोक्ष कि क्षेपे (मोक्ष चु, भ्वा, प) कि—मोक्षयति ।
मोक्षति । सुमोक्षतुः ।

८३ । माक्षि स्पृहे (माक्ष, भ्वा, प) द्वितीयस्वरी । इ—
माक्षति । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धाविदनुबन्धो वेदेपुञ्जारणभेदार्थः ।

८४ । येपृ ङ यत्ने (येप, भ्वा, ष्या) अन्तःस्यादि । ङ—
अयियेपत् । ङ—येपते, वियेपे ।

८५ । यक्ष क ङ मक्षि (यक्ष, चु, ष्या) क, ङ—यक्षयते ।
मक्षि पूजायाम् ।

यूप् रिप् वधे रूप् जि च रुष्येर्जि क्रुधि रूपक् तथा ।

८६ । यूप वधे } (यूप, भ्वा, प)

८७ । रिप वधे } (रिप, भ्वा, प) आद्यः पठस्वरी ।

यूपति । रेपति ।

८८ । रूप जि च (रूप, भ्वा, प) एतदाद्यास्त्रयः पञ्चम-
स्वरिणः । जि—रुष्टः रुषितोऽस्ति (वारुषामङ्गपेत्यादिना इम्-
निषेधविकल्पनात्) करोप । चकारादधे ।

८८ । रुष्येर्जि क्रुधि (रूप, दिवा, प) य—रुष्यति भृत्याय
भूपालः । इर्—अरुषत् अरोषीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।
जि—रुष्टः रुषितोऽस्ति ।

८८ । रूप क तथा (रूप, चु, प) क—रोषयति । तथा—
क्रुधि ।

जि रक्ष प्रालने रेपृ ङ् क्षेपायामथ लूप् क वधे ।

८१ । जि रक्ष पालने (रक्ष, भ्रा, प) जि—रक्षितोऽक्षि ।
रक्षति ।

२० । रेपृ ङ क्रेपायाम् (रेप, भ्रा, षा) क्रेपा घोटक-
कर्तृकशब्दः । षट्—अरिरेपत् । ङ—रेपतेऽशः । रिरेपे ।

२१ । अथ लूप क वधे (लूप, चु, प) षट्स्यरी । क—
लूपयति

लुप् च स्तेये लपक् शिल्पयोगे लप्य लप ज् स्पृहि ।

२२ । लुप च स्तेये (लुप, भ्रा, प) लोपति । चकारात्
लूपक च ।

२३ । लप क शिल्पयोगे (लप, चु, प) क—लापयति
कुशलो वृत्त्ये, शिल्पं युनक्तीत्यर्थः ।

२३ । लप्य ज स्पृहि } (लप, दिवा, उ)

२३ । लप ज स्पृहि } (लप, भ्रा, उ) य, ज—लप्यति
लप्यते । ज—लपति लपते ।

लक्ष क ज् दर्शनेऽङ्गे कङ् लक्षालोचे विपिर्लि औ ।
ङ् व्याप्तौ विप गौ विप्रयोगेऽथ विप सेचने ।

२४ । लक्ष क ज् दर्शनेऽङ्गे (लक्ष, चु, उ) क, ज—लक्षयति
लक्षयते षटं लोकः, पश्यति, चिह्नयुक्तं करोति वेत्यर्थः ।

२४ । क ङ लक्षालोचे (लक्ष, चु, षा) षालोचः
प्रणिधानम् । क, ङ—लक्षयते कार्यं मुधीः ।

२५ । विपिर्लि औ ङ व्याप्तौ (विप, हा, उ) इद्—अविपत्
अविच्छत् । लि, ज—वेवेष्टि वेवेष्टे (निजा खेरेणुः) औ—
वेष्टा । ङ—वेवेष्टे । उभयपदीत्यन्ये । अफलवत्कर्त्तर्यात्मने-

पदार्थो ङकारः । वेदेति पिटपं सर्वं कीर्त्तिर्यस्यातिगाथिनीति
हलायुधः (१६१) ।

६५ । विप गौ विप्रयोगे (विप, क्रा, प) ग—विष्णाति
ज्ञानी, पुत्रादिभ्यो वियुक्तः स्यादित्यर्थः । औ—अविचत् ।
दन्त्यान्तोऽयमिति विस्रयद्ध्युत्पत्तौ सुभूतिः (विस्वं स्यादामगन्धि
यदित्यत्र विस विप्रयोगे वाङ्ल्याद्रक् इत्युक्तम्) (विष्णाति विपवत्
प्राणान् तयीधर्म्मद्विषामसाधिति हलायुधः । १६१) ।

६५ । अय विपु सेचने (विप, स्वा, प) उ—वेपित्वा
विद्वा । वेपति ।

दृपु चाथ कङ् दृपु च प्रजनैश्येऽथ दृत्त ङ ।

दृतौ वत्त् रोपसंहत्योर्वाञ्छि काङ्क्षेऽथ वप् शप् ।

शिप्वधे शिप्क्वसर्वोपयोगे वेरतिशायने ।

६६ । दृपु च (दृप, स्वा, प) उ—वर्षित्वा दृष्टा । वर्षति ।
चकारात् सेचने ।

६६ । अथ क ङ दृपु च प्रजनैश्ये (दृप, चु, आ) क, ङ—
वर्षयते । अस्य पञ्चमस्वराणुबन्धो लेखकभ्रमकृत एव, जरन्तेभ्यः
सर्वत्र नित्येभ्यः साम्प्रदायिकत्वात् । न च प्राचामनुरोधात् पाठ्य
इति वाच्यं, तर्हि अक्षकव्यक्तौ, कङ वञ्च वञ्चने, दृतक दीप्तौ, दृधक
दीप्तौ, दिव कङ परिकूजने, क दिव अर्हे, दृप कङ शक्तिवन्धे, जसक
वधेऽनादरे इत्येवामथानामपि पञ्चमस्वरानुबन्धित्वापत्तेः । वस्तुतस्तु
एषां (पूर्वोक्तानामथानां) पञ्चमस्वरानुबन्धः प्राचीनैः पठितोऽय-
नर्यः । अतएव रसानाथोऽपि एषामुद्बन्धः पूर्वपठितघातवो-
र्थान्तरेषु चुरादयः स्युर्नत्वेने दृधग्घातव इति ज्ञापनार्थं

इत्याह । (१) । प्रजनो गर्भग्रहणम्, ऐशं ऐश्वर्यम् । चकारात्
एपुच (एतद्व्ययार्थकः) ।

१७ । अथ वृत्त उ वृत्तौ (वृत्त, भ्या, आ) सप्तमस्यरी ।
उ—वृत्तते वरं कन्या (२) ।

१८ । यत्न रोपसंज्ञत्योः (यत्न, भ्या, प) यत्नति ।

१९ । याद्धि काङ्क्षे (वाङ्क्ष, भ्या, प) इ—याङ्क्षति ।
नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धाविदनुबन्धो वेदेपुञ्जारणभेदार्थः ।

१०० । अथ यप यधे } (यप, भ्या, प)

१०१ । शप यधे } (शप, भ्या, प)

१०२ । शिप यधे } (शिप, भ्या, प) यपति, शप ते,

शेषति ।

१०२ । शिप किञ्चसर्वोपयोगे (शिप, चु, भ्या, प) अचसर्वोप-
योगः परिशोधीकरणम् । कि—शेषयति कीर्त्तं लोकः, अथशिष्टा
करोतीत्यर्थः ।

वेरतिग्रायने । शिप किरनुवर्त्तते । कि—विशेषयति विशे-
पति सम्पत्त्या भूपं विधिः । (अत्रिया शकं विशेषति । विशेषयति यो
वाग्मी वाचा वाचस्पतेर्वच इति हलाद्युधः । २१) ।

(१) भाद्यादयो वेद्व्ययभूतयो धातवस्तएवार्थान्तरेषु चुरादयो भवन्ति, नत
चुरादयस्ते पूर्वोक्तेभ्य एवग्रहातव इति ज्ञापनार्थमेव चुरादिष्वच्चादिषु उदनुबन्ध-
कत इति रमानाथोक्तिस्वरत्तार्थ । उक्तव धातुमदीषे उदित्वं पिञ्चिकल्पार्थ
मिति ।

(२) अथ इतिर्वरणमावरणश्च, तथाचामरटीकाया हसदञ्च्युत्यसौ वृत्तते
इति पचादित्वाद्दिति भरत ।

शिप्लु धौ तु विशेषेऽपि श्लिपु दाहे श्लिपौ य्लञि ।
 श्लेपे श्लिप क्च शुष्यौ ल शोपे श्लिञ् ङ श्लिञ्णे ।

१०२ । शिप्लु धौ तु विशेषे (शिप, रुधा, प) विशेष उप-
 रञ्जनम् । ल—अशिपत् । ध—विशिनटि स्मरं मूर्त्या (यः)
 इति हलाद्युधः । ११ । मूर्तिविशिनटं करोतीत्यर्थः । औ—शेटा ।

१०३ । श्लिपु दाहे } (श्लिप, भ्वा, प)

१०४ । श्लिपु दाहे } (श्लिप, भ्वा, प) द्वौ कमाद्रेफान्तःस्या-
 त्तीययुक्तौ । उ—श्रेपित्वा श्लिपु । श्लेपित्वा श्लिपु । श्रेपति ।
 श्लेपति ।

१०४ । श्लिपौ य ल् ङि श्लेपे (श्लिप, दिवा, प) अन्तःस्या-
 त्तीययुक्तः । औ—श्लेटा । य—श्लिप्यति । ल—अश्लिपत् ।
 आलिङ्गने तु अश्लिपत् । ङि—श्लिप्येऽस्ति । श्लेप आलिङ्गनम्,
 यत्तोदयसंयोग इति धावत् । श्लिप्यति कामपीति जयदेवः । (मान
 श्लिपः प्रियं प्रिये इति भट्टिः । ६ । ६) । श्लेपः सम्बन्धीभावश्च ।
 अत्राकर्म्मकोऽयम् । श्लिप्यति वृक्षे लता, लग्ना स्यादित्यर्थः ।

१०४ । श्लिप क्च (श्लिप, चु, प) अन्तःस्यात्तीययुक्तः ।
 क—श्लेपयति । चकारात् श्लेपे । (यः श्लिप्यति प्रियां प्रेम्ना
 श्लेपति द्विपतां पुरम् । इःश्लेपाख्यपि कार्याणि धिया श्लेपयति
 क्षयादिति सर्वत्र हलाद्युधः । ६१) ।

१०५ । शुष्यौ ल शोपे (शुष, दिवा, प) शोपः श्लेपरहितो-
 भावः । य—शुष्यति धान्यमातपात् । औ—शोटा । ल—
 अशुषत् ।

१०६ । श्लिञ् ङ श्लिञ्णे (श्लिञ्, भ्वा, ञा) ङ्खी । ङ—

शिक्षते । शिक्षणं विद्याग्रहणम् । अशिक्षतास्त्रं पितुरेव भन्तव-
दिति रघुः । ३ । ३१ ।

शूप् प्रूप प्रसवे षृक्ष गमने पूर्क्ष सूक्षितु ।

अनादरे सूक्ष् गत्यां सूप् प्रसवे हृप् हृष्य जि ।

इर्हृष्टौ हृषुजि प्रोक्तोऽलीके ह्रेषु ङ सर्पणे ।

१०७ । शूप प्रसवे } (शूप, भ्रा, प)

१०८ । पूप प्रसवे } (पूप, भ्रा, प) द्वौ पठस्वरिणौ

क्रमात्तालव्यसूक्ष्म्यादी च । शूपति । सूपति । सुपूप । आद्यः
कौश्चिन्न मन्यते ।

१०९ । षृक्ष गमने (षृक्ष, भ्रा, प) सप्तमस्वरयुक्तसामर्थ्यः ।

सूक्षति । तरीषृक्ष्यते ।

२१० । पूर्क्ष अनादरे } (पूर्क्ष, भ्रा, प)

१११ । सूक्ष् तु अनादरे } (सूक्ष्, भ्रा, प) द्वौ रेफयुक्तौ

पठस्वरिणौ क्रमान्पूर्क्षन्यादी च । सूक्षति इटं लोकः ।
पसूक्ष् । सुसूक्ष् ।

११२ । सूक्ष गत्याम् (सूक्ष, भ्रा, प) सप्तमस्वरयुक्तसामर्थ्यः ।

सूक्षति । तरीसूक्ष्यते ।

११३ । सूप् प्रसवे (सूप्, भ्रा, प) पठस्वरी । सूपति ।

सूसूप ।

११४ । हृष्य जि इर् हृष्टौ } (हृष्य, दिवा, प, क्तावेट्)

११४ । हृष्य जि इर् हृष्टौ } (हृष्य, दिवा, प) हृष्टि-

श्चित्तोत्पादः । उ—इर्षित्वा हृष्टा । य—हृष्यति लोकः सुर्षात् ।
जि—हृष्टोऽसि । इर्—अहृषत् अहृषीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति

दुर्गः । पूर्वस्य ज्ञावेट्वान्नेम् डीखीत्यादिना इमो निषेधे
निष्ठायां हृष्टः, येषस्य हृषित इति भेदः ।

११४ । हृषु जि मोक्तोऽलीके (हृष, भ्वा, ष) उ—हृषित्वा
हृष्टा । जि—हृष्टोऽस्ति । अलीकं मिथ्याकरणम् । हृषति कयां
नीचः, मिथ्याकरोतीत्यर्थः ।

११५ । ह्रेषु उ सर्पणे (ह्रेष, भ्वा, षा) रेफयुक्तः । ऋ—
अजिह्रेषत् । उ—ह्रेषते, जिह्रेषे ।

उ ह्रेषु च खनेऽश्वानां पान्ताः षोडशकं शतम् ।

११६ । उ ह्रे षु च खनेऽश्वानां (ह्रेष, भ्वा, षा) (अश्वानां
खनेऽर्थे) । उ—ह्रेषते षोटकः, जिह्रेषे । ऋ—अजिह्रेषत् ।
चकारात् ह्रेषु उ च (अश्वखनार्थकः) । मधुरमधुरं ह्रेषन्त्येते
इति गणकतानित्यत्यात् परस्मैपदम् ।

पान्ताः षोडशकं शतम् ।

१ षोडशकमिति षोडशर्भियुक्तं शतमित्यर्थे दशादर्शोयुते शतादा-
विति उः, ततः स्वार्थे कः ।

सान्तवर्गः ।

असु भावेऽस्य इर्क्षेपे असुञ्जऽपार्थे जि लास उ ।

उपवेशे गुधसुञ्जे कुधसुत्क्षिपि च ऋसु ।

स्य हृतौङ् ऋस् कुसि कि च भासने कुस्य इर्क्षिपि ।

१ । असु भावे (अस, अदा, ष) भावः सत्ता । सा चेह
विद्यमानतैव । ऋ—अस्ति विष्णुः ।

४ । ऋस्य हृतौ (ऋस, दिवा, प) एतदादी द्वौ दन्त्य-
नकारयुक्तकारादी । उ—ऋसिवा ऋत्वा । म—ऋसयति कान्त्या
जगत् मान्यः (दीपयतीत्यर्थः, परत्र कुसि कि च भासने इति
चकारानुश्लेषत्वादयं दीप्त्यर्थकोऽपि) । य—ऋस्यति खल, कुटिलः
स्यादित्यर्थः । (हृतिः कौटिल्यम्) ।

४ । ऋसि कि भासने } (ऋन्स, चु, भ्वा, प)

५ । कुसि कि च भासने } (कुन्स, चु, भ्वा, प) शेषः
पञ्चमस्वरी । इ—ऋस्यते, कुंस्यते । कि—ऋंसयति ऋंसति ।
कुंसयति कुंसति । चकारात् ऋस्य च (भासनार्थकः) भासनं
दीप्तिः ।

५ । कुस्य इक्षिषि (कुस, दिवा, प) य—कुस्यति वाला
कान्तम् । इर्—चकुसत् अकोसीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।

कासृङ् कुशब्दे कुत्सक् ङ अवक्षेपे कसज् गतौ ।

६ । कासृ ङ कुशब्दे (कास, भ्वा, आ) कुशब्द इह रोग-
हेतुककुक्षितगब्दः । षट्—अचकासत् । ङ—कासने दृढः ।

७ । कुत्स क ङ ज अवक्षेपे (कुत्स, चु, ङ) पञ्चमस्वरी
दन्त्यवर्गाद्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । यो न कुत्सयते कुत्समिति
इलायुधः । २४१ । ज—कुत्सयति कुत्सयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये,
कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः ।

८ । कस ज गतौ (कस, भ्वा, प) ज—कासः कसः ।
विपूर्वोऽयं प्रफुल्लिभावे । तथा च प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोप-
विकचंस्फटाः । फुल्लयैते विकसिते इत्यमरः । विकसति
पद्मजकलिका ।

कसि कस् ल ङ शाते च ग्रस् कि ग्रासे ग्रस ग्लसु ।
 ङ भक्षे लृ घसौ चाथ घसि ङ क्षरणे च्युसक् ।
 हानौ चकासृक्षु दीप्तौ जस् क् वधेऽनादरे जसु ।
 दूर्य मोक्षे जसिक् रक्षे जर्त्स भर्भो च लङ् णिसि ।
 चुस्वे णसङ् हृतौ णासृङ् तुसध्वाने त्रसक् धृतौ ।
 ग्रहे निपेधे त्रसि कि भासि त्रस्य त्रसीण् भये ।

८ । कसि लङ् शाते } (कन्स, अदा, घा)

८ । कस लङ् शाते च } (कस, अदा, घा) शात इह
 धंसना । इ—कंस्यते । ल, ङ—कसो कंसम् । चकाराद्-
 गतौ च ।

९ । ग्रस कि ग्रासे (ग्रस, चु, भ्वा, प) रेफयुक्तः । कि—
 ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय ।
 इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् ।

९ । ग्रसु ङ भक्षे } (ग्रस, भ्वा, घा)

१० । ग्लसु ङ भक्षे } (ग्लस, म्वा, घा) हौ क्रमाद्रे-
 फान्तःस्यात्तीययुक्तौ । ङ—ग्रसित्वा ग्लस्वा । ग्लसित्वा ग्लस्वा ।
 ङ—ग्रसते ग्लसते । द्विमांशुमाशु ग्रसते इति माघः । २ । ४८ ।

११ । ल घसौ च (घस, भ्वा, प) ल—अघसत् । घौ—
 घसा । चकाराद् भक्षे ।

११ । अथ घसि ङ रक्षणे (घन्स, भ्वा, घा) इ—घंस्यते ।
 ङ—घंसते । अयं कैश्चिन्मन्यते ।

१२ । च्युस क हानौ (च्युस, चु, प) अन्तःस्यादियुक्तः ।
 क—च्योसयति ।

१३ । चकाश् चल् दीप्तौ (चकास, अदा, प) ष्ट—अची-
चकायत् अचचकासत् । अनेकाचत्वात् सन्वद्भावविकल्पः । च—
चकासति । लु—चकास्ति ।

१४ । जस क वधेऽनादरे (जस, चु, प) क—जासयति ।
(निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहामिति माधः । १ । ३७) ।

१४ । जस इर्यं मोक्षे (जस, दिवा, प) उ—जसित्वा
जस्त्वा । इर्—अजसत् अजासीत् अजसीत् । अस्मान्नित्यं ङ
इति दुर्गः । य—जस्यति वत्सं गोपः ।

१४ । जसि क रक्षे (जन्स, चु, प) इ, क—जंसयति ।

१५ । जर्त्सं भर्त्सो च (जर्त्स, भ्रा, प) रेफयुक्तदन्त्यवर्गाद्यो-
पधः । जर्त्सति । भर्त्सो भर्त्सनमुक्तिश्च । चकाराद्रवे च ।

१६ । लङ् णिसि चुम्बे (णिन्स, अदा, आ) ल, ङ—
निंसो । इ—निंस्यते ।

१७ । णस ङ हृतौ (णस, भ्वा, आ) हृतिरिच्च कुटिली-
भावसात्कारणश्च । ङ—नसते खलः, कुटिलः स्यादित्यर्थः ।
नसते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः ।

१८ । णास्य ङ ध्वाने { (नास, भ्वा, आ)

१९ । तुस ध्वाने { (तुस, भ्वा, प) ष्ट—अननासत् ।

ङ—नासते । होसति ।

२० । तस क धृतौ ग्रहे निषेधे (तस, चु, प) एतदाद्याश्च-
त्वारो रेफयुक्ताद्याः । क—तासयति घगं व्याधः, धरति गृह्णाति
निराकरोति वेत्यर्थः ।

२० । तसि कि भासि (तन्स, चु, भ्वा, प) इ—तंस्यते ।

कि—तंसयति तंसति । भासि दीप्तौ ।

२० । तस्यी ण भये } (तस, टिवा, प)

२० । तसी ण भये } (तस, भ्वा, प) य—तस्यति ।

इ—तस्वः । ण—त्वेसतुः तत्सतुः । तसति । (१) ।

तसिक्वलङ्कृतौ तस् दस्यु इतूत्क्षेपणे दसिक् ।

भासि दसिङ्क् दृशौ दंशे दासृञ् दानेर्नदास् वधे ।

२१ । तसि क्वलङ्कृतौ (तन्स, चु, भ्वा, प) इ—तंस्यते ।

कि—तंसयति तंसति चारो जनम् ।

२१ । तस्यु इर् उत्क्षेपणे } (तस, टिवा, प)

२२ । दस्यु इर् तु उत्क्षेपणे } (दस, टिवा, प) य—

तस्यति, दस्यति धूलिं वायुः । उ—तसित्वा तस्त्वा, दसित्वा दस्त्वा । इर्—अतसत् अतासीत् अतसीत्, अदसत् अदासीत् अदसीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।

२२ । दसिक् भासि (दन्स, चु, प) इ, क—दंसयति ।

भासि दीप्तौ ।

२२ । दसि ङ क दृशौ दंशे (दन्स, चु, भ्वा) दशिरिति पश्यतेरौणादिककिप्रत्यये रूपम् । इ, ङ, क—दंसयते फलं शिशुः, पश्यति, दशति वेत्यर्थः । भट्टमञ्जुमते दंश इञ् सन्नाहः ।

२३ । दासृञ् दाने (दास, भ्वा, ङ) षट्—अददासत् ।

ञ—दासति दासते ।

२३ । र न दास वधे (दास, स्वा, प) र—वैदिकः । न—

दासोति ।

(१) इमं केचिद्दृश्यादौ केचिञ् टिवादौ पठन्ति, तदुभयमतसंयद्धार्यमाचार्येण भौषादिकादेव क्रमक्रमेत्यादिना विकल्पेन श्यन् विहित इति बोध्यम् ।

धस् कुत्क्षेपे धस्गु चोञ्छे धूक् धूशे ध्वन्सु लृङ् गतौ ।
 भ्रंशे पेस् पिस् गत्यां पिस् कपट्टार्थे च प्यस्य इर् ।
 भागे इर् लुस्य दाहे च प्रस्त्र पङ् प्रसवे ततौ ।

२४ । धस् कुत्क्षेपे (धस, चु, प) क—धासयति ।

२५ । धस ग उ च उञ्छे (धस, क्रा, प) ग—धस्राति यस्य
 दीनः । उ—धसित्वा धत्वा । चकारात् धसक च (उञ्छार्थकः) ।

२६ । धूस क धूशे (धूस, चु, प) पठस्वरौ । धूयः कान्ति-
 कृतिः । क—चन्दनो धूसयत्यङ्गम् । मच्चिपधूसुरितः सरितस्तट-
 मिति जानकीहरणायमकाहन्त्यान्त एवावमिति रमानाथः ।
 स्वमते तालव्यमूर्द्धन्यान्तोऽप्ययम् ।

२७ । ध्वन्सु लृङ् गतौ भ्रंशे (ध्वन्स, भ्वा, षा)
 उ—ध्वंसित्वा ध्वत्वा । लृ—यध्वसत् । ङ—ध्वंसते । भ्रंशोऽधः-
 पतनम् ।

२८ । पेस् गत्याम् } (पेस, भ्वा, प)

२९ । पिस् गत्याम् } (पिस, भ्वा, प) ञट—अपिपेसत् ।

पिपेसतुः । पिपिसतुः ।

२९ । पिस क पट्टार्थे च (पिस, चु, प) क—पेसयति ।
 मूर्द्धन्यान्तोऽयमिति केचित् । पट्टार्थो निकेतनहिंसाबलदानानि ।
 चकारात्तत्याञ्च ।

३० । प्यस्य इर्विभागे (प्यस, दिवा, प) अन्तःस्याद्युक्तः ।
 य—प्यस्यति धनं दायाम् । इर्—अप्यसत् अप्योसीत् । अस्त्रा-
 न्नित्य ङ इति दुर्गः । (भागो विभजनम्) ।

३१ । इर्स्य दाहे च (लुस, दिवा, प) अन्तःस्यात्तीय-

शुक्तः । इर्—अमुसत् अतोसौत् । य—मुस्यति । चकाराद्
विभागे च ।

३२ । प्रस म पञ्च प्रसये ततो (प्रस, भ्रा, षा) रेफयुक्तः ।
म—प्रसयति । प—प्रसा । ङ—प्रसते कीर्त्तिं विद्या, प्रसूते
विस्तारयति वेत्यर्थः ।

पसिक् नाशे पस्क् पसञ् पान्तवत् पिसि कि त्विपि ।

३३ । पसि क नाशे (पन्स, चु, प) नाश इत् नटीकरणम् ।
इ, क—पंसयति पापं गद्वा ।

३३ । पस क पान्तवत् } (पस, चु, प)

३३ । पस ज पान्तवत् } (पस, भ्रा, ष) क—प्रासयति ।

ज—पसति पसते । पृथक् पाठादाद्यो न जित् । अन्यथा पसकि
ज इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ पृथक्पाठोऽनर्बः स्यात् । पान्तवदिति
पप क बन्धे, पप ज बाधे ग्रन्थे इतिवदर्थबोधक इत्यर्थः ।

३४ । पिसि कि त्विपि (पिन्स, चु, भ्रा, प) इ—पिंस्यते ।
कि—पिंसयति पिंसति । त्विपि दीप्तौ ।

पुंस्क मर्हे वुस्येर्हानौ विष्येर्त्वेपेक् ङ भर्त्स ज ।

भर्त्सर्भस् लि द्युतौ चाथ म्नास्य भ्रास् ङृण्टु शान्तवत् ।

३५ । पुंस क मर्हे (पुंस, चु, प) षोडशवर्गशेषोपधः, सयोगान्त्र-
कारस्यानुस्वारः । तेन किपि पुंसोऽसृङ्गावित्यनेनासृङ्गि सकार-
परत्वाभावादनुस्वारस्य पुनर्भकारे पुमान् । न च नकारजावनु-
स्वारमक्षमाविति नियमान्त्रकारोपध एवायमिति वांष्यम्,
शुंतसुरतिरितिद्वयोस्मालथ्यशकारादिपाठेन तद्वचनस्य व्यभिचार-

दर्शनात् । (१) । महोऽभिमर्दनम् (पीडनमित्यर्थः) क—
पुंसयति प्लवं राजा ।

३६ । युस्येर्घानौ (युस, टि, प) य—युस्यति जलं मेघः,
त्यजतीत्यर्थः । इर्—अयुसत् अयोसीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति
दुर्गः । पुंसं कङ्कडरः ।

३७ । विस्येर्घेपे (विस, दिवा, प) य—विस्यति । इर्—
अविसत् अवेसीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।

३८ । क ङ भर्त्स्य अ भर्त्से (भर्त्स्य, चु, उ) रेफयुक्तदन्त्य-
वर्गाद्योपधः । भर्त्से भर्त्सनम् । भर्त्सनन्त्वपकारगीरित्यमरः ।
क, ङ—भर्त्सयते जनं राजा । अ—भर्त्सयति भर्त्सयते ।
अयमात्मनेपदीत्यन्वे, कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः ।

३९ । र भस लि द्युतौ च (भस, हा, प) र—वैदिकः ।
लि—वभस्ति । चकाराङ्गत्वे च ।

४० । अय भ्रास्य ङ क् ण टु शान्तवत् (भ्रास, दिवा, धा)

४० । भ्रास ङ क् ण टु शान्तवत् (भ्रास, भ्रा, धा)

हौ रेफयुक्तौ । य, ङ—भ्रास्यते । ङ—भ्रासते । क्—अव-
भ्रासत् । (२) ण—स्त्रेसे वभ्रासे । टु—भ्रासयुः । शान्तवदिति
भासि, तौ रणौ चेत्यर्थः । (शान्तवदित्यनेन तालव्यशकारान्त

(१) अस्त्रायमाययः—सुतसुरतिरित्युभयोस्त्रालव्यशकारः कुत्रापि भिभिन्ना-
भावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् रुकरत्वं नाप्नोति । तस्मादेवम्विधस्यले
रुकारजः शकारव्य इति नियमस्य यथा व्यभिचारस्तथात्वापीति ।

(२) अणयोर्धात्वोर्ह्रस्वकारानुबन्धः प्राचीनमतानुसारेणैवोक्तः । सप्तते त
भ्राजभ्रासेत्यादिस्त्रेणानयोर्विकल्पेन ह्रस्वविधानात् अविभ्रसत् अविभ्रमदिति
रूपद्वयमेवेति बोध्यम् ।

आशधातुवदिभावपि दीप्तार्थकौ रस्थानजातनकारौ च स्याता-
मित्युक्तम्) तेन भ्रास्य भ्रास ङृ ण टु भासि इत्यपि ।

४१ । भ्रास्य ङ ष्ट ण टु भासि } (भ्रास, दिवा, घ्रा)

४१ । भ्रास ङ ष्ट ण टु भासि } (भ्रास, भ्रा, घ्रा)

य, ङ—भ्रास्यते । ङ—भ्रासते । ष्ट—अवभ्रासत् । ण—भ्रूषे
वभ्रासे । टु—भ्रासयुः । केचित्तु भ्रास भ्रास्य ङृ ण टु इति पूर्वं
रेफयुक्तमनुबन्धशून्यं शेषं दन्त्यनकारयुक्ताद्यं पठित्वा शान्तवदि-
त्यस्य भासीत्येवार्थं व्याख्याति तद्वेयं, तथात्वे निःसन्देहार्थं शान्त-
वदिति नोक्त्वा दीपने इत्येवावदिष्यत् ।

भासृ ङ् दीप्तौ भ्यसङ् भीत्यां सुस्येर्द्धिदि मसिर्य ई ।
परिमाणे परीणामे इर्यस्यु यतने रस ।
शब्दे रासृङ् ङपि लसक् शिल्पयोगे लस स्त्रिपि ।
क्रीडे व्रीस ब्रूस् कि वधे वसक् स्नेहच्छिदोच्च यु ।
वसिर् स्तम्भे वसै औ निवासे वस ङ्ल स्तृतौ ।

४२ । भासृ ङ दीप्तौ (भास, भ्रा, घ्रा) ष्ट—अवीभसत्
अवभासत् । ङ—भासते ।

४३ । भ्यस ङ भीत्याम् (भ्यस, भ्या, घ्या) ङ—भ्यसते ।

४४ । सुस्येर्द्धिदि (सुस, दिवा, प) ङ्दिदि षण्डने । य—
सुस्यति विपत्रं चतुरः । इर्—अमुसत् अमोसीत् । अद्यान्नित्यं
ङ इति दुर्गः ।

४५ । मसि र्य ई परिमाणे परीणामे (मस, दिवा, प)
इर्—अमसत् अमासीत् अमसीत् । अद्यान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।

य—मस्यति धान्यं गृही, परिमातीत्यर्थः । ई—मसः । परीषाम
इति कस्यचिदनुसंधात् ।

४६ । इर्यस्यु यतने (यस, दिवा, प) इर्—अथसत् अया-
सीत् अयसीत् । अघान्वित्यं ङ इति दुर्गः । य—प्रयस्यति ।
कमलमम्रसेत्यादिना केवलात् सम्पूर्वाच्चात् अन्विकल्पनात्
यस्यति यसति संयस्यति संयसति । उ—यसित्वा यसा । यतनं
यत्रः ।

४७ । रस शब्दे (रस, भ्वा, प) रसति ।

४८ । रास ङ अपि (रास, भ्वा, षा) इत्यान्तोऽयमिति
गदसिंहः । रासभः परः । दुर्गसिंह इमं तालस्थानं मत्वा
क्रुशं कृत्वा रश्मिशब्दे श्रुत्यादितयान् । ऋ—अररासत् । उ—
रासते । अपिशब्दात् शब्दे ।

४९ । लस क शिल्पयोगे (लस, भु, प) क—लासयति
कुगलो इत्ये, शिल्पं सुनतीत्यर्थः ।

४९ । लस द्विवि क्रौडे (लस, भ्रा, प) लसति ।

५० । मीस कि षधे } (मीस, भु, भ्या, प)

५१ । मूस कि षधे } (मूस, भु, भ्या, प) हो रेफपुञ्ज-

दीपिण्यौ । कि—मीसयति मीसति ; मूसयति मूसति ।

५२ । वसक् छेचञिदोष (वस, भु, प) छेचः मीतिः ।

व—वसयति वस्यः । अकारादृषधे ।

५३ । वु वभित् शब्दे (वस, दिवा, प) व—वसति । उ—

वभित्वा वभा । इर्—अवसत् अवासीत् अवसीत् । अघान्वित्यं
ङ इति दुर्गः । शब्दे इर् मयतारहितोभाषः । वो वस्यत्वरि-
ष्विति वसादृषः । १४ ।

५२ । वसै औ निवासे (वस, भ्वा, प) ऐ—उयात् । औ—
अवासीत् ।

५२ । वस ल ङ सृत्तौ (वस, अदा, आ) सृत्तिराच्छादन-
पूर्वकं धारणम् । ल, ङ—वसो वसं लोकः ।

वेखितौ अस् घलु प्राणे शस्लुर् स्वप्ने उशस् वधे ।

५३ । वेस् ङ इतौ (वेस, भ्वा, प) ङ—अविवेसत् । विवे-
सतः । इतौ गत्याम् ।

५४ । श्वस घलु प्राणे (श्वस, अदा, प) वकारयुक्तः । घ,
लु—श्वसिति लोकः, जीवतीत्यर्थः । आश्वसेयुर्निशाचरा (१)
इति भट्टौ (१८ । २१) न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्येति पञ्चतन्त्रे,
न विश्वसेदविश्वसे विश्वसे नातिविश्वसेदित्यादौ च गणकृतमनि-
त्यमिति न्यायात् शपः स्थितौ सिद्धम् । अथवा भ्वादेराकृति-
गणत्वात्तत्र हश्चम् । वस्तुतस्तु पचादित्वादिनि सद्वाचरतीति
कौ साध्यम् ।

५५ । शस लुर स्वप्ने (शस, अदा, प) लु—शस्ति । र—
वैदिकः ।

५५ । उ शस वधे (शस, भ्वा, प) उ—शसित्वा शसा । शसति ।

आङ्पूर्वास्तु शसिङ् शसुङ् शसुलङ्ङाशिपिसृताः ।

५५ । आ + शसि ङाशिपि } (आ + शनृस, भ्वा, आ)

५६ । आ + शसु ङाशिपि } (आ + शास, भ्वा, आ)

५६ । आ + शसु ल ङाशिपि } (आ + शास, अदा, आ)

(१). भट्टौ आश्वसेयुच निशाचरा इति पाठो दृश्यते । तत्र “आश्वसेयुरिति
पाठान्तरम् । आश्वसा इवाचरेयुरित्यर्थः” इति अवयवद्वयम् ।

आङ्पूर्वा इति केवलानामन्यपूर्वाणाञ्च प्रयोगनिषेधार्थम् ।
 किन्तु “इदं गुरुभ्यः पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रयासहे” इत्युत्तरवरिते
 तृतीयः प्रपूर्वोऽपि दृश्यते । इ—आशंसते । उ—आशंसते ।
 उ—आशासते । उ—आशासित्वा आशास्त्वा । उदनुबन्धसामर्थ्यात्
 ज्ञाचो न यप् । समासाभावादिति गोविन्दभट्टः । किन्तु अस्यो-
 दनुबन्धफलं छन्दस्त्रेवेति धातुप्रदीपः । ल, उ—आशासि । शास-
 डिङ्गम्डे इत्यत्र जज्ञादीयशास एव ग्रहणादस्योपधाया इकारो
 न स्यात् । आशीरिष्टार्थाशंसनम् । कीर्त्तिमाशंसते परामिति
 हलायुधः । २२ । एते इच्छायामित्यन्ये ।

शासु क्षलु शासने शन्सु हिंसास्तुत्यो र्य लृ ष्णसु ।
 मि निवासे ष्णस्य भक्षे पस् लुर्खापे लृ खन्सु उ ।
 मंशे उ खन्सु प्रसादे ह्रस ह्रस रवे हसे ।
 हासे हिस् विकि हिंसे ते सान्तरःस्यु मञ्चपटिषा ।

५६ । शासु क्षलु शासने (शास, अदा, प) उ—शासित्वा
 गिहा । ख—शासति । लु—शासि । शासि यथात्रया राज्ञः
 स सम्भ्राडित्यमरः ।

५७ । शन्सु हिंसास्तुत्योः (शन्स, भ्या, प) तालष्यादिः ।
 उ—शंसित्वा गत्वा । यः शंसति सतां वृत्तिमिति हलायुधः । २२ ।
 अनेकार्थत्वात् कथनेऽप्ययम् । यथा रघौ—शगंस पाषा
 पुनरुक्तयेवेति (२ । ६८) न मे क्रिया शंसति किञ्चिदीश्रित-
 मित्यादि च (३ । ५) ।

५८ । य लृ ष्णसु मि निवासे (ष्णस, दिषा, प) गूर्हन्यादि-

देन्त्यनकारयुक्तः । य—स्रस्यति । ल—अस्रसत् । उ—स्रसित्वा
स्रस्त्वा । मि—स्रसयति स्रासयति ।

५८ । ष्यस्य भक्षे (ष्युस, दिषा, प) स्रद्ध्यादिदेन्त्यनकार-
युक्तः । य—स्रस्यति । स्रष्योस ।

६० । पस लुर स्वापे (पस, अदा, प) स्रद्ध्यादिः । लु—
ससि । र—वैदिकः । स्वापः शयनम् ।

६१ । ल खनुस ड भ्रंशे (खनुस, भ्या, घा, द्युतादिः रेफ-
युक्तदन्त्यादिः । ल—अंखसत् । उ—खसित्वा खस्त्वा । ड—
खंसते । भ्रंगोऽधःपतनम् ।

६१ । ड खनुस प्रसादे (खनुस, भ्या, घा) रेफयुक्तादिः ।
ड—खंसते । उ—खंसित्वा खस्त्वा । प्रसादः प्रसन्नीभावः ।

६२ । ङस रवे } (ङस, भ्या, प)

६३ । ह्रस रवे } (ह्रस, भ्या, प) द्वौ कमाद्रेफान्तःस्या-
द्वितीययुक्तौ । ङसति । ह्रसति । रवः शब्दः ।

६४ । हसे हासे (हस, भ्या, प) ए—अहसीत् ।
(एदिच्वात् हसादेः सेम इत्यादिना न वृद्धिः) हासोऽपूर्वप्रीत्या
कपोलस्य विकसितीकरणम् । तत्रैवाकर्म्मकः । हसति शनैः
शुष्कवदितमुष्ठीति गोवर्द्धनः । यदा तु कस्यचिद्दोषादिक-
मुद्दिश्य तत्स्यात्तदा सकर्म्मकः । हसन्तमन्तर्वलमर्बता रवेरिति
श्रीहर्षः । हसन्ति साधवश्चौरम् ।

६५ । हिंस धिकि हिंसे (हिनुस, रुधा, चु, भ्या, प) घ—
हिनसि । इ—हिंस्यते । कि—हिंसयति हिंसति । हन्त्यर्थेनैव
पात्रिक चुरादित्वे सिद्धे किकरणं भ्यादित्वाद्यम् ।

ते सान्ताःस्युः पञ्चपटिषा । (पञ्चपटिप्रकाराः) ।

हान्तवर्गः ।

अहिक् भासेऽहिङ् गतेऽर्ह योग्यत्वेऽर्हक् च पूजने ।

१ । अहि क भासे (अन्ह, चु, प) इ, क—अंहयति ।
भासो दीप्तिः ।

१ । अहिङ् गते (अन्ह, भ्वा, घा) इ—अंहयते । ङ—अंहते ।

२ । अर्ह योग्यत्वे (अर्ह, भ्वा, प) अर्हति विप्रो वेदं पठितुम् ।
सकर्मकोऽपि । यज्ञदानतपास्यस्य कला नार्हन्ति षोडशीमिति ।

२ । अर्ह क च पूजने (अर्ह, चु, प) क—अर्हयति ।
चकारादर्ह च ।

ईह ङ् चेटे उहिर्त्वर्हे ऊहङ् तर्के ग्रह रलह् ।
क्यादाने ग ग्रह अ च गर्ह गह्ल ङ कुत्सने ।

३ । ईह ङ चेटे (ईह, भ्वा, घा) दीर्घादिः । ङ—ईहते ।
येहिट तं कारयितुं कृतामेति भट्टिः । १ । ११ । सकर्मकोऽपि ।
सर्वः स्वार्थं समीहते इति माघः । २ । ६५ । भामं भ्रमादपि
नेहते इति जयदेवः ।

४ । उहिर्त्वर्हे (उह, भ्वा, प) ऊखादिः । इर्—औहत्
औहीत् । अर्ह इह वधः ।

५ । ऊह ङ तर्के (ऊह, भ्वा, घा) दीर्घादिः । सन्देहा-
द्विचारस्तर्कः । ङ—ऊहते तर्कं धीरः । यथः समूहन्निव दिग्वि-
कीर्णमिति गेर्षास्योहो ढेचेति परास्मैपदविधानात् शत्रन्तम् ।
अमुक्त मप्यहति परिउतो जन इति गणकृतानित्यत्वात्, पधा-
दित्वादन ऊह ह्वाचरतीति कौषा साध्यम् ।

६ । ग्रह् कि आदाने } (ग्रह, चु, भ्वा, प)

७ । ग्लह् कि आदाने } (ग्लह, चु, भ्वा, प) द्वौ कमाट्टे-

फान्तःस्यात्तृतीययुक्तौ । ज—अग्रहीत् अघ्राचीत् ; अग्लहीत्
अघ्राचीत् । कि—ग्राहयति ग्रहति ; ग्लाहयति ग्लहति । आद्यः
कैश्चिन्न मन्यते, शेषोऽपि भ्वादिरात्मनेपदेषु मन्यते ।

६ क । ग ग्रह् ज च (ग्रह, क्रा, च) ग, ज—गृह्णाति
गृह्णते । चकारादादाने ।

८ । गर्ह् ङ कुत्सने } (गर्ह, भ्वा, आ)

९ । गह् ङ कुत्सने } (गह्, भ्वा, आ) द्वौ कमाट्टे-

फान्तःस्यात्तृतीययुक्तौ । ङ—गर्हते, गह्णते । कुत्सनं निन्दा ।

कि गर्ह च ङ गाह् विलोडे गुह् ज संवृत्तौ ।

८ क । कि गर्ह च (गर्ह, चु, भ्वा, प) रेकोपधः । कि—
गर्हयति गर्हति । चकारात्कुत्सने ।

१० । ङ गाह् विलोडे (गाह, भ्वा, आ) ङ—गाहन्तां
महिपानिपानमलिलमिति शाकुन्तले । ज—अगाहित अगाह ।

११ । गुह् ज संवृत्तौ (गुह, भ्वा, च) पञ्चमस्वरी । ज—
अगूहीत् अघुवत् । ज—गूहति गूहते । गुहोणोऽरिति दीर्घः ।

चह्वन्न चह् शाश्वे ङ जेह् यत्ने ऽथ गह् जौ ।

बन्धे टह ध तन्ह् श हिंसे तुह् दुहिरह्ने ।

१२ । चह् कम शाश्वे } (चह, चु, प)

१२ । चह् शाश्वे } (चह, भ्वा, प) क—चहयति ।

चहति खलः, साधुं प्रतारयतीत्यर्थः ।

१३ । उ जेह यत्ने (जेह, भ्रा, घा) उ—जेहते, जिजेहे ।
घट—सहितजेहत् ।

१४ । अथ गच्छ जी वन्धे (गच्छ, दिवा, उ) य, ज—नक्षति
नक्षते । औ—अनात्सीत् अनद्ध ।

१५ । ट्ठ धू हिंसे } (ट्ठ, रघा, प)

१६ । ट्ठ न्छ ग हिंसे } (ट्ठ, तदा, प) द्वौ सप्तम-

स्वरिणौ । ध—ट्ठणेदि । ज—अतर्हीत् अट्ठत् । ज—अत्तंहीत्
अट्ठत् । ग—ट्ठति ।

१७ । त्ठिर् अर्हने } (त्ठ, भ्रा, प)

१८ । ड्ठिर् अर्हने } (ड्ठ, भ्रा, प) ड्ठ—अतर्हत्

अतोहीत् । तोहति । ड्ठ—अडुहत् अदोहीत् । दोहति ।
अर्हन्मिह यधः ।

डुह ल्जौ डुहि ल्ठ डुह्य जिघांसे दिह्ण औ लिपि ।

१८ । डुह ल जौ डुहि (डुह, अदा, उ) धुक् दोहनम्, तच्च
व्यक्तीकरणमिति धातुपारायणिकाः । ल, ज—दोग्धि दुग्धे गां
दुग्धं गोपः । औ—अधुत्तत् । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपसृता
वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति किराते (१ । १८) वसूनीति
कर्म्मणो विद्यमानतया कर्म्मकर्त्तृत्वाभावात् सुवलितमित्येके ।
डुहादेरप्रधानकर्म्मविषये कर्म्मकर्त्तृत्वे प्रधानकर्म्मप्रयोगो दुर्निवार
इति कुलचन्द्रः । स्वमते तु अतएवानयोर्दोऽपि ढघत्वमिति, पचदुहोः
कर्म्मणि विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्त्तृत्वमित्यर्थः ।

१९ । ल्ठ डुह्य जिघांसे (ड्ठ, दिवा, प) जिघांस ड्ठ
अनिष्ठाचरणमिति विद्यानिवासः । ल्ठ—अडुहत् । य—डुहति
अलः साधवे । ज—द्रोहिष्यति धोष्यति ।

२० । दिह ल जो लिपि (दिह, अदा, उ) दिह उपचमे
इति प्राश्नः । उपचयो वृहिसात्करणश्च । ल, ज—देग्धि दिग्धे
देहः, प्रतिदिनमुपचितः स्यादित्यर्थः । देग्धि सौधं मुखया लेपकः
उपचितं करोतीत्यर्थः । औ—अधिचत् ।

दहौ दाहे दहिक् दीप्तौ दाहे द्राह्ण्ड जागरे ।
निक्षेपे दृहि दृह् दृहौ लिहङ् गत्यां वर्हवल्ह ङ ।
स्तृतिहिंसादानवाक्षु मह पूजे महिक् त्विपि ।

२१ । दहौ दाहे (दह, अदा, प) औ—अधाचीत् । दाहो
भस्मीकरणम् । दहत्यग्निः काष्ठम् ।

२१ । दहिक दीप्तौ दाहे (दह, चु, प) इ, क—दंक्षयति ।

२२ । द्राह्ण्ड जागरे निक्षेपे (द्राह, अदा, आ) ष्ट—अद-
द्राहत् । ङ—द्राहते । (द्राहते च निशागमे इति हला-
युधः । १०६ । जागर्त्तीत्यर्थः) ।

२३ । दृहि दृहौ } (दृह, अदा, प)

२३ । दृह दृहौ } (दृह, अदा, प) हौ सप्तमस्वरिणौ ।

इ—इंक्षते । इंक्षति । दर्हवि ।

२४ । लिह ङ गत्याम् (लिह, अदा, आ) अन्तःस्यात्तृतीय-
युक्तः । ङ—क्षेहते ।

२५ । वर्ह ङ स्तृतिहिंसादानवाक्षु } (वर्ह, अदा, आ)

२६ । वल्ह ङ स्तृतिहिंसादानवाक्षु } (वल्ह, अदा, आ)

ङ—वर्हते, वल्हते । (स्तृतिराच्छादनं, वाक् कथनम्) ।

२७ । मह पूजे (मह, अदा, प) महति । (नित्यं महति
माहेयीमिति हलायुधः) । ३४ ।

२७ । महिक् त्विपि (मन्च, चु, प) इ, क—मंहयति ।
त्विपि दीप्तौ ।

महिङ् टडौ तु मुह्य ल् जि वैचित्त्वे मिहौ सिचि ।

२७ । महिङ् टडौ तु (मन्च, भ्या, घा) इ—मंहयते ।
ङ—मंहते ।

२८ । मुह्य ल् जि वैचित्त्वे (मुच, दिवा, प) वैचित्त्वं ध्यान-
रहितीभावः । य—तेन मुह्यति चिराय मे मन इति सुरारिः ।
ज—मोहिष्यति मोह्यति । ल—अमुहत् । जि—मुग्धः
सूढोऽस्ति ।

२९ । मिचौ सिचि (मिच, भ्या, प) श्यौ—अमिचत् ।
मेहति । (सिक् क्षरणम्) ।

माहृञ् माने रिह् वघेजि ज् रुहौ जन्यां रह त्यजि ।

३० । माहृञ् माने (माह, भ्या, उ) ष्ट—अममाहत् ।
ष्टदनुबन्धस्याने पठस्वरानुबन्ध इत्येके । ज—माहति माहते ।

३१ । रिह वघे (रिह, भ्रा, प) रेहति ।

३२ । जि ज रुहौ जन्याम् (रुह, भ्रा, प) जि—रुहोऽस्ति ।
ज—रोहः रुहः । जनिर्जन्म । रोहति जन्तुः जायते इत्यर्थः ।
रुह जन्मप्रादुर्भावे इति प्राञ्चः । जन्मप्रादुर्भावयोरेकोऽर्थ इति
गोविन्दभट्टचतुर्भुजमिश्रौ । रमानाथस्तु जन्म असदुत्पत्तिः,
प्रादुर्भावः स्फूर्तिरितिभेदमाह ।

३३ । रह त्यजि (रह, भ्रा, प) त्यजि वर्जने । रहति
सुखं दीनः ।

रहि गत्यां लुहौ गार्धेल् लिहौञ् स्वादे क्वर्ह वधे ।
दीप्तौ वर्ह वल्हङ् श्रैष्ठे वल्हक् त्विपि वृहि क्यपि ।

३३ । रहि गत्याम् (रन्ह, भ्वा, प) इ—रंक्षते । रंहति ।

३४ । लुहौ गार्धे (लुह, भ्वा, प) औ—अलुक्षत् । गार्धं लक्ष्मिच्छा । लोक्षति धनं लोकः ।

३५ । ल लिहौ ज स्वादे (लिह, अदा, उ) ल, ज—लेदि पुष्पाणि पट्पदः लीढे । औ—अलितत् ।

३६ । क वर्ह वधे दीप्तौ (वर्ह, चु, प) रेफोवधः । क—वर्हति ।

३६ । वर्ह ङ् श्रैष्ठे } (वर्ह, भ्वा, आ)

३७ । यल्ह ङ् श्रैष्ठे } (यल्ह, भ्वा, आ) द्वौ क्रमा-
द्रेफान्तःस्यात्तृतीयोपधौ । ङ्—वर्हते, यल्हते धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः । (निवर्हयति बुद्धारीन् तपसा यो निवर्हते
इत्युभयत्र हलायुधः । २५२) ।

३७ । यल्ह क त्विपि (यल्ह, चु, प) अन्तःस्यात्तृतीयोपधः ।
क—यल्हयति । त्विपि दीप्तौ ।

३८ । वृहि क्यपि (वृन्ह, चु, भ्वा, प) एतदाद्याः पञ्च सप्तम-
स्वरिणः । इ—वृंक्षते । कि—वृंक्षयति, वृंक्षति । अपिशब्दात्
त्विपि ।

वृहिर्ध्वनद्धौर्वृहि च वृह् वृहौ शू वृङ्क्षमे ।

वेह वाहङ् यत्नेऽथ वहिङ् वृहौ वहिक् त्विपि ।

३८ । वृहिर्ध्वनद्धौः (वृह, भ्वा, प) इ—अवृहत् अवर्हति ।
ध्वनः शब्दः । षट्षिर्वृद्धिः ।

३८ । वृद्धि च (वृन्च्, भ्रा, प) इ—वृंह्यते । वृंहिरे गज-
पतय इति माघे आत्मनेपदप्रयोगः प्रामादिक इति बल्लभः ।
चकारात् ध्वनद्धीः । ध्वनयेच् वृद्धिकर्तृकः, वृंहितं करिगर्जित-
मित्यमरात् । वृंहितं करिगर्जायां शब्दमात्रेऽपि कथ्यत इति
शब्दमहाशयवात् कदाचिदन्यकर्तृकोऽपि, तेन श्रीहयचरिते सिञ्च-
वृंहितमिति वाणभट्टप्रयोगः ।

३८ । वृच् वृह्यौ (वृच्, भ्रा, प) वर्धति । वृद्धिर्ध्वनद्धीरित्यने-
नैवेष्टसिद्धावस्य पाठो वृह्यौ (अर्थे) इरनुबन्धवर्जनार्थः । किन्त्वनेनै-
वेष्टसिद्धौ तत्र वृद्धिग्रहणं परत्रानुवृत्त्यर्थमेव । अयं धातुः कैश्चिन्न
मन्यते ।

३८ । श्रु वृद्धयमे (वृच्, तदा, प) श—वृद्धति । ज—अव-
र्हीत् अवृत्तत् ।

३९ । वेहृङ् यत्ने (वेह, भ्रा, आ)

४० । वाहृङ् यत्ने (वाह, भ्रा, आ) ष्ट—अविवेहत्,

अववाहत् । ङ—वेहते, विवेहे, वाहते ववाहे ।

४१ । अय वृद्धि ङ वृह्यौ (वृन्च्, भ्रा, आ) इ—वंह्यते ।
ङ—वंहते ।

४१ । वृद्धि क त्रिषि (वृन्च्, च्, प) इ, क—वंहयति ।
त्रिषि द्वीप्ती ।

वहै औ प्रापणे ष्णुञ्चू ल उङ्गारे ष्णुञ्चू य् ल जि ।
प्रीतौ ष्णुहक् स्नेहने पश्य कि शक्तौ पह ज्ङ् च ।

४१ । वहै औ प्रापणे (वह, भ्रा, ङ) प्रापणमिह जगन्तस्य
रूपम् । ऐ—उह्यात् । ज—वहति वहते भारं ग्रामं जनः, प्रापय-

तीत्यर्थः । औ—अवाचीत् । अर्थान्तरेऽकर्मकोऽयम् । जम्बू-
सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठीति नैपथम् । मन्दं मरुद्वहति गर्जति
वारिवाह इति मछानाटकम् । ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः
सहस्रय इत्यादिचिह्नार्थमोद्यादिकञ्च वचधातुं मन्येते वषादे-
शनाशरणदेशी । वस्तुतस्तु वज्रवाद्यसम्मतत्वादोद्यादिरनेनोपे-
जितः । ववाह इत्यादिप्रयोगस्य वाङ्मयत्वे इत्यस्माद्गणकृत्या-
नित्यत्वात् परस्मैपदे सिद्धिः, अनेकार्थत्वात् सुखापेत्यर्थः । अथवा
वष इत्याह इत्येव व्याख्यानम् ।

४२ । ष्युह्य ल उकारे (ष्युह, दिवा, प) मूर्हन्त्यादिरयम् ।
एतदाद्यास्तयोदन्यनकारयुक्ताद्याः । उकारोवान्तिः । य—स्युह्य-
त्यन्वं लोकः । ऊ—स्योह्यति स्तोह्यति । ह—अस्युहत् ।

४३ । ष्यिह यल्लजि प्रीतौ (ष्यिह, दिवा, प) ऊ—स्नेहि-
यति स्नेह्यति । य—स्निह्यति वन्धुः । ह—अस्निहत् । जि—
स्निग्धः स्त्रीदोऽस्ति ।

४४ । ष्यिह क स्नेहने (ष्यिह, चु, प) स्नेहनं स्निग्धीभावः ।
क—स्नेहयति वर्तिका तैलेन ।

४५ । पद्य कि शक्ती (पद्य, दिवा, चु, भ्रा, प) शक्तिरिह
दैवादिकशकधातोरूपम्, तेन क्षमेत्यर्थः । य—सह्यति दुःखं
लोकः सहत इत्यर्थः । कि—साहयति सहति । स एवायं नागः
सहति कलभेभ्यः परिभवसिति ।

४६ । पद्य ज ऊ च (पद्य, भ्रा, आ) चकारात् शक्ती । इहापि
शक्ति क्षमा । ज—साहः सहः । ऊ—अन्यायं सहने नासाविति
हलायुधः । (साहयत्याहवे क्षीर्णं सहति द्रविणशयम् । अन्यायं
सहते नासौ सह्यति चितिरक्षणे इति सर्वत्र हलायुधः । ३१) ।

लृ पुह्य ढपि च ष्टृह ष्टृह स्तृह स्तृह्ण् वधे ।

लृ खन्द् उ तु विश्वासे हकारान्ताः शतार्द्धिकाः ।

४५ । लृ पुह्य ढपि च (पुह, दिवा, प) पञ्चमस्वरो । चकात् यक्तो । इहापि यक्ति क्षमा । लृ--असृहत् । य--सृहति दु खं लोक', सहते इत्यर्थः । भुपोच ।

४६ । ष्टृह श वधे (ष्टृह, तुदा, प)

४७ । ष्टृह श वधे (ष्टृह, तुदा, प)

४८ । स्तृह श वधे (स्तृह, तुदा, प)

४९ । स्तृह श वधे (स्तृह, तुदा, प) हावाद्यौ सृह्न्यादी,

शेषौ द्वौ इत्यादी, चत्वारसप्तमध्या, आद्यतृतीयावष्टमस्वरिणौ, अन्यौ सप्तमस्वरिणौ । ज--असृहीत् असृचत्, अस्सहीत् अस्सृचत् । श--सृहन्ती सृहती । सृहति । एवमन्ययोश्च । तिष्टृहयिपति तिष्टृहयिपति । तिसृहयिपति तिसृहयिपति ।

५० । लृ खन्द् उ तु विश्वासे (खन्ह, भ्रा, आ) रेफयुक्तादि । विश्वासः शङ्कारहितीभावः । लृ--अखहत् । उ--खंचित्वा खाद्वा, द्वोद्विर्ष्वेति दीर्घ । उ--खहते पुत्रो मातरि । धातुरयं कौशिन्ये मन्यते ।

हकारान्ताः शतार्द्धिकाः । (शतस्यार्द्धं परिमाणं येषां ते, पञ्चाशदित्यर्थः) ।

अथ सौत्राः ।

कर्कं हासे चकि भ्रान्तौ मर्कं सर्पे तु सिक् सिचि ।

(१) कर्कं हासे (कर्कं) ष्यक् पाठस्वेपा नियतप्रयोगाभावात् ।

कर्कशः, कर्कट इत्यादयः शब्दा यथेष्टमुणादिप्रत्ययाद्यैर्भुत्पाद-
नीयाः । (२) चकि भ्रान्तौ (चनूक) इ—चङ्करः । (चङ्कुरो
रथद्वयोरिति मेदिनी) (३) मर्क सर्पे (मर्क) मर्कटः । (४)
सिक सिचि (सिक) दन्त्यादिः । सिकता ।

मर्चं ग्राहे कजि रुहे पजि रोधे मजि ध्वनौ ।

(५) मर्चं ग्राहे (मर्च) तालव्यवर्गप्रथमान्ताः । मर्कः । (६)
फजि रुहे (फनूज) इ—फञ्जरः (ब्रह्मा) । रुधे जन्म, रुधोः
कभाव इति भाये कः । (७) पजि रोधे (पनूज) इ—पञ्जरम् ।
(८) मजिध्वनौ (मनूज) इ—मञ्जरी, मञ्जुलम्, मञ्जुपा, मञ्जिः ।

मट सादे वटि स्तये कुठ छिद्यड संहतौ ।

(९) मट सादे (मट) मटहः । (१०) वटि स्तये (वण्ट)
इ—वण्टकः । (११) कुठ छिदि (कुठ) कुठारः, कुठेरः, कुठान्कः ।
(१२) उड संहतौ (उड) उडुपः ।

वड आरोहणे कुत्वास्तृतौ पुत्त गतौ लत ।

घाते सात्क सुखे उद्ग आघाते छट् संहतौ ।

(१३) वड आरोहणे (वड) वडभी, वडिगम् । (१४)
कुत्तु आस्तृतौ (कुत्त, त—पादपूरणे) कुत्तपः । (१५) पुत्त गतौ
(पुत्त) पुत्तिका । (१६) लत घाते (लत) लता । (१७) सात्क
सुखे (सात्) दन्त्यादि । क—सात्तयः । (सात्ति सात्ति चेतोति
यः) । (१८) उद्ग आघाते (उद्ग, कग) पञ्चमसरादिः ।
उद्गः । (१९) छट् संहतौ (छट्) छत्ता ।

उपसंहारः ।

अथ ग्रन्थकृदिति धातुन्निर्घातं उपसहरति, शिष्यपरम्पराभि
र्नामोत्कीर्तनाद्यशो वर्द्धनार्थं स्वनाम च निर्द्दिशति ।

इति स्तोतः सप्तदशशत्या षट्कोनपष्टया ।
धातुस्कन्धैर्वुधा सेव्य कविकल्पद्रुमः फलन् ।
विद्वद्वनेशशिष्येण भिषकेशवस्तुना ।
तेने वेदपदस्येन वोपदेवद्विजेन यः ।

हे बुधा य एष कविकल्पद्रुमो वोपदेवद्विजेन तेने-कृत
स सेव्यो युष्माभिरिति शेष इति श्लोकद्वयेनान्वय । (कथम्भूत)

स्कीतो महान् । कल्पद्रुमसाधर्म्यमाह । सप्तदशयत्त्रा षट्कोन-
 पटया धातुस्कन्धैः फलन्—सप्तदशानां शतानां समाहारः सप्तदश-
 शती तथा, पणां समूहः षट्कं षट्केन ऊना षट्कोना सा चासौ
 पट्टिचेति षट्कोनपट्टिः षट्कोनपट्ट्या युता सप्तदशशती षट्कोन-
 पट्ट्या, दशादेर्डीं शुने शतादायिति ड प्रत्यये स्त्रियामत आप् तथा ।
 धातवश्च ते स्कन्धाश्चेति धातुस्कन्धाः तैः, फलन् प्रतिधातुस्कन्धेन
 प्रत्ययभेदेन नानाप्रयोगरूपाणि फलानि यथेष्टमर्पयन्त्रित्यर्थः ।
 गुरोः पितृश्च प्रतिष्ठार्थं तन्नामनी ख्यापयति विद्वहनेत्येत्यादि ।
 वेदाना पदे व्यससाये तिष्ठतीति वेदपदस्यः तेन । वोपदेव इति ।
 उः शिवः अकारो विष्णुः, उश्च अश्वघो, वयोरुप समीपे दीव्यतीति
 पञ्चादित्वाद्नि वोपदेवः । तथा ष उ सम्बुद्धौ रूपोक्तौ च शिव
 वाचीत्वनव्ययम् । अ स्याद्भावे स्वल्पार्थे विष्णावेप त्वनव्ययम् ।
 उप हीनेऽधिके प्रोक्तमासन्नेऽप्युप कीर्तितमिति विखप्रकाशः ।

कश्चित्च्छिष्यस्तत्कीर्त्तिं वर्द्धयन्नाह ।

स्वर्गे गीर्वाणनार्यः सुरपतिमभितः शाब्दिकानां वरेण्यं
 पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति कीर्त्तिम् ॥
 यस्कीर्णः शब्दपाथोनिधिमखिलमिमं गोप्यदं वा सुराद्री
 शिष्योऽकार्पीहनेशः कविकुलतिलकः कैशविर्वोपदेवः ॥

इत्याचार्यचक्रचूडामणिश्रीवोपदेवविरचितः

कविकल्पद्रुमोनाम धातुपाठः समाप्तः ।

स्वर्गे गीर्वाणनार्यः शाब्दिकानां वरेण्यं सुरपतिं अभितः
 सुरपतेः समीपे यस्य कीर्त्तिं गायन्ति, पाताले भुजगयुवतयः

शाब्दिकानां वरेण्यं नागराजं अभितो यस्य कीर्तिः । अन्तः, यच्च
अखिलं समस्तं इन्द्रचन्द्रादिप्रणीतं यद्दपायोनिधिं गोप्सदं वा
गोप्सदमिव तीर्थः ततार, स योपदेवः सुराद्रौ सुमेरुपर्वते (१)
द्रुमं ग्रन्थमकार्षीदित्यर्थः । सिद्धत्वात् सुमेरुगतिः सम्भवतीति ।

गाङ्गोलीयजसर्वदेवविदितश्रीसार्धभौमाब्जत्रो
दुर्गादास द्रुमाब्जकार विपदां टीकां सुबोधावधि ।
टीकेयं विमलाब्जना प्रतिपदं सम्पाद्यन्ती मुदं
शिष्याणां विदघात घातगहने याद्वैलुविक्रीडितम् ॥
सर्वस्वं भौग्धबोधानामन्येषां हेमराशिवत् ।
कविकल्पद्रुमस्याग्रे दीप्यते घातटीपिका ॥

इति वासुदेवसार्धभौममहाचार्याब्जश्रीदुर्गादासविद्यावागीश-
विरचिता घातटीपिका नाम कविकल्पद्रुमटीका समाप्ता ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

शिवमस्तु ।

149

(1) अत्र सुराश्रियन्दो देवगिरिपर्यायत्वेन प्रयुक्तो नत सुमेरुवाचकत्वेन ।
देवगिरिश्च दक्षिणव्यात्यप्रदेशान्तर्गतमाङ्गलराजधानीविशेषः (दौलताबाद इति
भाषा) तत्र देवशंयीयन्दुपतीनामन्यतमस्य महादेवस्य समस्तकरणाधीश्वरेण्य
सेमाश्रिया ज्ञातव्यस्यो योपदेवस्यैव देवगिरौ वरुणिमं ग्रन्थमकार्षीदिति
केचित् ।

श्रीगोगानवमी—गोगामेड़ी-दर्शन

[भाद्रपद कृष्ण नवमी]

(भीलापण्डरी जोगी 'थिरुट', महिषासुरवध)

भाद्रपद श्रीकृष्णाष्टमीके दूसरे दिनकी पुण्यतिथि नवमी से 'श्रीगोगानवमी' नामसे प्रसिद्ध है। इसी तिथिकी श्रीजाहरवीर गोगाजीका जन्मोत्सव श्रद्धालु भक्तोंद्वारा अपार भक्ति-भावसे मनाया जाता है। इस अवसरपर यात्रा जाहरवीर गोगाजीके भक्तगण अपने घरोंमें निज इष्टदेवकी थाड़ी (धान-वेदी) बनाकर अर्घ्यज्योति-जागरण करते हैं तथा परम्परागत अपने पुरोहित नाथ-योगियोंद्वारा डॉहूँ-सारांगीकी ध्वनिके साथ जाहरवीरकी शौर्य-गाथा एवं जन्म-कथा श्रवण करते हैं। इस प्रथाको जाहरवीरका जोत-कथा-जागरण कहा जाता है। प्रान्तोप मान्यताओंके अनुसार श्रीगोगाजी महाराजको जाहरवीर, गोगावीर, गुगासवीर, गोगानाभा एवं जाहरजहरी नामसे भी पुकारा जाता है।

आपकी जन्मस्थली, राजस्थानके 'चूरु' जनपदमें 'ददरेवा' नामसे तथा पूजास्थली समाधि-मन्दिर 'गोगामेड़ी' नामसे प्रसिद्ध है। जो तहसील भादरा, जनपद गढ़ानगरके सन्निकट स्थित है।

बाबा श्रीको पूजा-सामग्रियों लौंग, जामफल, कपूर, गुग्गुलु और गो-घृत विशेषरूपसे प्रचलित हैं। चूँकि श्रीगोगाजीका शुभ वाहन नीलाधक घोड़ा रहा है। सम्भवतः इसी कारण बाबाके नीलाधको प्रसन्न करनेकी कामनासे उनकी भोग-प्रसादमें हरी दूब एवं चनेकी दाल समर्पित की जाती है और चन्दन-चूरा बाबाकी समाधिपर मला जाता है।

श्रीगोगाजीके प्रादुर्भावकी कथा नाथ-सम्प्रदायके योगपुत्रसे मिली हुई है। योगी गोरक्षनाथने ही आपकी भद्रा वाञ्छलके उनकी पूजा-अर्चना-तपस्यासे प्रसन्न होकर प्रसादरूपमें अभिमान्त्रित गुग्गुलु प्रदान किया था। जिसके प्रभावसे पाँच बन्ध्या माताओंने पाँच पुत्रों (बीरों)-को जन्म-दिया था। क्रमशः महारानी वाञ्छलसे जाहरवीर गोगाजी, पुरोहितानीसे नरसिंह पाण्डे, दासीसे यजूवीर, मत्ततानीसे रत्तावीर तथा बन्ध्या घोड़ीसे नीलाधवीरका प्रादुर्भाव हुआ। ये पाँचों वीर अपूर्व चमत्कारी तथा असाधारण व्यक्तित्वधारी थे। इन बीरोंका सनातनधर्म एवं गोरक्षार्थ यवन राजाओंसे संग्राम हुआ। जिसमें श्रीगोगाजी एवं नीलाधको छोड़कर रत्ता एवं यजूवीर वीरगताको प्राप्त हुए। अन्तमें गुरु गोरक्षनाथके योग, मन्त्र, प्रभाव एवं प्रेरणाले प्रेरित होकर श्रीजाहरवीर गोगाजीने

नीले घोड़ेसहित धरतीमें जंघित समाधि लेकर अमर वलिदानकी धर्मध्वजा फहराया।

समाधिके पश्चात् चार गोगाजीने प्रकट होकर क्रिननी ही चार भक्तोंकी मनोकामनाएँ पूर्ण की हैं और आज भी भक्तोंकी मान्यताओं एवं विश्वासके अनुसार वे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरूपसे भक्तोंका मार्गदर्शन करते हैं और उनके विश्वासको जगाते हैं। इसी कारण गोगाजीको प्रकटवीर (जाहरवीर) कहा जाता है।

वागड़-दर्शन एवं यात्रा

भाद्रपद कृष्ण पक्षमीको, भारतके अनेक प्रान्तोंमें भक्तगण अपने गाँव, नगर एवं शहरोंमें अपने-अपने कुलगुरु (नाथयोगियों)-द्वारा पथचारी मानाका विधिवत् पूजन करके सपरिवार पीले वस्त्र धारण करके नगर-परिक्रमा करते हुए वागड़-दर्शनहेतु प्रस्थान करते हैं।

प्रातः गोगानवमीके दिन गोरखटोलेके समक्ष करीब डेढ़ कि०मी० की दूरीपर स्थित समाधि-मन्दिर गोगामेड़ीके लिये प्रस्थान किया जाता है। इस प्राचीन मन्दिरके अंदर चार गोगाजीको अमर समाधि है। इस समाधिपर भक्तगण अटूट श्रद्धाभावसे परिक्रमा करते हुए अपने दोनों हाथोंमें चन्दन-चूका मर्दन करते हैं।

यह तो रहा राजस्थानका वागड़-दर्शन-मेला। इसके इतर हरियाणा, पंजाब, हिमाचल प्रदेश, मध्य प्रदेश एवं उत्तर प्रदेश आदि प्रान्तोंमें भी श्रीगोगाजीके मेलोंका क्रम बना ही रहता है। यथा—वनपद सहारनपुरमें गुगासवीरका मेला, जालन्धरमें गोगावीरका मेला, बिजनौरके चौटुआ-दानानगर गंजमें छड़ियोंका मेला। नैनीताल रामनगर्णमें जहानाबादका जाहरवीरकी छड़ियोंका मेला। इसी प्रकार मधुपुर, आगरा, झाँसी, फर्रुखाबाद, भँसेपुर, एटा 'रघुनाथपुर गढ़ी' पर जाहरवीर गोगा दिवानका मेला भी प्रचलित है।

यात्राके पश्चात् यात्रोगोत्रके निज-निज नगरोंमें अगमन होता है। पुनः पथचारी-पूजनके पश्चात् वे गृहप्रवेश करते हैं तथा गीत-मङ्गलार्ति और मातृके छन्दोंका गायन-वादन होता है। पाम-पड़ोस एवं गृह-कुटुम्बिकोंके प्रन्दोदयकारण कर एक-दूसरेके गले मिलते हैं और अपने-आपको कृतकृत्य एवं धन्य समझते हैं।